

دانشگاه اردبیل

سیاست در آینه تاریخ

سیاست در آینه تاریخ

دوره ۲، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

QR کد	صفحه	عنوان
	۱-۱۷	تحلیل نقش ویژگی‌های جغرافیایی و اقلیمی حجاز در شکل‌دهی به ساختار اجتماعی و بروز جنگ‌های قبیله‌ای در عصر جاهلی بهادر شهریاری، آرمان فروهی و حسن یعقوب نیا https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56965.1061 https://dori.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.1.3
	۱۸-۳۱	مقایسه رویکردهای نهاد روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه و پیامدهای آن پوریا اسمعیلی و طلعت ده پهلوان https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56998.1063 https://dori.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.2.4
	۳۲-۴۲	رویکرد ایالات متحده آمریکا در قبال بیرون کردن یهودیان فرانسه (۱۹۳۹-۱۹۴۵ میلادی) شیوان محمد خالد https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57006.1064 https://dori.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.3.5
	۴۳-۵۴	بازنمایی تعارف در سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار؛ از ادب اجتماعی تا سوءبرداشت فرهنگی جعفر آقازاده، سپیده محسن زادگان و سمانه جباری پروین https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57091.1070 https://dori.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.4.6
	۵۵-۷۰	پیامدهای اجتماعی حضور کنیزان در قرون نخستین اسلامی اعظم رحیمی جابری https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56971.1062 https://dori.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.5.7
	۷۱-۸۶	موضع‌گیری و مناسبات چندوجهی کریم‌خان زند در قبال استعمار اروپایی-انگلیسی در خلیج فارس علی سالاری شادی https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57117.1071 https://dori.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.6.8

Title	Page	QR Code
Analysis of the role of geographical and climatic features of Hejaz in shaping the social structure and the outbreak of tribal wars in the Jahiliyyah era Bahador Shahriari, Arman Forouhi and Hasan Yaghoub Nia https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56965.1061 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.1.3	1-17	
A comparison of clergy approaches and their consequences in the Iranian Constitutional and the Great French Revolutions Pourya Esmaeili and Talat Dehpahlavan https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56998.1063 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.2.4	18-31	
The United States' approach to the expulsion of French Jews (1939–1945) Shivan Mohammad Khalid https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57006.1064 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.3.5	32-42	
The representation of Ta'arof in European travelogues of the Qajar era: From social etiquette to cultural misunderstanding Jafar Aghazadeh, Sepideh Mohsenzadeghan and Samaneh Jabbari Parvin https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57091.1070 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.4.6	43-54	
Social consequences of the presence of slave girls in the early Islamic centuries Aazam Rahimijaberi https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56971.1062 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.5.7	55-70	
Karim Khan Zand's stance and multifaceted relations regarding European-British colonialism in the Persian Gulf Ali SalariShadi https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57117.1071 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.6.8	71-86	

Urmia University

Analysis of the role of geographical and climatic features of Hejaz in shaping the social structure and the outbreak of tribal wars in the Jahiliyyah era

Bahador Shahriari¹, Arman Forouhi² and Hasan Yaghoub Nia³

1- Assistant Professor, Islamic Knowledge Group, School of Theology, Imam Hossein University(AS), Tehran, Iran. b.shahriary1986@yahoo.com

2- Assistant Professor, Department of Iranian Studies, Faculty of Humanities, Meybod University, Meybod, Iran. A.Forouhi@meybod.ac.ir

3- Assistant Professor, Department of Geography, Faculty of Humanities, Meybod University, Meybod, Iran. yaghoubnia@meybod.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2026/01/13

Accepted:
2026/05/25

pp:
1- 17

Keywords:
Hijaz;
Jahiliyyah Era;
Tribal Wars;
Geographical Determinism;
Possibilism.

ABSTRACT

In the present study, focusing on the principle of the “dynamic and enduring relationship between environment and behavior,” the phenomenon of war is examined as one of the undeniable characteristics of the Age of Ignorance (Jāhiliyyah) in Hijaz. The importance of investigating the phenomenon of war during this period is such that it plays a significant role in understanding the transformations of that era. Given the significance of the subject, the main research question is: what influence did natural and climatic factors have on the groundwork and occurrence of conflicts in the Jāhiliyyah period? This article examines the hypothesis that the environmental characteristics and natural features of Hijaz had a considerable impact on social developments, particularly with regard to wars and battles in the region. The research method is historical-analytical, based on library sources (historical and geographical), through which relevant data and the research hypothesis are analyzed. The findings, which emphasize environmental influence rather than determinism, indicate that the nature and geography of Hijaz had a notable impact on the formation and configuration of a specific type of social structure and political fabric in the region. Adverse climatic conditions, the scarcity of fertile natural resources, minimal utilization of the region’s connective position, the lack of natural attractions, and other such factors greatly influenced the formation of their cognitive, communicational, and livelihood systems. Living in a harsh and impoverished natural environment, along with the absence of sustained contact with surrounding societies, also gave rise to a corresponding moral and behavioral system. The findings suggest that the poor and harsh geography of Hijaz—not deterministically but as a primary groundwork factor—led to the formation of a tribal structure, a livelihood based on plunder, and ultimately the frequent occurrence of prolonged wars.

Citation: Shahriari, B., Forouhi, A., and Yaghoub Nia, H. (2025). Analysis of the role of geographical and climatic features of Hejaz in shaping the social structure and the outbreak of tribal wars in the Jahiliyyah era. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(3), 1-17.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56965.1061>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.1.3>

Extended Abstract

Introduction

In examining the cultural and social developments of pre-Islamic Hejaz, two prominent characteristics exist which are interconnected. One is the occurrence of numerous wars, and the second is the specific geographical and climatic features of Hejaz. Among all nations and societies, the existence of war and the occurrence of conflict is self-evident, and almost all of them have a history of it. However, in Hejaz, particularly in the Jahiliyya era (Age of Ignorance), the occurrence of successive wars and frequent conflicts expanded to such an extent that it became one of the distinctive cultural and social characteristics of this period. In such a way that, in examining and explaining the social characteristics of the pre-Islamic Jahili Arabs, the topic of 'war, conflict, and rebellion' is considered among the keywords that are at the forefront of issues. The prominence of this phenomenon is such that with the mention of the Jahiliyya period, one of the most significant interpretations that comes to mind is the intense inclination of the Hejaz inhabitants towards war and adopting the path of combat and militarism. The minor and major tribal wars in Hejaz were a phenomenon whose formation and expansion were related to various causes and factors. One of the important factors is the natural and climatic features of that region, which had a relatively great impact on the formation of social structure, political interactions, and consequently their way of life and livelihood. This matter proved influential and played a role in the emergence of wars and the occurrence of violence. Resource scarcity, heat and aridity of the air, unfavorable natural conditions, and weakness in establishing continuous communication with the surroundings caused them to be placed in a self-imposed confinement and constantly engage in clashing and confronting each other. Therefore, the role and influence of natural, geographical, and environmental features in the formation of this situation was important. This research attempts to address the influence of geographical features on the formation of the social culture of Hejaz inhabitants and its impact on the occurrence of Jahili battles.

Material & Methods

The method of this research is historical-analytical, relying on library sources (historical and geographical).

Results and discussion

In each geographical region, according to its natural resources and features, the way of life and type of livelihood of people is largely shaped in accordance with that same situation. This matter is effective in producing a specific type of behavioral patterns and socio-cultural structure, such that it also leads to the differentiation of societies. The environment is a complex and composite concept with various dimensions. The more accurately the environment and place are understood, the better the understanding of phenomena and developments that have occurred within that context. In the Hejaz region, the factor of nature (scarcity of water and fertile soil) had a great impact on shaping a specific type of behavior and social life there, which manifested in the emergence of a series of endless battles and conflicts, and the occurrence of violence and perpetual disputes. Furthermore, numerous and scattered tribes, given the limitations of favorable natural resources, existed in a fragile situation relative to one another. The Hejazi tribes and nomads, rather than thinking and acting toward establishing regular and continuous social and economic relations with neighboring nations, were engaged in repeated encroachments and raids on the border areas of surrounding states. The combination of the above factors led to the social spirit and cultural characteristics of the Arabs remaining static without dynamism or progress at that same tribal level, and the radius of their thought and understanding became confined within the narrow circle of the tribe. This self-imposed confinement rendered their social and political culture vulnerable, made their lives stagnant, and rendered inter-tribal relations fragile. The harsh and impoverished nature, the limited communication and very low level of relations of the Hejazis with neighboring nations, and the tribal life brought important consequences and effects on the

social and human issues of that region, the crystallization of which manifested in the weakness of reasoning, analysis, and problem-solving based on the tradition of dialogue for logically confronting current events. For this reason, and due to the internalization of a spirit of aggression in the pre-Islamic Jahili Arabs, in many cases, upon the occurrence of a minor issue, disputes would ignite, and conflicts would form. The Jahili Arab would forbid women, wine, and perfume until he had taken revenge on his rivals. According to the logic of the Jahili Arab, war was considered the sole and primary option by which all minor and major matters were decided. When the Jahili Arab decided on war and revenge, he imagined no way back. In current events, they considered the sword more valid and effective than any other option for resolving issues. The Ayyam al- 'Arab (Days of the Arabs) is among the subjects that was common in Hejaz during the Jahiliyya era and demonstrates the extensive wars, warlike disposition, and continuous disputes among the Arabs, such that they recall it with pride- numerous conflicts that would quickly ignite over trivial pretexts.

Conclusion

The findings of this research indicate that there was a logical and influential relationship between the geography of Hejaz and the phenomenon of war in the Jahiliyya era. The developments of Hejaz in the Jahiliyya period represent one of the most important historical junctures that clearly demonstrates the connection and influence between geographical and natural features and the formation of the livelihood system, relations, and social structure of that region. The combination and reciprocal influence of geographical and social factors caused the social structure, communication system, and livelihood of the inhabitants of Hejaz to also flow within a specific framework. The totality of natural factors such as hot and scorching climate, poor nature, scarcity of pastures and fertile lands, vast deserts, low humidity, insufficient and limited water resources, etc., left a lasting and significant impact on the formation of the social and behavioral system of Hejaz. In the harsh nature and poor environment (in natural terms), behaviors appropriate to it were also shaped. The spread of conflicts and the emergence of the phenomenon of war were among its consequences. In a situation of resource scarcity, numerous tribes, and the absence of a political structure regulating beyond the tribe, the occurrence of conflict over the possession of limited resources was natural. This issue was particularly and extensively overshadowed by the survival of the tribe. Harsh competition and constant struggle for living and survival were a reality that emerged due to natural factors and permeated their social and political culture. The natural characteristics of Hejaz caused the inhabitants of the surrounding region as well not to make effective efforts to establish continuous communication with the peripheral areas of the peninsula. In a situation of non-communication with other regions, they lived in an isolationist state, disputes arose, and minor and major conflicts developed. The lasting influence of the role of geography in creating the communication and social system of Hejaz prevented them from transcending the primary natural influences on behavior and entering new stages of social life. The result of this was the production and intensification of disputes, which manifested in the form of a series of minor and major battles and conflicts. The outcome of the resulting situation was that 'war and plunder' became manifest as a prominent phenomenon in their social life. Hostility and conflict became a usual and conventional matter in that society.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تحلیل نقش ویژگی‌های جغرافیایی و اقلیمی حجاز در شکل‌دهی به ساختار اجتماعی و بروز جنگ‌های قبیله‌ای در عصر جاهلی

بهادر شهریاری^۱؛ آرمان فروهی^۲ و حسن یعقوب نیا^۳

۱- استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران. b.shahriary1986@yahoo.com

۲- استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. A.Forouhi@meybod.ac.ir

۳- استادیار گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. yaghoubnia@meybod.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در پژوهش پیش‌رو، با تمرکز بر اصل «رابطه پویا و پایدار محیط و رفتار»، پدیده جنگ به‌عنوان یکی از شاخصه‌های انکارناپذیر عصر جاهلیت در حجاز موردتوجه واقع شده است. اهمیت بررسی پدیده جنگ در دوره مزبور به‌اندازه‌ای است که نقش مهمی در فهم تحولات آن دوره دارد. با عنایت به اهمیت موضوع، پرسش اصلی پژوهش آن است که عوامل طبیعی و اقلیمی چه تأثیری در زمینه‌سازی و بروز منازعات عصر جاهلی داشتند؟ در مقاله پیش‌رو، این فرض موردبررسی قرار می‌گیرد که مشخصات محیطی و ویژگی‌های طبیعی حجاز تأثیر زیادی بر تحولات اجتماعی به‌خصوص مسئله جنگ‌ها و نبردهای آنجا داشته است. روش این پژوهش، تاریخی-تحلیلی است که با اتکا بر منابع کتابخانه‌ای (تاریخی و جغرافیایی)، داده‌های مرتبط و فرض پژوهش موردبررسی قرار گرفته است. حاصل بررسی‌های پژوهش ذیل تأثیرگذاری و نه تعین‌گری محیطی نشان می‌دهد طبیعت و جغرافیای حجاز، تأثیر قابل‌توجهی در شکل‌دهی و صورت‌بندی نوع خاصی از ساختار اجتماعی و بافت سیاسی آنجا داشت. وضعیت نامساعد آب‌وهوایی و کمبود منابع طبیعی حاصلخیز، استفاده حداقلی از موقعیت ارتباطی، فقدان جذابیت‌های طبیعی و غیره، شکل‌گیری نظام اندیشگی، ارتباطی و معیشتی آنان را به میزان زیادی تحت تأثیر قرار داد. در وضعیت زندگی در طبیعت فقیر و خشن، همچنین فقدان ارتباط مستمر با جوامع پیرامون، نظام اخلاقی و رفتاری متناسب با آن نیز پدید آمد. یافته‌ها حاکی از آن است که جغرافیای فقیر و خشن حجاز، نه به‌صورت جبری، بلکه به‌عنوان زمینه‌ساز اصلی، به شکل‌گیری ساختار قبیله‌ای، معیشت مبتنی بر غارت و در نهایت وقوع پرشمار جنگ‌های طولانی انجامید.
دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۴	
صص: ۱-۱۷	
واژگان کلیدی: حجاز، عصر جاهلی، جنگ‌های قبیله‌ای، جبرگرایی جغرافیایی، امکان‌گرایی.	
استناد: شهریاری، بهادر؛ فروهی، آرمان؛ و یعقوب نیا، حسن. (۱۴۰۴). تحلیل نقش ویژگی‌های جغرافیایی و اقلیمی حجاز در شکل‌دهی به ساختار اجتماعی و بروز جنگ‌های قبیله‌ای در عصر جاهلی. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۳)، ۱-۱۷.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56965.1061	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.1.3	

مقدمه

در بررسی مقاطع تاریخی و پدیده‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و غیره، شناخت گذشته آن امری ضروری به حساب می‌آید. در غیر این صورت فهم کامل و درک صحیحی از مسائل و سیر رخدادها اتفاق نخواهد افتاد. در رابطه با تحولات صدر اسلام نیز چنانکه مشهور است هرکس روزگار جاهلیت را به‌خوبی نشناسد تاریخ تحولات اسلام را به‌خوبی نخواهد شناخت (زریاب‌خویی، ۱۳۸۸: ۲۰). لذا، آشنایی با جوانب مختلف عصر جاهلی، کمک شایانی به فهم بهتر موضوعات عصر رسول‌الله (ص) خواهد داشت. در بررسی تحولات فرهنگی و اجتماعی حجاز قبل از اسلام، دو مشخصه برجسته وجود دارد که براساس فرض این نوشتار در پیوند با یکدیگر می‌باشند. یک، وقوع جنگ‌ها و نبردهای متعدد و دوم، ویژگی‌های خاص جغرافیایی و اقلیمی حجاز است. در میان تمامی ملت‌ها و جوامع، وجود جنگ و وقوع درگیری امر بدیهی است و تقریباً تمامی آن‌ها سابقه و تجربه آن را داشته‌اند ولی در حجاز و به‌ویژه در عصر جاهلی، وقوع جنگ‌ها و نبردهای پی‌درپی و منازعات مکرر، به‌اندازه‌ای گسترش یافت که به یکی از مشخصه‌های متمایز فرهنگی و اجتماعی این دوره تبدیل شد. به‌گونه‌ای که در بررسی و تبیین مشخصه‌های اجتماعی اعراب جاهلی پیش از اسلام مبحث «جنگ، درگیری و عصیان‌گری» از کلیدواژه‌هایی به حساب می‌آید که در صدر موضوعات قرار دارد. برجستگی این پدیده به‌اندازه‌ای است که با طرح دوره جاهلیت، یکی از مهم‌ترین تعبیری که به ذهن متبادر می‌گردد میل شدید حجازی‌نشینان به جنگ و اتخاذ طریق رزم و سپاهی‌گری بود. موضوع تا آنجا پیش رفت که نبردهای قبیله‌ای، به نماد عصر جاهلیت و رسم عرب تبدیل گردید (آیینوند، ۱۳۸۳: ۴۲). مشخصه دوم حجاز، به ویژگی‌های خاص جغرافیایی و اقلیمی آنجا مربوط می‌گردد که می‌بایست اهمیت و تأثیرگذاری آن را در ارتباط با تحولات اجتماعی آنجا نیرومند و قابل‌توجه در نظر گرفت.

جنگ‌های ریزودرشت قبیله‌ای در حجاز پدیده‌ای بود که شکل‌گیری و گسترش آن به علل و عوامل مختلفی مربوط می‌گردید. یکی از عوامل مهم ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی آنجا است که تأثیر نسبتاً زیادی بر شکل‌گیری ساختار اجتماعی، تعاملات سیاسی و در نتیجه شیوه زیست و معیشت آنان برجای گذاشت این امر در پیدایی جنگ‌ها و بروز خشونت‌ها تأثیرگذار و نقش‌آفرین واقع گردید. کمبود منابع، گرمی و خشکی هوا، وضعیت طبیعی نامساعد و ضعف در برقراری ارتباطات مداوم با پیرامون، باعث شد در یک حصر خودساخته قرار گرفته و دائماً به برخورد و تقابل با یکدیگر مشغول شوند. لذا نقش و تأثیر ویژگی‌های طبیعی، جغرافیایی و محیطی در شکل‌گیری این وضع مهم بود. این پژوهش تلاش دارد به تأثیر ویژگی‌های جغرافیایی در شکل‌گیری فرهنگ اجتماعی حجازی‌نشینان و تأثیر آن در بروز نبردهای جاهلی بپردازد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

چهارچوب مفهومی بحث: رابطه محیط و رفتار

در تحقیقات علمی تأثیر موقعیت طبیعی و کیفیت عارضه‌های جغرافیایی بر شکل‌گیری گونه متفاوتی از رفتار بشر و نحوه اتخاذ روندها و رویکردهای خاص، مورد تأیید بسیاری از صاحب‌نظران است. بدیهی است زمین محل زندگی و رشد و نمو انسان و انسان متعلق به زمین و متأثر از ویژگی‌های آن می‌باشد. رابطه متقابل انسان و محیط، از موارد اساسی به حساب می‌آید که در تعریف جغرافیا موردنظر است (سلیمانی، ۱۳۷۱: ۷۶). با توجه به سرشت وجودی بشر و ماهیت تربیت‌پذیر آن، مختصات طبیعی محیطی که افراد بر بستر آن زندگی می‌کنند بر روان، اندیشه و نهایتاً رفتارشان تأثیر می‌گذارد. به‌بیان دیگر مکان، محل بدهستان پدیده‌ها و محل تأثیرگیری و تأثیربخشی متقابل پدیده‌ها می‌باشد (صرامی، ۱۳۷۸: ۵۰).

در هر منطقه جغرافیایی با توجه به امکانات و عارضه‌های طبیعی آنجا، به مقدار زیادی، نحوه زیست و نوع معیشت افراد نیز متناسب با همان وضعیت شکل می‌گیرد. این موضوع در تولید نوع خاصی از الگوهای رفتاری و ساختار فرهنگی-اجتماعی مؤثر است به‌گونه‌ای که تمایز جوامع را نیز به‌دنبال دارد. محیط مفهومی پیچیده و مرکب است که ابعاد گوناگونی دارد. به هر میزان که فهم دقیق‌تری از محیط و مکان صورت گیرد شناخت پدیده‌ها و تحولات که در بستر آن رخ داده‌اند نیز بهتر اتفاق می‌افتد. بدون شک،

^۱ طرح این مبحث به هیچ وجه به معنای این نیست که منطقه حجاز، جنگ‌محور بوده و تماماً در وضعیت نزاع و مبارزه علیه یکدیگر بسر می‌بردند بلکه وجه اساسی در حیات اجتماعی حضری و حتی قبیله‌ای آنان، سلسله فعالیت‌های اقتصادی، تجاری، دامداری و امورات روزمره بوده است ولی بروز نبرد و نزاع نیز به دلایلی که در این مقاله به یکی از آنان اشاره شده به وفور میان آنان اتفاق می‌افتاد به‌گونه‌ای که از حد و حدود متعارف فراتر بود.

محیط و رفتار از یک رابطه منطقی، پویا و قدرتمند برخوردار هستند که به‌سختی می‌توان آن‌ها را از هم تفکیک کرد. رفتار و پدیده‌های انسانی و اجتماعی را نمی‌توان مستقل از رابطه درونی آن با محیط درک کرد، و می‌بایست در بستری محیطی بررسی نمود (آلمن، ۱۳۸۲: ۲۵۲) لذا اصل رابطه و تأثیرگذاری محیط و جغرافیا بر رفتار، موضوع قابل‌تأملی می‌باشد. گرچه عوامل دیگری نیز وجود دارد که بر بروز و شکل‌گیری رفتار تأثیرگذار است.

بالتبع ویژگی‌های طبیعی و مشخصات جغرافیایی هر منطقه، نقش تأثیرگذار در پیدایی و سمت‌وسو بخشی به ساختارهای اجتماعی، فرهنگ سیاسی و تحولات تاریخی آن منطقه داشته است (عزتی ۱۳۷۰: ۲-۳). تبلور تأثیرگذاری جغرافیا و ویژگی‌های طبیعی بر فرهنگ و رفتار در سطح خرد و کلان، ایجاد رشته‌های جدید علمی نظیر انواع ژئوها و جغرافیاهای مضاف بود. لذا درک لایه‌های مفهومی محیط امری لازم است. موضوع مهم آن که توجه به عامل جغرافیا در تحولات تاریخی پررنگ و محسوس می‌باشد. مکان در کنار زمان از بنیادهای دانش تاریخ، به حساب می‌آید. هر چه به گذشته رجوع شود انسان‌ها در دامان طبیعت، بیشتر مقهور و مطیع آن بوده، شکل‌گیری اندیشه و رفتار وی به مقدار بیشتری متأثر از عارضه‌ها و پدیده‌های طبیعی بوده است.

در بررسی رخدادهای تاریخی توجه به عامل جغرافیا، امری اجتناب‌ناپذیر در تبیین تاریخی و سهم مهمی در فهم واقعی‌تر تحولات گذشته ایفا می‌نماید (بیک‌محمدی، ۱۳۷۷: ۲-۵؛ آیینوند، ۱۳۶۶: ۳۰۱-۳۰۲). ارتباط و نیاز این دو به یکدیگر تا آنجا پیش رفت که در تبیین اهمیت و ضرورت پیوند تاریخ و جغرافیا، ادعا و اظهارنظرهای مهمی مطرح شد. آسمودی (۳۴۵-۲۸۰ ق) و ابن‌خلدون (۷۳۲-۸۰۸ ق) از جمله مورخان نام‌آشنای مسلمان می‌باشند که مباحث قابل‌توجهی پیرامون «پیوند تاریخ و طبیعت؛ جغرافیا به‌عنوان عامل زیرساخت در شکل‌گیری جریان‌های تاریخی، تأثیر اقلیم بر کیفیات رفتار و حالات انسان و جوامع انسانی» دارند.

در ادامه چهار مفهوم که چهارچوب محتوایی مقاله را پشتیبانی می‌نمایند تعریف می‌شود:

توانش محیطی^۱: هر قلمروی از مشخصات طبیعی و ساختار جغرافیایی برخوردار است که صرفاً ویژگی‌هایی خام و بی‌خاصیت نیستند بلکه در ارتباط با ساختار اجتماعی و رفتار بسان نیرویی تأثیرگذار نقش ایفا می‌کنند (رهنمایی، ۱۳۸۹: ۴۱). درواقع، بخش‌های غیرزنده کره زمین با بخش‌های زنده آن ارتباط دارد. دامنه اهمیت موضوع تا آنجاست که بررسی علل ظهور و ماهیت پدیده‌ها و مفاهیم، فارغ از چارچوب‌های جغرافیایی و محیطی امکان‌پذیر نیست. البته جبر جغرافیایی را نباید با توان‌های محیطی اشتباه گرفت. توان‌های محیطی و پتانسیل‌های بالقوه محیط یک واقعیت است و می‌بایست سهم شایسته و تأثیر حقیقی آن را در بررسی ساختارهای اجتماعی و تحولات تاریخی در نظر گرفت (شکوئی، ۱۳۷۸: ۲۰۱-۲۰۲؛ هاگت، ۱۳۷۳: ۲۹).

قرارگاه رفتاری: مفهوم قرارگاه رفتاری واحدی پایه برای محیط تعریف می‌کند که مرزهای زمانی و فضایی مشخصی دارد، یعنی الگوهای رفتاری که در زمان و مکانی مشخص اتفاق می‌افتند و تکرار می‌شوند. در قرارگاه رفتار این موضوع مطرح است که رفتارهای انسان در هر محیطی مرتبط و متناسب با ساختار جغرافیایی و طبیعی آن است. به بیان روشن‌تر، میان الگوی رفتاری و ظرف کالبدی وقوع آن، سازگاری و هم‌ساختی وجود دارد. جان لنگ قرارگاه رفتاری را ترکیبی پایدار از فعالیت و مکان تعریف می‌کند که در قالب فعالیت قابل تکرار و الگوی جاری رفتار مشخص است (لنگ، ۱۳۸۶: ۳۵). رابطه هم‌ساختی محیط و رفتار از اجزای اساسی تعریف قرارگاه رفتاری است که بر «تشکیل یک مکان-رفتار پایدار یا رفتار محیط پایه» مبتنی است.

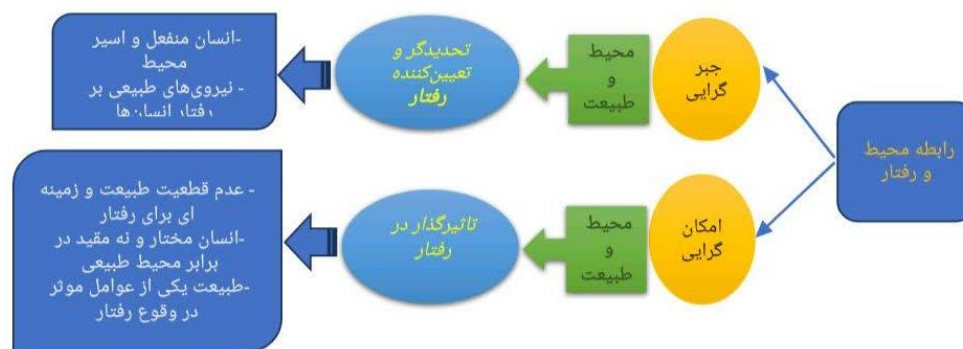
امکان‌گرایی: در ارتباط با رابطه محیط و رفتار دو نظریه کلی مطرح است، یکی جبرگرایی که باید آن را یک نظریه (آموزه) فلسفی دانست که ساختار طبیعی را «عامل قطعی و نهایی» در شکل‌دهی به رویدادهای انسانی و پدیده‌های اجتماعی می‌داند جبرگرایان بر این باورند که عوامل جغرافیایی در نوع تحولات تاریخی و پدیده‌های فرهنگی و اجتماعی «نقش تعیین‌کننده و تحدیدی» دارند (شکوئی، ۱۳۷۸: ۴۶)، برخی پا را فراتر گذاشته مدعی‌اند که انسان یکسره اسیر شرایط زیستگاهی خود است و همین شرایط الگوهای

^۱ جغرافیا (Geography) علمی است که عارضه‌های طبیعی و پدیده‌های زمین را مطالعه می‌کند و به جهت اهمیت و تأثیرگذاری بالا، به سایر حوزه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی، نظامی، سیاسی، ارتباطی و ... تسری پیدا کرده است. ارتباط جغرافیا با علوم دیگر ذیل جغرافیای مضاف قابل بررسی می‌باشد. همکاری متقابل و بهره‌برداری معرفتی و علمی جغرافیا از بینش، اطلاعات و ابزار سایر رشته‌های علمی (ترکاشوند و دادور، ۱۴۰۱: ۲). جغرافیای مضاف می‌باشد. درواقع، نقش سنتز فکری جغرافیا آن را در ارتباط با علوم دیگر قرار داد (ترکاشوند و دادور، ۱۴۰۱: ۷). لذا جغرافیای مضاف دانشی است که پیرامون مضاف الیه خود به توصیف و تحلیل می‌پردازد و همچنین فصل مشترک جغرافیا با سایر علوم را بررسی می‌نماید. درواقع به وجوه تعیین‌یافته جغرافیا توجه می‌نماید.

^۲ در مطالعات تخصصی، تاریخ و جغرافیا محتاج یکدیگرند و هر اندازه هم که از یکدیگر دور شوند سرانجام دور می‌زنند و دوباره به هم می‌رسند. تاریخ و جغرافیا ممزوج و ملزوم یکدیگر هستند و برای رسیدن به شناخت واقعی، باید این دو را در ارتباط با یکدیگر مطالعه کرد.

زندگی او را رقم می‌زند (علیجانی، ۱۳۷۱: ۵۴؛ نگارش، ۱۳۷۴: ۷۴). در واقع، معتقد به «سلطه‌گری و سیطره نیروهای اکولوژیکی بر رفتار آدمی» هستند و انسان را در مقابل قدرت نامریی ابزارهای محیطی و جغرافیایی منفعل ارزیابی می‌کنند. دوم، نظریه امکان‌گرایی که در مقابل جبرگرایی می‌باشد. در این دیدگاه، اعتقاد به انسان آزاد و مختار است، نه مقید. بر اساس این دیدگاه، محیط طبیعی امکاناتی در اختیار انسان می‌گذارد تا برابر با نیازهای خود از این امکانات بهره‌برداری و باعث بروز رفتار نمی‌شود، بلکه زمینه‌ای برای وقوع رفتار است و افراد بر اساس معیارهای خود دست به انتخاب زده و رفتار می‌نمایند. در نظریه مزبور عدم قطعیت نظام وقوع رفتارهای انسان و محیط مورد توجه است. آن‌ها بر این نظرند که گرچه محیط امکان تأثیر رفتار را ایجاد می‌کند اما این به معنی تأثیر حتمی نبوده، بلکه احتمال تأثیرپذیری رفتار از دیگر موضوعات نیز وجود دارد. تأثیر محیط کالبدی بر رفتار، یک تأثیر احتمالی است و برحسب ویژگی‌های محیط، احتمال وقوع رفتاری خاص در برخی از محیط‌ها نسبت به برخی دیگر بیشتر یا کمتر است. هر فرد مجموعه‌ای از انگیزه‌ها و شایستگی‌ها در خود دارد که حداقل بخشی از آن توسط محیط‌های جغرافیایی، اجتماعی و فرهنگی تعیین می‌شود (لنگ، ۱۳۸۵: ۱۱۴). مشخصات جغرافیایی و امکانات طبیعی نقش زیادی در محدودسازی، امکان‌بخشی و یا هدایت اهداف و انگیزه‌های انسانی دارند. امروزه این مواضع، مبنای بیشتر تحقیقات رابطه رفتار و محیط است (لنگ، ۱۳۸۵: ۱۱۴).

عاملیت انسانی: این مقاله همان‌گونه که صراحتاً اشاره دارد در بررسی رابطه طبیعت و اقلیم بر تحولات اجتماعی و مشخصاً جنگ‌های حجاز مبتنی بر نفی جبرگرایی می‌باشد. در واقع معتقد به تأثیرگذاری است. در این رابطه نقش عاملیت انسان تعیین‌کننده در نظر گرفته شده است. با ذکر این توضیح که منشأ عمل خود انسان می‌باشد و کنترل و هدایت مسیر زندگی و تحولات، به فرد و توانایی آن مربوط می‌گردد (درمیان، هاشمی، ۱۴۰۳: ۲ و ۵). عاملیت به‌مثابه یک توانایی پویا و اکتسابی به حساب می‌آید که در گرو سه عنصر شناخت، میل (انگیزش) و اراده تحقق می‌یابد (باقری، ۱۳۷۵: ۲۴). نکته مهم آن که در مفهوم عاملیت، نقش محیط برجسته می‌باشد به‌گونه‌ای که تعامل مستمر میان فرد و محیط برقرار است (دیویی، ۱۳۳۷: ۲۳) و طبیعت و جغرافیا بخش مهمی از محیط می‌باشد.

شکل ۱- رابطه محیط و رفتار

پیشینه پژوهش

تاکنون در رابطه با عصر جاهلیت و مشخصه‌های آن، آثار متعددی نوشته شده است، ولی پژوهشی که به صورت مستقل و مستقیم به نقش طبیعت و جغرافیا در شکل‌گیری نظام فکری و حیات فرهنگی حجاز و تأثیر آن در وقوع نبردهای جاهلی پرداخته باشد وجود ندارد.

دادر (۱۴۰۰ ش) در مقاله‌ای نزدیک به موضوع با عنوان «مفهوم‌شناسی نمادها، سنت‌ها و رموز جنگی اعراب پیش از اسلام»، شماری از رموز و نمادهای قبل و بعد از جنگ در نزد اعراب جاهلی نظیر برافروختن آتش، بستن لواء و غیره را مورد پژوهش قرار داده و در بخش‌هایی از مقاله به ارتباط آن‌ها با طبیعت منطقه اشاره داشته است. هادی‌منش (۱۳۹۹ ش) نیز در مقاله «فرهنگ جاهلیت و تلاش‌های پیامبر (ص) در کلام امیرالمؤمنین (ع)» به تأثیر فرهنگ جاهلی در بروز جنگ‌های خونین میان اعراب اشاره نموده است. در مقاله نویسنده بر مسئله بروز جنگ‌های جاهلی تمرکز نموده و به ارتباط آن با موضوع جغرافیا و طبیعت نپرداخته است.

مطهری (۱۳۹۷ ش) نویسنده مقاله «قانون در حجاز عصر جاهلی» رواج نظام قبیله‌ای و تأثیر آن بر تعدد قانون‌های جاهلی را مورد توجه قرار داده است. برخی از مباحث نویسنده در خصوص چگونگی شکل‌گیری و رواج ساختار قبیله‌ای قابل استفاده و نزدیک به مسئله مقاله می‌باشد. دادفر (۱۳۹۶ ش) در اثر دیگری با عنوان «جنگ در نزد عرب پیش از اسلام» با تمرکز بر ایام العرب مدعی مورد نظرش را از این منظر مورد بررسی قرار داده که اعراب، "نبردها را ورزشی محبوب" دانسته‌اند و از این جهت قهرمانان قبیله از جایگاه والایی برخوردار بودند. این مقاله در رابطه با علل شکل‌گیری و تداوم جنگ در میان عرب‌های جاهلی مطالب ارزشمندی دارد ولی جنبه جغرافیا در آن کم‌رنگ است.

نصیری و زارعکار (۱۳۹۶ ش) در مقاله «تحلیل جامعه‌شناختی مسئله زنده به گور کردن دختران در جزیره‌العرب عصر جاهلی» با رویکردی فرهنگ و جامعه‌شناختی مسئله دخترکشی و زنده‌به‌گور کردن دختران در عصر جاهلی را مورد توجه قرار داده و تلاش نموده ضمن پرداختن به ابعاد موضوع به چرایی این پدیده در میان اعراب جاهلی بپردازد. در لابه‌لای سطور مقاله، برخی از زوایای شکل‌گیری فرهنگ اجتماعی دوران جاهلیت، در ارتباط با موضوع مقاله پیش‌روی قرار می‌گیرد. با این حال، وجه جامعه‌شناختی پرننگ و ارتباط آن با مسئله جغرافیا بیان نشده است. مقاله «تعصب قبیله‌گرایی در دوران جاهلیت؛ مفهوم و نمودهای آن»، عنوان اثری است که یوسفی (۱۳۸۷ ش) در آن گسترش موضوع تعصب قبیله‌ای در حجاز را مورد توجه قرار داده و آثار آن به‌خصوص در بروز تفرقه و اختلافات مطمح‌نظر واقع شده است. قبیله‌گرایی و تعصبات حاصل از آن، موضوعی است که در ارتباط با موضوع مقاله قابل استفاده می‌باشد.

فرض و نوآوری پژوهش

همان‌گونه که بیان گردید پژوهش‌های صورت گرفته عمدتاً در حوزه مطالعات تاریخی جنگ و ساختار قبیله‌ای می‌باشد. در این رابطه نیز آثار زیاد و ارزشمندی به رشته نگارش درآمده است. خلأ مهم آثار موجود بررسی مسئله جغرافیا و طبیعت است که از دو جهت قابل توجه می‌باشد؛ یک، مشخصات طبیعی و جغرافیایی منطقه و دوم، آثار و پیوند آن با رفتار و تحولات اجتماعی حجاز است. در بیشتر کتب و مقالات موجود به‌صورت کلی مشخصات جغرافیایی منطقه بیان شده است ولی موضوع مهم‌تر ارتباط ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی با تحولات فرهنگی-اجتماعی می‌باشد که به‌ندرت بررسی شده است.

دغدغه و تلاش اصلی مقاله مطالعه ارتباط و تأثیر جغرافیا و ویژگی‌های محیطی بر رفتارها در حجاز عصر جاهلیت می‌باشد. در این پژوهش فرضی که مورد ارزیابی قرار گرفته این است که گسترش اختلافات و بروز جنگ‌ها و نبردهای متعدد در حجاز، به‌عنوان پدیده رایج و برجسته، پیوند بسیار نزدیکی با مشخصات طبیعی و اقلیمی آن‌جا دارد. لذا تلاش شده ابعاد این موضوع بررسی شود. بررسی علل وقوع این نبردها در ارتباط با عوامل طبیعی و اقلیمی، موضوعی است که در پژوهش‌های موجود کمتر بدان پرداخته شده و در تبیین علل این جنگ‌ها توجه بیشتری به مسائل فرهنگی و اجتماعی شده است درحالی‌که نقش عوامل طبیعی در تحولات حجاز بسیار مهم و قابل توجه می‌باشد. توجه به عامل جغرافیا به‌خصوص طبیعت و اقلیم در حجاز چنانچه به‌صورت دقیق‌تر و مفصل‌تر مورد توجه قرار گیرد به فهم جامع‌تر تحولات عصر مزبور و حتی بعدازآن کمک شایانی می‌نماید. پژوهش پیش‌رو تلاش دارد به تأثیر طبیعت و جغرافیا در شکل‌گیری نوع خاصی از حیات فرهنگی و زیست اجتماعی-سیاسی عصر جاهلیت پرداخته و از این طریق وقوع نبردهای مکرر جاهلی را بررسی نماید. این امر جنبه تمایز آن با دیگر آثار می‌باشد.

بافت جغرافیایی و اجتماعی حجاز در شبه‌جزیره

شبه‌جزیره عربستان متشکل از سه منطقه، نخست، شمال و غرب (حجاز)، دوم، مرکز و شرق (صحرای عرب) و سوم، جنوب بود. مبنای این دسته‌بندی عمدتاً عامل طبیعی و جغرافیایی است. اقلیم متفاوت طبیعی در شبه‌جزیره، متناسب با آن فرهنگ اجتماعی خاصی نیز پدید آورده بود. در جنوب عربستان، وجه اجتماعی، کشاورزی، آبادانی و شهرنشینی (حضری) پرننگ بود حتی سابقه تمدنی نیز ذکر شده است (مسعودی، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۴، ۱۸۰). درحالی‌که در بخش شمالی شبه‌جزیره که حجاز نیز جزو آن می‌باشد

^۱ در هر منطقه و جامعه‌ای، پیوند و تاثیرگذاری عوامل متعدد، در شکل‌گیری پدیده‌ها و تحولات اجتماعی امر بدیهی است. در این رابطه اتخاذ هرگونه نگرش و ارزیابی تک‌بعدی به پدیده‌های خرد و کلان اجتماعی قطعاً خطا و نادرست خواهد بود و باعث می‌گردد فهم صحیحی از کنه و ابعاد پدیده اتفاق نیفتد. در این مقاله نیز همین امر مورد نظر است و در بررسی پدیده‌های اجتماعی حجاز به‌ویژه موضوع بروز جنگ‌ها، نقش‌آفرینی و تاثیرگذاری عوامل مختلفی باید در نظر گرفته شود در این مقاله یک جنبه آن یعنی طبیعت و جغرافیا، مورد توجه واقع شده است.

بخش عمده قلمرو آنان صحرا و بیابان بود و بیشتر قبائل، حیات بدوی، بادیه‌نشینی و صحراگردی داشتند. به واسطه طبیعت سخت و محیط خشک، کمتر در معرض ارتباط اجتماعی مداوم و فراگیر با سایر جوامع و دولت‌ها قرار داشتند. دامنه زیست اجتماعی آنان محدود و مبتنی بر روش‌های کهن بود. به همین خاطر، حجازی‌ها «با خاطری آسوده به زندگی بدوی» خود ادامه دادند (جرجی زیدان، ۱۳۳۳: ۱/۱۵). البته زندگی اجتماعی در مکه به دلیل وجود کعبه و روابط بازرگانی محدود، کمی اوضاع متفاوتی داشت، با این حال، در حجاز، حیات بادیه‌نشینی، چادرنشینی و نظام قبیله‌ای غلبه داشت (زریاب‌خویی، ۱۳۸۸: ۱۹-۲۰).

مشخصات طبیعی حجاز و تأثیر آن در شکل‌دهی زندگی ساکنین

حجاز در شبه‌جزیره عربستان از نواحی محسوب می‌گردد که ارتباط تنگاتنگی میان مشخصات جغرافیایی آن منطقه و الگوهای رفتاری و ساختارهای اجتماعی آن وجود دارد. ویژگی‌های طبیعی آنجا تأثیر قابل توجهی بر شکل‌گیری فرهنگ سیاسی و حیات اجتماعی ساکنین حجاز داشت. تأثیر و تبلور این امر در رفتارها، تحولات و ساختار اجتماعی-عقیدتی آنان نمایان گردید.

کمبود منابع طبیعی مساعد

مشخصه مهم جغرافیایی حجاز، وضعیت خاص طبیعی و اقلیمی آنجا بود. سرزمین مزبور از فقر شدید منابع طبیعی-آب کافی، هوای مساعد و خاک حاصلخیز- رنج می‌برد که برخی از مشخصات آن به شرح زیر می‌باشد:

- تبخیر شدید: بالا بودن میزان تبخیر سالانه از مجموع آب حاصل از بارندگی‌ها، به گونه‌ای که گاهی اوقات تبخیر به چندین برابر میزان بارندگی سالانه می‌رسد (کردوانی، ۱۳۹۳: ۱/۶-۷).

- کمی رطوبت و تأثیر رشته کوه‌های حجاز (سرات) در جلوگیری نمودن از ورود توده‌های سرد و مرطوب شمالی (آیین‌وند، ۱۳۸۳: ۳۷-۳۸).
- افزایش شدید دما در روز و هوای گرم و سوزان به دلیل نزدیکی به خط استوا و تابش نور خورشید با زاویه کمی نزدیک به عمود به سطح زمین (کردوانی، ۱۳۹۳: ۱/۶).

- جابجایی زیاد هوا به جهت قرارگرفتن حجاز در میان رشته صحراهای پیوسته دو قاره آسیا و آفریقا، در نتیجه وزش بادهای خشک و گرم. مجموع این موارد فقر و ضعف شدید منطقه حجاز را به لحاظ «آب»، «هوا» و «خاک مناسب» نشان می‌دهد. این امر باعث شده شبه‌جزیره و حجاز، از خشک‌ترین و گرم‌ترین مناطق دنیا به حساب آیند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۳۳). به جهت خشکی هوا، کمبود آب و بارندگی‌های نامنظم و کم، خشک‌سالی‌های طولانی و قحطی‌های مکرر اتفاق می‌افتد (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۹). حجاز به جهت تأثیرپذیری از سامانه‌های پرفشار جنب حاره‌ای در استخوان‌بندی گردش عمومی جو قرار دارد (لشکری و محمدی، ۱۳۹۴: ۲-۳) از آثار آن الگوی بارشی نامنظم می‌باشد. عمده بارندگی‌ها نیز به شکل موسمی و حاره‌ای می‌باشد. در بیشتر نقاط حجاز، رود دائم وجود ندارد. به دلیل سرعت تبخیر، چاه‌ها و برکه‌ها منابع تأمین آب در این مناطق هستند (محمد صبحی، ۱۴۲۷ ق: ۶۷-۷۷). کمبود منابع آب‌های زیرزمینی و بارندگی‌ها به گونه‌ای که میزان بارندگی در حجاز، بین ۵۰ تا ۱۰۰ میلی‌متر در سال است. همچنین مجموع روزهای بارانی در بسیاری از مناطق غیرکوهستانی ۱۵ تا ۲۵ روز در سال در فصل زمستان و بهار می‌باشد (محمد صبحی، ۱۴۲۷ ق: ۱۰۷).

در برخی آیات و روایات دینی نیز وضع خاص طبیعی حجاز انعکاس یافته است. در قرآن از زبان حضرت ابراهیم (ع)، مکه، به عنوان «وادی غیر ذی‌زرع» یاد می‌شود (ابراهیم؛ ۳۷)، یعنی جایگاه خشک و بی‌حاصلی که با کم‌آبی روبروست و رویش گیاهان در آن بسیار ضعیف است (جعفریان، ۱۳۸۶: ۳۶). همچنین، داستان حضرت اسماعیل (ع)، هاجر و چاه زمزم نیز گواه وضع طبیعی آن منطقه می‌باشد (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱/۴۰۹، ۴۰۸).

تأثیر کمبود منابع آب و خاک مطلوب بر حیات اجتماعی حجاز: کمبود منابع، اختلاف منافع

محدودیت منابع آب و خاک حاصلخیز در حجاز باعث گردید ساکنین منطقه با مشکلات فراوانی روبرو شوند. پیوسته برای به دست آوردن آب و چراگاه‌های نامطمئن و پراکنده در سختی و مبارزه به سر می‌بردند. زندگی و حیات قبایل و بدویان ساکن در این منطقه تلاشی سخت برای زیستن بود (منتظرالقائم، ۱۳۸۳: ۲۷-۲۸). درواقع، زندگی در صحرا و بادیه، زندگی در شرایط سخت بود.

تداوم این وضع باعث گردید تا به تدریج برای تصاحب منابع در مقابل یکدیگر قرار گیرند (پیشوایی، ۱۳۸۲: ۵۶) و کار به «جنگ و درگیری» کشیده شود. نظیر جنگ بسوس و واقعه مریسیع (ابن‌عبدالبر، ۱۹۹۲ م: ۲۰۱). درواقع، قبایل مجبور بودند برای

به‌دست‌آوردن نیازهای اولیه زندگی در رقابت دائم و مبارزه با یکدیگر قرار گیرند (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۷۲). زندگانی سخت به تعبیر قبیله‌نشینان شقاء بادیه، به‌گونه‌ای که قتل و غارت، شرط لازم برای ادامه حیات و زندگانی است. تبلور این امر در وقوع درگیری‌ها و نبردهای متراکم نمود یافت (فیاض، ۱۳۸۵: ۸). ویل دورانت این‌چنین به موضوع اشاره دارد که سطح اجتماعی و اخلاقی حجازی‌ها به‌گونه‌ای شکل گرفته بود که از فرط گرمای هوا و خشکی صحرا به تاریکی توحش افتاده بودند (نیک‌بین، بی‌تا: ۳۸).

در این رابطه زرین‌کوب اشاره دارد یکی از کارهای اصلی عرب بدوی، «جنگ» برای یافتن آب‌وچراگاه بود. جنگ‌هایی که گاهی تا چندین نسل ادامه می‌یافت و از دشمن مغلوب نشانی باقی نمی‌ماند (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۱۷). بادیه‌نشینان مجبور بودند معیشت خود را غالباً از راه تهاجم و غارت تأمین کنند. موضوع مهم آن که با تداوم زدوخوردهای ریزودرشت، درگیری‌ها و گریزهای مکرر، «جنگ و جنگیدن به امری معمول» درآمد.

ابن‌اثیر آورده است که «این‌گونه نبردهای کوچک، بسیار و از اندازه بیرون است، ازین‌پس جنگ‌های مشهور را شرح می‌دهیم» (ابن‌اثیر، بی‌تا: ج ۵ / ۲۴۰)، برخی از محققین شمار جنگ‌ها در حجاز را بیش از ۱۷۰۰ جنگ ذکر کرده‌اند که برخی از این جنگ‌ها، گاه تا یک‌صد سال و بیشتر به طول انجامیده بود. یعنی چندین نسل در جنگ با یکدیگر بسر می‌بردند (سبحانی، ۱۳۸۵: ۴۸-۴۹). نبردهایی که تنها نابودی دشمن باعث ختم آن می‌شد (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۱۷). شماری از قبایل عربستان که از آن‌ها با عنوان اعراب باند، یاد می‌شود در جریان وقوع نبردهای طولانی میان‌قبیله‌ای کسی از آن‌ها باقی نماند (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۸ / ۱). قبیله «عبس» و «ذبیان» از قبایل عرب بر سر یک اختلاف جزئی سال‌ها علیه هم جنگیدند و نزدیک بود که در معرض انقراض حتمی قرار گیرند (نایب‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۱۴).

همچنین زندگی در شرایط سخت و زیر سایه کمبودها و با استمرار منازعات و نبردهای میان‌قبیله‌ای، باعث گردید موضوع جدیدی پدید آید قبایل و گروه‌های بادیه‌نشین «دست‌گارت به‌رویی یکدیگر» گشوده و اموال مردم را غارت می‌کردند (واقفی، ۱۳۶۹: ۵۸۸). به گفته برخی محققان، بادیه‌نشینان برای ادامه حیات و تأمین معیشت چاره‌ای جز قتل و غارت نداشتند (وتر، ۱۳۸۶: ۴۲). ابن‌خلدون آورده است که «تلاش معاش» از طریق راهزنی و غارت صورت می‌گرفت و روزی آنان در پرتوی نیزه‌ها و ربودن اموال دیگران فراهم می‌آمد. حد معینی برای غارت قائل نبودند، بلکه چشم‌شان به هرگونه ثروت یا ابزار زندگی می‌افتاد، آن را غارت می‌کردند» (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۱ / ۲۷۹-۲۸۶).

بدوی‌ها دسته‌دسته در اطراف پراکنده می‌شدند و به غارت می‌پرداختند. وخامت اوضاع تا جایی پیش رفت که بدویان گاهی اگر جز برادر خویش، کسی را نمی‌یافتند، او را غارت می‌کردند (آیینه‌وند، ۱۳۸۳: ۴۰). در نزد عرب بادیه‌نشین و در منطق حجازی، غارت و چپاول ننگ و نامشروع نبود؛ بلکه اگر قرین موفقیت بود مایه مباهات به حساب می‌آمد (گنورگیو، ۱۳۹۴: ۱۰۰). با تداوم این وضع «غارتگری و راهزنی»، به یکی از منابع درآمد بادیه‌نشینان تبدیل شد که به آن «رزیه» می‌گفتند (منتظرالقائم، ۱۳۸۳: ۲۸) قبایلی که قدرت داشتند با جبر و زور به چپاول قبایل ضعیف و همسایه می‌پرداختند (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۱ / ۲۸۵) حاصل آن - به تعبیر ابن‌خلدون - چیره شدن خوی جنگی و غارتگریانه بر آن‌ها بود (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۱ / ۲۸۵).

منطق حیات بدوی‌گری به‌گونه‌ای شکل گرفته بود که قبیله نیرومند، حق حیات و سیطره داشت و قبیله ضعیف در معرض خطر حذف و نابودی بود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱ / ۳۵۰). در نظام جاهلی-قبیله‌ای، قانون شبه‌جنگل حاکم بود، حکمرانی از آن کسی بود که غلبه پیدا می‌کرد و سلطنت برای کسی بود که آن را به چنگ می‌آورد، «الحق لمن غلب» هر کس شمشیری برنده‌تر و بازوی نیرومندتری داشت حق و فرمان از آن او بود (برزگر، ۱۳۸۹: ۹۳) به تعبیر قبیله‌نشینان «من عزّ بزّ»، یعنی هر کسی عزت و قوت یابد دیگران را می‌درد و پاره‌پاره می‌کند (یوسفی‌غروی، ۱۳۸۳: ۶۲/۱). زهیربن ابی‌سلمی از شاعران عرب در این رابطه می‌گوید آن کس که با شمشیر حریم خود را پاس ندارد نابود می‌شود و آن کس که بر مردم ستم نکند مورد ستم قرار می‌گیرد (نویری، ۱۴۳۳ ق؛ ۶۲/۳).

در هنگام ظهور اسلام برآیند تحولات جاری شبه‌جزیره به‌گونه‌ای رقم خورد که به گفته لایپدوس، این منطقه غرق در بی‌نظمی و هرج‌ومرج بود و در یک بحران بسر می‌برد (لایپدوس، ۱۳۸۷: ۵۲). وجود حلف‌ها و ائتلاف‌های گوناگون نشان‌دهنده تعدد تجاوزات و درگیری‌هایی بود که جریان داشته و قبایلی در مواقعی تصمیم می‌گرفتند برای حفظ حیات و امنیت، خاتمه بخشیدن به منازعات و یا ائتلاف با هم علیه تجاوز قبایل دیگر، متحد و مؤتلف شوند. البته برخی از این رسوم در حجاز علاوه بر جنبه بازدارندگی، بعضاً

عامل درگیری‌های قبیله‌ای بوده و آن را تشدید می‌ساخت نظیر رسم ثار که انتقام خون خویشاوندان را از شخص قاتل یا اگر میسر نبود از یکی از خویشان ذکور و اعضای قبیله وی می‌گرفتند (بلاشر، ۱۳۶۳: ۳۸/۱).

همان‌گونه که اشاره شد در محدوده حجاز، عامل طبیعت (کمبود آب‌وخاک حاصلخیز)، تأثیر زیادی در شکل‌دهی نوع خاصی از رفتارها و زندگی اجتماعی آنجا گذاشت که در پیدایی سلسله نبردها و درگیری‌های نامحدود، و بروز خشونت و اختلافات دائمی، نمایان گردید. خلاء پاره‌ای بنیان‌های سیاسی و فرهنگی نظیر دولت و ... نیز بر شدت تأثیرگذاری آن افزود.

تأثیر عامل طبیعی در ایجاد ساختار قبیله‌ای

جنبه دیگری از تأثیر ویژگی‌های طبیعی حجاز بر حیات اجتماعی ساکنین آنجا در پیدایی نوع خاصی از «ساختار اجتماعی» نمود پیدا کرد. به تعبیر ابن‌خلدون در حجاز دشت‌های بی‌آب و گیاه، باعث سختی معیشت و گرسنگی شده بود (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۱/۲۴۴)، در نتیجه ساکنین منطقه مجبور بودند در قالب دسته‌های کوچک و بزرگ و به‌صورت پراکنده، به گفته آلوسی، متفرق و متشتت، زندگی کنند (آلوسی، بی‌تا: ۱/۳۴۷). بر این اساس، در سرتاسر شبه‌جزیره، به‌استثنای چند شهر، حیات بدوی و نظام قبیله‌ای جریان یافت (زریاب‌خویی، ۱۳۸۸: ۱۹). ساخت قبیله‌ای و قبیله‌گرایی، شاکله ساختار اجتماعی جاهلی را تشکیل داد و «نظام قبیله‌ای-عشیره‌ای» به قوی‌ترین ساختار اجتماعی-سیاسی و اصلی‌ترین رکن نظام جاهلی تبدیل گردید.

در چنین ساختاری، قبیله میثاق زندگی جمعی بود و تمامی کنش‌ها و واکنش‌های فردی و اجتماعی محکوم به «ارزش‌های قبیله» بود (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۳: ۱۶۰-۱۶۱). هر قبیله به‌مثابه دولت-شهر یا دولتی کوچک به‌حساب می‌آمد که همه ارکان یک دولت به جزء سرزمین محدود و ثابت را در اختیار داشت (عبدالعزیزسالم، بی‌تا: ۳۶۰). در آن زمان تأمین منافع قبیله نیز در دفاع از افراد و اعضای قبیله و تصاحب منابع آب و چراگاه خلاصه می‌شد. هیچ‌گونه قانون نظم‌دهنده و نگرش فراقبیله‌ای وجود نداشت. قبیله، وطن و مملکت اعراب شبه‌جزیره محسوب می‌گردید. نکته قابل‌توجه آن که به علت فقدان حکومت مرکزی، نهاد قانون‌گذاری هم دیده نمی‌شد؛ اما این، به مفهوم نبود «قانون» در آن زمان نیست؛ بلکه قانون‌های برآمده از قبایل وجود داشت (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۵۴-۵۵). بر اثر وضعیت موجود «منافع واحد دولتی» به «منافع متکثر و متعدد قبیله‌ای» درآمده بود.

از نتایج چنین وضعیتی در سرزمینی که نه پلیس داشت نه حکومت، (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۱۰) این بود که قبایل بیش از آن که در به‌زیستی و همزیستی با یکدیگر بزیند در موضع تقابل و تهاجم نسبت به هم قرار گرفته و در تضاد و ازهم‌گسستگی دائمی به سر می‌بردند (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۵۴-۵۵). در وضعیت فقدان ساختار حکمرانی فراقبیله‌ای، قبایل متعدد که صرفاً منافع و موقعیت خود را می‌دیدند در معرض تنش و اختلاف بودند. خروجی و پیامد این امر چیزی جز «نزاع و درگیری‌های متعدد و مستمر قومی-قبیله‌ای» نبود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/۲۹۰-۲۹۱). وضعیت مکه و یثرب و قبایل میان این منطقه گویای موضوع است. لذا شکل‌گیری بافت سیاسی-قبیله‌ای در شبه‌جزیره، بی‌ارتباط با مشخصات جغرافیایی منطقه نبود. قبایل متعدد و متفرق، با توجه به محدودیت منابع مساعد طبیعی، در وضعیت شکننده نسبت به یکدیگر به سر می‌بردند.

موقعیت ارتباطی حجاز با مناطق پیرامونی و تأثیر آن بر حیات اجتماعی

یکی دیگر از مشخصات جغرافیایی حجاز که در زمینه‌سازی وقوع نبردها و تشدید منازعات بین قبیله‌ای مؤثر واقع شد، به موقعیت جغرافیایی آنجا مربوط می‌شود. حجاز با وجود آن که از موقعیت ارتباطی خوبی برخوردار بود (حسینی، ۱۳۸۲: ۲۲-۲۳) به دلیل بیابان‌های گسترده، ریگ‌زارهای سوزان، اقلیم نامناسب، طبیعت خشک و سایر عوامل انسانی و جمعیتی، جذابیتی برای همسایگان نداشت، اصطلاحاً، «لقمه اشتهاانگیزی برای امپراتوران» نبود (فیاض، ۱۳۸۵: ۲۸) و سلاطین پیرامونی، انگیزه و تمایلی برای تصرف و حضور در آنجا نداشتند. به‌جز در موارد معدود، تلاشی برای تصرف این سرزمین صورت نگرفت (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۶۷؛ پیشوایی، ۱۳۸۲: ۳۲). شماری از گزارش‌های تاریخی مشخص می‌سازد که امپراتوران و سرداران نظامی حاکم در ایران و روم، مترصد تصرف نواحی پیرامونی شبه‌جزیره بودند ولی تلاش مستمری برای دراختیارگرفتن این سرزمین نشان ندادند (هرودت، ۱۳۶۸: ۲۲۲؛ لوبون، ۱۳۵۸: ۹۳-۹۴).

هرودوت بیان داشته کوروش و کمبوجیه سراسر آسیا را به تصرف درآوردند به‌جز عربستان (هرودت، ۱۳۶۸: ۲۲۲). داستان معروفی وجود دارد مبنی بر این که «دمتریوس» سردار بزرگ یونانی به قصد تصرف عربستان وارد «پترا» (یکی از شهرهای قدیمی حجاز) شد، ساکنان آنجا به او چنین گفتند: «ای سردار یونانی چرا با ما جنگ می‌کنی؟ ما در ریگستانی به سر می‌بریم که فاقد همه‌گونه

وسایل زندگانی است، ما برای این که سر به فرمان کسی ننهیم، چنین صحرای خشکی را انتخاب نموده‌ایم. بنابراین، تحفه‌ها و هدیه‌های ناقابل ما را قبول بنما و از تصرف منطقه ما صرف نظر کن و ضمناً اگر بخواهی بر قصد خود باقی بمانی ما از همین الآن، اعلان می‌کنیم که در آینده نزدیک دچار هزاران مشکلات و مصائب خواهی شد ... (سبحانی، ۱۳۸۵: ۲۵-۲۶؛ لوبون، ۱۳۵۸: ۹۳-۹۴؛ پیشوایی، ۱۳۸۲: ۳۲).

علاوه بر حکومت‌گران، سایر گروه‌های اجتماعی و بازرگانی ساکن در اطراف شبه‌جزیره نیز به دلایل مذکور، تمایلی جهت فعالیت و ارتباط با نواحی مزبور نداشتند (زرین کوب، ۱۳۸۷: ۹). به استثنای موارد معدود و در مواقع خاص، رفت‌وآمدهای مکرر هیات‌های مختلف تجاری، سیاسی، مردمی و حتی نظامی، گزارش نشده است. در واقع ساکنین حجاز-به‌جزء گروه‌های محدود بازرگانی-چندان در معرض ارتباط و تعامل اجتماعی با ملل اطراف قرار نگرفتند (لاپیدوس، ۱۳۸۷: ۴۲).

بنابراین، با وجود آن که در طول دوره‌های تاریخی، دولت‌های متمدنی و تمدن‌های بزرگی شبه‌جزیره را احاطه کرده بود ولی ساکنین این سرزمین، روابط سازنده‌ای با همسایگان خود برقرار نداشتند بلکه نقش مخربی ایفا نمودند. قبایل و صحرانشینان حجازی، بیش از آنکه در اندیشه و اقدام جهت برقراری رابطه منظم و مستمر اجتماعی و اقتصادی با ملل همجوارشان باشند مشغول تجاوز و دستبردهای مکرر به نواحی مرزی دول اطراف، بودند. عمده مشغله دولت‌های همسایه شبه‌جزیره نیز در چاره‌جویی جهت چگونگی دفع حملات پراکنده اعراب و ایجاد دول محلی دست‌نشانده بود که نقش سپر و ضربه‌گیر ایفا نماید.

بنابراین، مجموع شرایط طبیعی حجاز و نظام اخلاقی-اجتماعی متأثر از آن در عصر جاهلیت به‌گونه‌ای رقم خورد که امکان مواجهه آنان با «جهان پیرامون و بیرون» را به‌عنوان ملتی واحد فراهم نداشت (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۸۱-۸۲). از آثار و نتایج این امر، گرفتار آمدن در محیط منحط جاهلی و تشدید اختلافات درون‌قبیله‌ای بود.

انزوای اجتماعی و فرهنگی

مجموع عوامل و مسائلی نظیر تأثیر عامل طبیعی در شکل‌دهی نظام اجتماع حجاز، بی‌میلی دولت‌های پیرامونی در توجه نمودن به شبه‌جزیره و به‌صورت مشخص حجاز، همچنین بی‌رغبتی قبیله‌نشینان حجاز در برقراری ارتباط سیاسی و اجتماعی و مناسبات تجاری به شکل گسترده، متداوم و فراگیر با دول و تمدن‌های همسایه و موارد دیگر، باعث گردید تا پدیده مهمی رقم بخورد و آن محصور ماندن و منزوی شدن در محدوده سرزمینی و قبیله‌ای بود. نتیجه این شد تا روحیه اجتماعی و خصوصیات فرهنگی آن‌ها بدون پویایی و ترقی در همان سطح قبیله‌ای ثابت بماند و شعاع فکر و درک آن‌ها در دایره تنگ قبیله محدود گردد. این حصر خودخواسته، فرهنگ اجتماعی و سیاسی آنان را آسیب‌پذیر کرده، زندگی‌شان را راکد و روابط میان قبایل را شکننده ساخت. نکته قابل ذکر آن که محدود ماندن در حصار منطقه‌ای باعث گردید عمده توجه و تمرکزشان به مسائل درون قبیله‌ای معطوف شود. مسئله اول و آخر، موضوع اصلی و فرعی، برای قبیله‌نشینان همه در یک قلمرو محدود و بسته خلاصه می‌شد: آب، دام، چراگاه و ضرورت تأمین و تمشیت لوازم آن. حجازی‌ها فراتر از زیست قبیله‌ای، زمینه جدید و عرصه متفاوتی در حوزه فرهنگی و اجتماعی نداشتند تا فکر، عمل و انرژی‌شان درگیر موضوعات دیگری نیز باشد. این امر با توجه به ویژگی‌هایی که در بخش‌های قبلی اشاره شد، در بلندمدت قبایل را بیش‌ازپیش در معرض درگیری و تقابل نسبت به یکدیگر قرار داد.

آثار و پیامد ویژگی‌های طبیعی و ساختار اجتماعی حجاز در بروز و تشدید جنگ و خشونت^۱

با توجه به مباحث پیشین؛ طبیعت نامساعد و فقیر، ارتباطات محدود و مناسبات بسیار پایین حجازی‌ها با ملل هم‌جوار و حیات قبیله‌ای، در مسائل اجتماعی و انسانی آن منطقه آثار و تبعات مهمی به همراه آورد که تبلور آن در ضعف قوه استدلال، تعلیل و چاره‌اندیشی مبتنی بر سنت گفتگو جهت مواجهه منطقی با پیشامدهای جاری نمایان گردید. بدین خاطر و به دلیل نهادینه شدن روحیه پرخاشگری در اعراب جاهلی (ابن فارس، ۱۳۸۹: ۴۸۹/۲؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ۱۲۹/۱۱)، در بسیاری موارد با وقوع موضوعی جزئی، اختلافات شعله‌ور شده و درگیری‌ها شکل می‌گرفت. عرب جاهلی تا از حریفان انتقام نمی‌گرفتند زن، شراب و عطر را بر

^۱ پرداختن به نقش جغرافیا در شکل‌گیری سازمان فرهنگی و اجتماعی حجاز و از نتایج آن بروز جنگ و خشونت، صرفاً به معنای امری کاملاً مرموز و از سر تحقیر نیست. این منطقه از ویژگی‌های بسیار مثبت انسانی و اجتماعی نیز برخوردار بودند: کرم و بخشندگی، مهمان‌نوازی، جوانمردی و شجاعت، وفای به عهد، مناعت طبع، حمایت از ضعیف و درمانده و ... (ویل دورانت، ۱۴۰۱: ۴/۲۰۱).

خویشتن حرام می‌کردند. در واقع در دوران پیش از بعثت به مقدار قابل توجهی، مسیره‌های بروز خلاقیت و نوآوری در مناسبات اجتماعی و گشودن راه‌های جدید، مسدود شده بود.

بر اساس منطق عرب جاهلی، جنگ تنها و اصلی‌ترین گزینه‌ای به حساب می‌آمد که مسائل ریزودرشت با آن تعیین تکلیف می‌شد (هیكل، بی‌تا: ۱۲۰/۱-۱۲۱). برآیند تحولات جاری شبه‌جزیره در بیشتر اوقات به جنگ و درگیری ختم می‌شد. فاصله زیادی میان ایجاد یک مشکل و شروع جنگ نبود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۹۳-۲۸۹) زیرا فکر و ذهن‌شان، گزینه‌های دیگری تولید نمی‌کرد. با شعله‌ور شدن آتش انتقام‌جویی در مرد بادیه‌نشین، در انجام بدترین جنایات، پروایی نداشت (پیشوایی، ۱۳۸۲: ۵۵)، عرب جاهلی وقتی تصمیم به جنگ و انتقام می‌گرفت راه برگشتی تصور نمی‌کرد. آنان در پیشامدهای جاری، شمشیر را بیش از هر گزینه دیگری جهت حل مسائل معتبر و مؤثرتر می‌دانستند. ایام‌العرب از جمله موضوعاتی که در حجاز عصر جاهلی متداول بوده و جنگ‌های گسترده، خلق و خوی جنگی و اختلافات متداوم میان اعراب را نشان می‌دهد. به‌گونه‌ای که با افتخار از آن یاد می‌کنند، درگیری‌های پرشماری که به سرعت و به بهانه‌های واهی شعله‌ور می‌شد.^۱

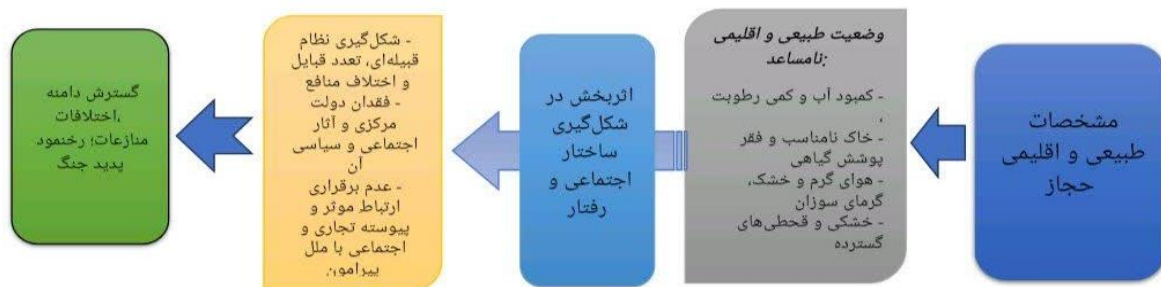
بخش قابل توجهی از جنگ‌های میان قبایل در دوران پیش از اسلام، بر سر موارد کم‌اهمیت رخ داده است. از نبردهای معروف عرب قبل از اسلام، جنگ طولانی که به «حرب داحس و غبراء» شناخته می‌شود (بیرونی، ۱۳۸۶: ۱/ ۵۵-۵۶). داحس و غبراء نام اسب روسای دو قبیله بود و سبب اختلاف گردید (ابن کلبی، ۱۳۶۴ ش: ۷۵). بر سر موضوعی جزئی و پیش‌پاافتاده، اینکه اسب کدام رئیس قبیله تندروتر است اختلاف پدید آمد قتل‌ی میان‌شان رخ داد. نهایتاً نبردی شروع شد که نزدیک به ۴۰ سال ادامه یافت و جمع بی‌شماری از طرفین کشته شدند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ ق: ۱/ ۵۶۶-۵۶۷؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵ ق: ۱۲۳/۱۷-۱۲۴؛ الخوارزمی، ۱۴۲۸ ق: ۱۲۰). نبرد بسوس از معروف‌ترین جنگ‌های عرب بود که میان دو قبیله بنی‌بکر و بنی‌تَغَلِبُ شعله‌ور گردید (مسعودی، ۱۳۶۵: ۱۸۴). علت جنگ این بود که شتر یکی از قبایل وارد چراگاه قبیله دیگری شد. مردان قبیله این موضوع را بی‌حرمتی دانسته تیری به پستان شتر زدند و همین امر باعث منازعه طولانی شد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱/ ۹۴؛ امینی، بی‌تا، ۷/ ۲۰۴، ۲۰۵) نبردی که به گفته یعقوبی «پیوسته در میان آن‌ها بود تا نابودشان ساخت و چهل سال طول کشید» (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۸۲).

حجه‌القدر نیز به رویدادی مربوط می‌گردد که اوس و حصبه دو پسر از نهم‌بن عبید نزاری به همراه جمعی از قبیله‌شان عازم مکه بودند در راه به قبیله دیگری که آنان نیز رهسپار مکه بودند برخورد کردند و به خاطر آن که قبیله یمنی حامل پرده‌هایی برای کعبه بودند مورد غارت اوس و حصبه قرار گرفتند این خبر در ایام منی به مردم رسید بدون هرگونه تأمل و تلاشی جهت حل مسئله، تمامی قبایل به جان هم افتادند هر یک به طرفداری از دیگر برخاسته و به جنگ و تجاوز به یکدیگر پرداختند (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱۸۴). در سال‌های نزدیک بعثت، اعراب مکه به تعمیر خانه کعبه پرداختند. در پایان کار، بر سر نصب حجرالاسود، میان قریش، اختلاف افتاد. هر یک از طوایف، خواهان آن بودند که افتخار انجام این کار نصیب قبیله‌شان شود. بدون آن که در جهت کشف راه‌های دیگر، تلاش نمایند شمشیر بر روی یکدیگر کشیدند و گفتند این مسئله تنها با خون حل می‌شود. آمده است که طشت‌هایی پر از خون آوردند شمشیرهای‌شان را در خون فرو بستند و مهیای جنگ شدند، عهد کردند تا پای مرگ ایستادگی کنند (ابن‌هشام، بی‌تا: ۱/ ۱۲۶)، نزدیک بود این موضوع پیش‌پاافتاده، به نزاع و فتنه‌ای بزرگ تبدیل شود (امین عاملی، ۱۳۷۶: ۱/ ۱۹). علاوه‌براین، در سال‌های متصل به بعثت در یثرب، جنگ‌های طولانی میان دو قبیله اوس و خزرج، رخ داد که افراد زیادی کشته شدند (شراب محمد، ۱۳۸۳: ۴۹)، نبردها میان دو طرف به اندازه‌ای طولانی و خسارت‌بار گردید که زیر فشار آن به ستوه آمده و دانستند که با تداوم این وضع نابود می‌شوند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/ ۳۹۵-۳۹۶). در دوره جاهلیت و متأثر از عوامل فوق، اندیشه رزمی و نظامی‌گری در میان ساکنین شبه‌جزیره و حجاز به‌اندازه‌ای وسعت یافته بود که در اشعار و ادبیات، آیین و رسوم، تقویم و حتی سال‌نگاری و گاه‌شماری آنان نمایان است (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱۸۴. بیرونی، ۱۳۸۶: ۵۵).

زندگی مردمان جاهلی سلسله‌ای از جنگ‌های پایان‌ناپذیر میان قبیله‌ای بود که با انگیزه‌های متفاوت اتفاق می‌افتاد. آنان همیشه سلاح جنگی خود را به همراه داشتند شمشیر بخشی از لباس آنان بود (گئورگیو، ۱۳۹۴: ۳۷۱) به این خاطر که همیشه خود را در موقعیت حمله، دفاع و انتقام می‌دیدند (نجفی، ۱۳۶۴: ۲/ ۲۰۵). عرب جاهلی مرگ در راه انتقام‌جویی قبیله را بر حیات با پستی و خواری برتری می‌داد. استدلال‌شان این بود خون را جز خون پاک نمی‌کند، اعراب بیابان‌گرد به هر چیز که از عمل خشونت‌آمیز خالی

^۱ تعداد آنها از ۱۲۰۰ مورد تا ۱۷۰۰ که ابوالفرج اصفهانی آن را به ثبت رسانده است (اصفهانی، ۱۴۱۵ ق: ۱۲۳/۱۷-۱۲۴).

بود به چشم حقارت می‌نگریستند (بلاشر، ۱۳۶۳: ۱/ ۲۹). لذا در دهه‌های منتهی به بعثت، قبایل در یک دور باطل از جنگ‌های قبیله‌ای-تصاحب منابع، انتقام‌گیری، راهزنی و غارت- گرفتار بودند که گویی پایانی نداشت (آرمسترانگ، ۱۳۸۳: ۸۱-۸۲).

شکل ۲- مشخصات طبیعی و اقلیمی حجاز

شکل ۳- مناطق و بیابان‌های شبه جزیره

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رابطه‌ای منطقی و تأثیرگذار میان جغرافیای حجاز و پدیده جنگ در عصر جاهلی وجود داشته است. این متن با پذیرش تأثیرگذاری و نه تعیین‌گری محیط، به وجود رابطه منطقی میان مشخصات محیط، رفتار و شکل‌گیری پدیده‌های اجتماعی توجه نموده است. تحولات حجاز عصر جاهلیت، یکی از مهم‌ترین مواردی است که به وضوح ارتباط و تأثیرگذاری میان ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی با شکل‌گیری نظام زیستی، روابط و ساختار اجتماعی آن منطقه را نشان می‌دهد. ترکیب و تأثیرگذاری متقابل دو عامل جغرافیایی و اجتماعی، باعث گردید ساختار اجتماعی؛ نظام ارتباطی و معیشتی ساکنین حجاز نیز در قالب مشخصی جریان یابد.

این مقاله تلاش دارد تا با توسعه و گسترش نگرش تأثیر طبیعت و اقلیم بر رفتار و حیات اجتماعی، اسباب فهم بهتر تحولات سیاسی و پدیده‌های اجتماعی قبل و بعد از اسلام را فراهم آورد. طبیعت و جغرافیای حجاز، علیرغم امکانات مطلوب ارتباطی، ولی مشخصات طبیعی نامساعدی داشت. مجموع عوامل طبیعی نظیر آب‌وهوای گرم و سوزان، طبیعت فقیر، کمی مراتع و اراضی حاصلخیز و

بیابان‌های گسترده، رطوبت کم و منابع آبی ناکافی و محدود، و موارد دیگر، تأثیر پایدار و قابل توجهی بر شکل‌گیری نظام اجتماعی و رفتاری حجاز برجای گذاشت. در طبیعت خشن و محیط فقیر (به لحاظ طبیعی)، رفتارهای متناسب با آن نیز شکل گرفت. گسترش درگیری‌ها و بروز پدیده جنگ، از نتایج آن بود. در جمع‌بندی این بحث ذکر ۳ موضوع ضروری است:

یک: بخش عمده‌ای از تکوین ساختار قبیله‌ای حجاز و عدم شکل‌گیری اجتماعات متراکم انسانی، متأثر از وضع طبیعی آنجا، کمبود آب، مراتع و منابع کافی بود. قبایل پراکنده‌ای که در وضعیت عدم وجود دولت مرکزی، به جهت اولویت و ارجحیت منافع قبیله‌ای نسبت به دیگر قبایل عمدتاً در وضعیت تنش و روابط ناپایدار نظامی قرار داشتند.

دوم: در وضعیت کمبود منابع، تعدد قبایل و عدم وجود ساختار سیاسی نظم‌دهنده فراتر از قبیله، وقوع برخورد بر سر تصاحب منابع محدود امری طبیعی بود. به‌خصوص این موضوع به طرز گسترده‌ای تحت‌الشعاع بقاء حیات قبیله قرار گرفته بود. رقابت سخت و مبارزه دائم برای زیستن و زنده ماندن، واقعیتی بود که بر اثر عامل طبیعی شکل گرفت و در فرهنگ اجتماعی و سیاسی آنان تسری یافت.

سوم: مشخصات طبیعی حجاز باعث گردید چندان مورد توجه سایر دول پیرامونی قرار نگیرد. ضمن آنکه ساکنین منطقه نیز تکاپوی مؤثری جهت برقراری ارتباط متداوم با نواحی پیرامونی شبه‌جزیره نمودند. در وضعیت عدم ارتباط با سایر نواحی، در وضعیت انزواء گونه زیست نمودند، اختلافات بروز کرد و درگیری‌های ریزودرشت توسعه یافت.

تأثیر پایدار نقش جغرافیا در ایجاد نظام ارتباطی و اجتماعی حجاز، باعث گردید نتوانند از تأثیرات اولیه طبیعی بر رفتار فراتر رفته و وارد مراحل نوین حیات اجتماعی شوند. نتیجه این امر، تولید و تشدید اختلافات بود که در قالب سلسله نبردها و درگیری‌های ریزودرشت نمایان گردید. برآیند وضعیت پدید آمده این شد که «جنگ و غارت» به‌عنوان پدیده‌ای برجسته در حیات اجتماعی آنجا متجلی گردد. خصومت و منازعه به امری معمول و متعارف در آن اجتماع مبدل شد. اعراب حجازی در مناسبات اجتماعی و مسائل پیش‌آمده، بیش از آن که بر تفاهم و تعامل تمرکز نمایند، بر استفاده از ابزارهای خشونت‌آمیز رغبت بیشتری نشان دادند. با تشدید جنگ‌های فرسایشی و منازعات مستمر، عملکرد بی‌منطق تقویت گردید. می‌توان ادعا کرد جنگ به یک ابزار متعارف و حتی مطلوب در پیشبرد مقاصد سیاسی و اجتماعی اعراب حجاز تبدیل شده بود.

منابع

- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله. (۱۹۹۲ م). الاستیعاب. محقق علی محمد. بیروت: دارالجلیل.
- ابن‌الانثیر، عزالدین علی. (۱۳۸۵ ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دارصادر.
- ابن‌الانثیر، عزالدین علی. (بی‌تا). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه عباس خلیلی. تهران: موسسه مطبوعات.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۷۵). تاریخ ابن‌خلدون. مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن‌فارس، ابوالحسن احمد. (۱۳۸۹). معجم مقاییس اللغه. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. مصر: شرکه مکتبه و مطبعه الحلبی.
- ابن‌کلبی، هشام‌بن محمد. (۱۳۶۴). الاصلنام. تحقیق احمدزکی‌پاشا. ترجمه محمدرضا جلالی‌نایینی. تهران: نشر نو.
- ابن‌منظور. (۱۴۱۶ ق/ ۱۹۹۶ م). لسان‌العرب. تصحیح امین محمد عبدالوهاب، محمدصادق العبیدی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ابن‌هشام. (بی‌تا). السیره النبویه. تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی. بیروت: دارالمعرفه.
- ابوالفرج اصفهانی، علی‌بن‌الحسین. (۱۴۱۵ ق). الأغانی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- امین‌عاملی، سید محسن. (۱۳۷۶). سیره معصومان. ترجمه علی حجتی کرمانی. تهران: سروش.
- امینی، عبدالحسین. (بی‌تا). الغدیر. ترجمه جمعی از نویسندگان. تهران: بنیاد بعثت.
- آرمسترانگ، کارن. (۱۳۸۳). محمد؛ زندگی‌نامه پیامبر اسلام (ص). ترجمه کیانوش حشمتی. تهران: حکمت.
- آل‌تمن، ایروین. (۱۳۸۲). محیط و رفتار اجتماعی. ترجمه علی نمازیان. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- آلوسی، محمودشکری. (بی‌تا). بلوغ‌الارب فی معرفه احوال العرب. بیروت: درالکتب العلمیه.
- آیینه‌وند، صادق. (۱۳۸۷). علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- باقری خسرو. (۱۳۷۵). انسان به منزله عامل: بحثی تطبیقی درباره نقش پیش‌فرض‌ها در روانشناسی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ویژه کنفرانس انسانشناسی.
- بزرگر، ابراهیم. (۱۳۸۹). تاریخ تحول دولت در اسلام و ایران. تهران: سمت.
- بلاشر، رژی. (۱۳۶۳). تاریخ ادبیات عرب. ترجمه آذرتاش آذرنوش. تهران: موسسه مطالعاتی و تحقیقات فرهنگی.
- بیگ‌محمدی، حسن. (۱۳۷۷). مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.

- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۶). آثار الباقیه. ترجمه اکبر داناسرشت. تهران: امیرکبیر.
- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۷۶). تاریخ سیاسی اسلام. تهران: جاویدان.
- پیشوایی، مهدی. (۱۳۸۲). تاریخ اسلام از جاهلیت تا رحلت. قم: دفتر نشر معارف.
- ترکاشوند، زهرا و دادور فضیله. (۱۴۰۱). تحلیل تأثیر مطالعات میان رشته‌ای بر پویایی علمی جغرافیا. فصلنامه جغرافیا. انجمن جغرافیایی ایران. ۲۰ (۷۵)، ۲۰-۱
DOI: 20.1001.1.27833739.1401.20.75.1.3
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۶). آثار اسلامی مکه و مدینه. تهران: نشر مشعر.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۰). تاریخ اسلام دوران پیامبر (ص). محقق و مصحح: علیرضا بن عبدالله. تهران: اداره آموزش‌های عقیدتی سیاسی.
- حاجی بابایی، مجید، دادفر، سجاد. (۱۴۰۰). مفهوم‌شناسی نمادها، سنت‌ها و رموز جنگی اعراب پیش از اسلام. مطالعات تاریخی جنگ. ۵ (۱۷)، ۴۷-۷۴.
DOR: 20.1001.1.25887033.1400.5.3.4.3
- حسینی، بهاء‌الدین محمد. (۱۳۸۲). باده‌ناب. سندج: انتشارات کردستان.
- الخوازمی، محمد بن أحمد. (۱۴۲۸ ق). مفاتیح العلوم. محقق و مصحح عبدالأمیر اعمش. بیروت: دارالمناهل.
- دادفر، سجاد. (۱۳۹۵). جنگ در نزد عرب پیش از اسلام. مطالعات تاریخی جنگ. ۱ (۱)، ۱۹-۴۴.
DOR: 20.1001.1.25887033.1395.1.1.2.5
- درمیان، علی‌جان و هاشمی سیدجلال. (۱۴۰۳). بررسی هندسه مفهوم عاملیت انسان در دیدگاه جان دیویی و پیامدهای تربیتی آن، فصلنامه آموزش‌پژوهی نوین. ۱۰ (۳۹)، ۶۰-۶۶.
- دورانت، ویل. (۱۴۰۱). تاریخ تمدن. ترجمه ابوطالب صارمی. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- دیویی جان. (۱۳۳۷). بنیاد نو در فلسفه. ترجمه صالح ابوسعیدی. تهران: اقبال.
- رنجبر باروق زهرا، قنوتی عزت‌الله، کمانرودی کجوری موسی و علی احمدآبادی. (۱۴۰۲). بررسی نقش ژئومورفولوژی در ارزیابی توان محیطی توسعه شهری با استفاده از روش امتیازدهی منطق ترجیح مبتنی بر GIS. فصلنامه پژوهش‌های ژئومورفولوژی کمی. ۱۱ (۴)، ۸۴-۱۰۸.
DOI: 10.22034/gmpj.2022.361915.1379
- رهنمایی، محمدتقی. (۱۳۸۹). توان‌های محیطی ایران. تهران: انتشارات دانایی توانایی.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین. (۱۳۹۳). تاریخ صدر اسلام. تهران: سمت.
- زریاب‌خویی، عباس. (۱۳۸۸). سیره رسول‌الله. تهران: سروش.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۷). بامداد اسلام. تهران: امیرکبیر.
- زیدان، جرجی. (۱۳۳۳). تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهرکلام. تهران: امیرکبیر.
- سالم، عبدالعزیز. (بی‌تا). تاریخ الدوله العربیه منذ عصر الجاهلیه حتی سقوط الدوله الامویه. بیروت: دارالنهضة العربیه.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵). فروغ ابدیت؛ تجزیه و تحلیل کاملی از زندگی پیامبر اکرم (ص). قم: بوستان کتاب.
- سربندی فراهانی معصومه، بهزادفر مصطفی. (۱۳۹۳). کیفیات محیطی موثر بر قرارگاه رفتاری در فضاهای سبز و باز محلی، فصلنامه مطالعات ساختار و کارکرد شهری، ۲ (۵)، ۱۰۱-۱۱۵.
- سلیمانی، محمد (۱۳۷۱). ماهیت و قلمرو علم جغرافیا. تهران: سمت.
- شراب، محمد حسن. (۱۳۸۳). المعالم الأثریة. تهران: مشعر.
- شکوئی، حسین. (۱۳۷۸). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا. تهران: موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
- صالح، احمدعلی. (۱۳۷۵). حجاز در صدر اسلام. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: مشعر.
- صرامی، حسین. (۱۳۷۸). علیت محیطی، جغرافیا. مجله اطلاعات جغرافیایی. ش ۳۰.
- عبدالحکیم، محمد صبحی. (۱۴۲۷ ق). أطلس المملكة العربیة السعودیة و العالم. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- عزتی، عزت‌الله. (۱۳۷۰). ژئوپلتیک. تهران: سمت.
- علیجانی، بهلول. (۱۳۷۱). ماهیت و قلمرو علم جغرافیا. تهران: سمت.
- فیاض، علی اکبر. (۱۳۸۵). تاریخ اسلام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قرآن کریم.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد. ترجمه میرزا جهانگیر قاجار. تهران: امیرکبیر.
- کردوانی، پرویز. (۱۳۹۳). مناطق خشک (ویژگی‌های اقلیمی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- گئورگیو، کنستان ویرژیل. (۱۳۹۴). محمد پیغمبری که از نو باید شناخت. ترجمه ذبیح الله منصور. تهران: زرین.
- لاپیدوس، ایرام. (۱۳۸۷). تاریخ جوامع اسلام. ترجمه علی بختیاری زاده. تهران: اطلاعات.
- لشکری حسن و زینب محمدی. (۱۳۹۴). اثر موقعیت استقرار پرفشار جنب حاره‌ای عربستان بر سامانه‌های بارشی در جنوب و جنوب غرب کشور. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، ۴۷ (۱)، ۷۳-۹۰.
DOI: 10.22059/jphgr.2015.53679
- لنگ، جان. (۱۳۸۶). آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط. ترجمه علیرضا عینی‌فر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- لوبون، گوستاو. (۱۳۵۸). تاریخ تمدن اسلام و عرب. ترجمه سید هاشم حسینی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.

- مسعودی، ابوالحسن علی. (۱۳۶۵). التنبیه والإشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی. (۱۳۷۴). مروج الذهب و معادن الجوهر. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- مطهری، حمیدرضا. (۱۳۹۷). قانون در حجاز عصر جاهلی. سخن تاریخ. ۱۲(۲۷)، ۸۷-۱۰۰.
- منتظرالقائم، اصغر. (۱۳۸۳). تاریخ اسلام تا سال چهلیم هجری. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان و سمت.
- نجفی، محمد باقر. (۱۳۶۴). مدینه شناسی. تهران: شرکت قلم.
- نصیری، محمد، زارعکار، حسین. (۱۳۹۶). تحلیل جامعه‌شناختی مسئله زنده به گور کردن دختران در جزیره العرب عصر جاهلی. فصلنامه پژوهش های تاریخی ایران و اسلام. ۱۱ (۲۰)، ۱۹۷-۲۱۴. DOI: 10.22111/jhr.2018.3697
- نگارش، حسین. (۱۳۷۴). جبرگرایی یا دترمینیسم. فصلنامه علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان. س ۱، ش ۱.
- نویری، شهاب‌الدین احمد. (۱۴۲۳ ق). نه‌ایه الأرب فی فنون الأدب. قاهره: دارالکتب و الوثائق القومیة.
- نیکبین، نصرالله. (بی‌تا). اسلام از دیدگاه دانشمندان غرب. دفتر مذهبی سیمان و فارسیت دورود.
- واقدی، محمد بن عمر. (۱۳۶۹). المغازی. ترجمه محمود مهدوی‌دامغانی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- وتر، زاهر. (۱۳۸۶). آیین نبرد در عصر پیامبر (ص). قم: زمزم هدایت.
- هادی منش، ابوالفضل. (۱۳۹۹). فرهنگ جاهلیت و تلاش‌های پیامبر اسلام (ص) در کلام امیرالمومنین (ع). مبلغان. ۲۱ (۲۵۷)، ۷-۲۰.
- هاگت، پیتر. (۱۳۷۳). جغرافیای ترکیبی نو. ترجمه شاپور گودرزی نژاد. تهران: سمت.
- هرودت. (۱۳۶۸). تواریخ. ترجمه با حواشی وحید مازندرانی. تهران: دنیای کتاب.
- هیکل، محمد حسین. (بی‌تا). زندگانی محمد (ص). ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی.
- یوسفی، عثمان. (۱۳۸۷). تعصب قبیله گرایی در دوران جاهلیت؛ مفهوم و نمودهای آن. فروغ وحدت. ۴ (۱۳)، ۳۴-۴۳.
- یعقوبی، احمد ابن‌واضح. (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- یوسفی غروی، محمد هادی. (۱۳۸۳). تاریخ تحقیقی اسلام. قم: موسسه امام خمینی (ره).

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Urmia University

A comparison of clergy approaches and their consequences in the Iranian Constitutional and the Great French Revolutions

Pourya Esmaeili ¹ and Talat Dehpahlavan ²

1- Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

2- Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2026/01/31

Accepted:
2026/05/11

pp:
18- 31

Keywords:
The Great French Revolution;
Iranian Constitutional Revolution;
Clergy;
Relationship between religion and politics.

ABSTRACT

The clergy, as an important class with different attitudes, played a significant role in the formation of the Iranian Constitutional Revolution and the Great French Revolution. Therefore, the purpose of this research is to answer the question: What were the most important similarities and differences between the clergy in the Iranian Constitutional Revolution and the Great French Revolution? In these two revolutions, the Iranian and French clergy, considering that they were from the main and influential classes of society, tried to maintain their status among the people and adjust the direction of the revolution towards their intended goals, which could be their similarity. However, the difference between them was that the clergy in Iran took the lead in the revolution and emphasized the implementation of Sharia laws and implemented the necessary changes in the parliament and the constitutional law. However, in France, the clergy lost its main position due to the lack of a reliable popular base, and the laws in that country's parliament were formulated by liberals, and no place was considered for Sharia laws and the implementation of the opinions of the clergy. This article examines the dimensions and angles of this issue using a comparative method based on description and analysis. The research findings show that Iranian clerics wanted a constitution based on Islamic laws, considering the social structure of Iranian society, but in France, constitutionalists, considering the humanist culture of Europe, separated religion from politics. Thus, the role of the clergy in this event was diminished.

Citation: Esmaeili, P., and Dehpahlavan, T. (2025). A comparison of clergy approaches and their consequences in the Iranian Constitutional and the Great French Revolutions. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(3), 18-31.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56998.1063>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.2.4>

Extended Abstract

Introduction

This article compares the approaches of the Iranian clergy in the Constitutional Revolution with those of the clergy in the Great French Revolution and examines their consequences. The reason for choosing this topic is that the clergy class, considering the social structure of Iranian society, has always played a significant role in influencing people's thoughts throughout history, especially during the Qajar period and after the tobacco concession was banned under the leadership of Mirza Shirzai, the Shiite clergy, as progressive leaders, guided different segments of society and brought the Constitutional Revolution to fruition. By writing treatises, they introduced constitutionalism in accordance with Islamic law and had a positive stance towards this important event.

However, a minority of this community also viewed it with a negative attitude, but the great clerics in practice changed the authoritarian system by mobilizing the people, and as a result, after the revolution, they strongly emphasized the religious nature of its achievements so that the legitimacy of the constitution would not be lost. The class system also dominated the society of that country on the eve of the Great French Revolution (1789). In the meantime, the clergy class was at the top and enjoyed great power and had many privileges in their hands. Therefore, when the third class, that is, the lower classes of society, revolted against the interests of the nobility and the upper classes, the clergy did not react well, but due to the pressure of the people, they finally surrendered and lost many privileges. Finally, considering the European structure of French society, they separated religion from politics, unlike the Iranian Constitutional Revolution. Although the French Revolution preceded the Iranian Constitutional Revolution, since it had a certain influence on the thoughts of Iranian freethinkers and some clerics, it is possible to examine the performance of the clergy class in both revolutions in a comparative manner.

Material & Methods

This article examines the dimensions and angles of this issue using a comparative method based on description and analysis, as well as using reliable historical sources.

Results and discussion

The research findings show that Iranian clerics wanted a constitution based on Islamic laws, considering the social structure of Iranian society, but in France, constitutionalists, considering the humanist culture of Europe, separated religion from politics. Thus, the role of the clergy in this event was diminished.

Conclusion

The Iranian Constitutional Revolution and the French Revolution are considered to be social revolutions that brought about rapid and fundamental changes in the political, economic, and social structure of society, in which the lower classes of society rose up to eliminate injustice, financial corruption, and tyranny of the government. The French Revolution, due to its scope, became the forerunner of revolutions in some countries, so that the intellectuals and educated classes of these societies, considering the social and political structure of their country, benefited from its ideals to the extent possible. Iranians were no exception to this rule, and they became familiar with the truth of the revolution through books and the press, and of course, they tried to follow its example by considering the conditions of the society.

Meanwhile, the role of the clergy in popular mobilization was significant. Unlike the French, who had intellectuals at the top of the pyramid of struggle and had isolated and marginalized the clergy, and thus advanced their revolution, prominent Iranian clerics, as the main leaders, along with intellectual elements, were able to benefit from the people's deep dissatisfaction with

Iran's entry into the new era and the numerous defeats from foreign forces and their colonialism, which was also accompanied by internal tyranny and thus created a deep conflict, and strengthen the revolutionary spirit in them.

Meanwhile, the clergy, which before the promotion of constitutionalism could only be categorized from a religious perspective and interpretations, was then faced with new issues in the areas of freedom, law, security, and social justice, and therefore declared its position on each of them. The Constitutional Revolution, which was considered the starting point of Iran's entry into the new era, caused a great gap to form between political forces, including the clergy, in relation to tradition, modernity, and revolution. In this regard, major divisions emerged among the clergy, which can be divided into three groups: Sharia-oriented, justice-oriented, and religious modernists.

Although a number of traditional scholars opposed the constitution, the majority joined the movement and helped advance the movement's goals with religious and reckless fatwas, and they proposed freedom, equality, and separation of powers, and considered it in accordance with Islamic law. In France, the social movement was ideologically the embodiment of the ideals of the liberal school and was led by the capitalist class, especially modern intellectuals, who abandoned the feudal system, aristocracy, and the power of the clergy in society, and thus the country underwent transformations. In fact, the humanist spirit that had its roots in the European Renaissance era penetrated France. They promoted secularism by separating religion from politics, unlike the Iranian revolutionaries, but like the Iranians, they suffered a crisis because they did not benefit from a unified thought. The church also lost its privileges and no longer gained serious power.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

مقایسه رویکردهای نهاد روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه و پیامدهای آن

پوریا اسمعیلی^۱ و طلعت ده پهلوان^۲

۱- استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۲- استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
روحانیت به عنوان طبقه‌ای مهم با نگرش‌های مختلف نقش بسزایی در شکل‌گیری انقلاب مشروطیت ایران و انقلاب کبیر فرانسه داشتند. بنابراین، هدف از انجام پژوهش پاسخ دادن به این سؤال است که، مهم‌ترین وجوه تشابه و تمایز روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه چه بود؟ روحانیون ایرانی و فرانسوی در این دو انقلاب با توجه به این که از طبقات اصلی جامعه و تأثیرگذار بودند تلاش کردند تا جایگاه خود را در بین مردم حفظ نمایند و جهت انقلاب را به سمت اهداف مدنظر خویش تنظیم کنند که می‌تواند شباهت آنان باشد، اما تمایز میان آن‌ها این بود که روحانیون در ایران، رهبری انقلاب را به عهده گرفتند و بر اجرای قوانین شرع تأکید و تغییرات لازم در مجلس و قانون اساسی مشروطه را اعمال نمودند، اما در فرانسه روحانیت به دلیل فقدان پایگاه مردمی قابل اتکاء، جایگاه اصلی خویش را از دست داد و قوانین در مجلس آن کشور توسط لیبرال‌ها تدوین شد و جایگاهی برای احکام شرعی و اعمال نظر نهاد روحانیت در نظر گرفته نشد. این مقاله با استفاده از روش مقایسه‌ای مبتنی بر توصیف و تحلیل، ابعاد و زوایای این موضوع را بررسی می‌کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که روحانیون ایرانی خواستار مشروطه بر اساس قوانین اسلامی با توجه به ساختار اجتماعی جامعه ایران بودند اما در فرانسه مشروطه خواهان با توجه به فرهنگ اومانیستی اروپا دین را از سیاست کنار نهادند. بدین ترتیب، نقش روحانیت در این رویداد کم رنگ شد.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۱</p> <p>صص: ۱۸-۳۱</p> <p>واژگان کلیدی: انقلاب کبیر فرانسه، انقلاب مشروطه ایران، روحانیون، نسبت دین و سیاست.</p>

استناد: اسمعیلی، پوریا؛ و ده پهلوان، طلعت. (۱۴۰۴). مقایسه رویکردهای نهاد روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه و پیامدهای آن. *نشریه سیاست در آینه تاریخ*، ۲(۳)، ۱۸-۳۱.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56998.1063>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.2.4>

مقدمه

این مقاله به مقایسه رویکردهای روحانیت ایران در انقلاب مشروطه با رویکردهای روحانیت در انقلاب کبیر فرانسه می‌پردازد و پیامدهای آن را بررسی می‌کند. علت انتخاب این موضوع چنین است که طبقه روحانی با توجه به ساختار اجتماعی جامعه ایران همواره در طول تاریخ نقش بسزایی در تأثیرگذاری بر اندیشه مردم ایفا نموده است به خصوص در دوره قاجار و پس از تحریم امتیاز تنباکو به رهبری میرزای شیرزای، روحانیت شیعه به عنوان رهبران پیشرو با هدایت اقشار مختلف جامعه انقلاب مشروطه را به ثمر رساندند. آنان با تألیف رسائل، مشروطیت را منطبق شرع اسلام معرفی نمودند و موضعی مثبت نسبت به این رویداد مهم داشتند. با این حال، اقلیتی از این جماعت نیز با نگرش منفی بدان نگرستند اما روحانیون بزرگ در عمل با بسیج مردم، نظام استبدادی را تغییر دادند و در نتیجه پس از انقلاب هم به دینی بودن دستاوردهای آن به شدت تأکید کردند تا مشروع بودن مشروطه از میان نرود. نظام طبقاتی نیز در آستانه انقلاب کبیر فرانسه (۱۷۸۹م.) بر جامعه آن کشور حاکم بود. در این میان طبقه روحانیت در رأس قرار داشت و از قدرت زیادی برخوردار بود و امتیازات بسیاری در ید خویش داشتند. پس زمانی که طبقه سوم یعنی اقشار فرودست جامعه برضد منافع اشراف و طبقات بالا انقلاب کردند روحانیون واکنش خوبی نشان ندادند اما با توجه به فشار مردم سرانجام تسلیم شدند و امتیازات زیادی را از دست دادند و در خاتمه با توجه به ساختار اروپایی جامعه فرانسه برخلاف انقلاب مشروطه ایران دین را از سیاست جدا نمودند. گرچه انقلاب کبیر فرانسه نسبت به انقلاب مشروطه ایران متقدم است با این وجود چون به نوعی بر افکار آزاد اندیشان ایرانی حتی برخی از روحانیون مؤثر بود می‌توان به صورت تطبیقی عملکرد طبقه روحانیت را در هر دو انقلاب بررسی کرد. بنابراین، در همین راستا این سؤال مطرح می‌شود که، مهم‌ترین وجوه تشابه و تمایز روحانیت در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه چه بود؟ روحانیون ایرانی و فرانسوی در این دو انقلاب با توجه به این که از طبقات اصلی جامعه و تأثیرگذار بودند تلاش کردند تا جایگاه خود را در بین مردم حفظ نمایند و جهت انقلاب را به سمت اهداف مدنظر خویش تنظیم کنند که می‌تواند شباهت آنان باشد، اما تمایز میان آن‌ها این بود که روحانیون در ایران، رهبری انقلاب را به عهده گرفتند و بر اجرای قوانین شرع تأکید و تغییرات لازم در مجلس و قانون اساسی مشروطه را اعمال نمودند، اما در فرانسه روحانیت به دلیل فقدان پایگاه مردمی قابل اتکاء، جایگاه اصلی خویش را از دست داد و قوانین در مجلس آن کشور توسط لیبرال‌ها تدوین شد و جایگاهی برای احکام شرعی و اعمال نظر نهاد روحانیت در نظر گرفته نشد.

پیشینه تحقیق

پیرامون پیشینه مقاله تاکنون تحقیقاتی به شکل تطبیقی انجام نشده است و محققان رویکردهای نهاد روحانیت در این دو انقلاب را جداگانه بررسی نموده‌اند و یا این که انقلاب اسلامی ایران را با انقلاب کبیر فرانسه مقایسه کرده‌اند و یا قانون اساسی مشروطه را با فرانسه پس از انقلاب ۱۷۸۹م. مقایسه نمودند. مثلاً، قاسم قریب (۱۴۰۰)، در مقاله: «بررسی تطبیقی روند تدوین نخستین قانون اساسی در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه»، با این رویکرد به پژوهش پرداخته است. و یا علی شیرخانی و جعفر ساسان (۱۳۹۸)، در مقاله: «مقایسه پیامدهای سیاسی انقلاب فرانسه و انقلاب اسلامی ایران با تأکید بر دگرگونی ساختار سیاسی»، همان طور که اشاره شد انقلاب اسلامی ایران را به طور کلی و از جنبه سیاسی و پیامدهای آن با انقلاب فرانسویان مقایسه نموده است. بنابراین، با توجه به تازه بودن موضوع پرداختن به شباهت‌ها و تفاوت‌های عملکرد و نقش آفرینی طبقه روحانی در هر کدام از این انقلاب‌ها در جهت شناخت بهتر از این قشر که همواره در میان مردم اثرگذار بودند ضروری به نظر می‌رسد.

وجوه تشابه و تمایز نهاد روحانیت در دو انقلاب

از نظر سلسله مراتب روحانیون در دوره قاجار و در آستانه انقلاب مشروطه بزرگترین قشر اجتماعی به حساب می‌آمدند. بالاترین بخش علما مراجع تقلید بودند که در عتبات ساکن و مورد احترام قرار داشتند و پس از آنان مجتهدان و امامان جمعه که با فرمان شاه انتخاب می‌شدند و در نهایت شیخ‌الاسلام که معمولاً قاضی بودند و طلاب و واعظان در رده‌های پایین‌تر که بیشترین ارتباط را با مردم داشتند. جان فوران بر این باور است که نقش این طبقه پیچیده‌تر، متناقض و نوسانی بود و همین امر راه را برای تعبیر و

تفسیرهای متضاد هموار ساخت. براون آن‌ها را مشروطه‌خواه و الگار ضد شاه می‌داند اما ارجمند معتقد است روحانیان در آغاز مشروطه خواه و ضد شاه بودند اما سرانجام بسیاری از آن‌ها طرفدار شاه و ضد مشروطه شدند. بهترین راه رسیدن به یک دیدگاه هماهنگ آن است که روحانیت بر اساس جناحها و مراتبی که داشتند و در قسمت بالا بدان اشاره شد بررسی گردد (فوران، ۱۳۸۷: ۲۷۷).

در فرانسه قرن هجدهم هم سه طبقه شناخته شده بودند: ۱- روحانیون؛ ۲- نجبا؛ ۳- عوام. اما طبقه روحانیت از جایگاه قدرتمندی بهره‌مند و تشکیلات کلیسا در این کشور سابقه طولانی داشت. این تنوع مراتب اجتماعی در آستانه انقلاب بسیار مهم بود. در همین راستا اسکاچپول در تحلیل جامعه فرانسه بر عوامل ساختاری از پیش تعیین شده همچون، فشارهای بین‌المللی، ضعف ساختارهای دولت، جامعه دهقانی و نیروهای مسلح در کنار قدرت روز افزون روحانیت اعتقاد دارد که چطور این شرایط آماده شده است و افراد فرودست جامعه برای اعاده حق خویش و برقراری عدالت به پاخاستند و اینچنین انقلاب‌ها را بوجود آوردند (اسکاچپول، ۱۳۸۹: ۲۵۰). سلسله مراتب روحانیون در فرانسه هم عبارت بود از: روحانیون عالی مقام یعنی کاردینال‌ها، اسقف‌ها، رؤسای دیرها و کشیش‌های ساده روستایی. کلیسای کاتولیک بزرگ‌ترین زمیندار کشور، بر محصولات، مالیاتی به نام دیمه وضع کرده بود. دیمه در حالی که شدت افزایش مالیات دولت را کم‌تر کرده بود، گرفتاری فقیرترین مردم را بیشتر می‌کرد (کورزین، ۱۳۹۵: ۱۸). آنان از امتیازات اقتصادی، سیاسی، قضایی و مالی مهمی برخوردار بوده و وسعت املاکشان یک پنجم مساحت فرانسه بود که عواید سالانه آن‌ها از هشتاد تا صد میلیون لیر تخمین زده شده است (توکویل، ۱۳۶۹: ۶۲).

کلیسای کاتولیک و سیاست‌های مذهبی اسقف‌ها و تشکیلات سازمان یافته آنان حتی نظام سلطنتی را هم تحت تأثیر قرار داده بود و پادشاه به این قشر با نفوذ احترام می‌گذاشت. کلیسای کاتولیک دقیق‌ترین تقسیمات اسقفی را در اختیار داشت و حتی به مدت هفتاد سال پایها در آوینیون فرانسه در اسارت بودند. همچنین آنان در فرانسه همواره مشکلاتی را برای پروتستان‌ها ایجاد می‌کردند هر چند آنان در عصر هانری دوناوار (۱۵۸۹ م.) با صدور فرمان نانت آزادی مذهبی را به دست آورده بودند اما سیاست‌های لوئی چهاردهم و صدراعظم ریشیلو موجب پیشرفت این مسأله شد و سبب گردید تا پروتستان‌ها که حدود سیصد تا پانصد نفر بودند فرانسه را ترک نمایند و کاتولیک‌ها که با فتوادل‌ها پیوند عمیقی داشتند رکود اقتصادی فرانسه را رقم بزنند که همین امر راه را برای انقلابیون هموار نمود. (زله، ۱۳۷۴: ۱۶۹). از طرفی، پیروان مذهب پروتستان وقتی با این شرایط مواجه شدند با تأکید بر این شعار که «هر مؤمنی روحانی خویشتن است»، به نفی اعتبار مذهبی سلسله مراتب کلیسای کاتولیک پرداختند (بشیریه، ۱۳۸۹: ۲۳۱). بر خلاف فرانسه اکثریت قشر روحانی دوره قاجار طی چند نسل بر سر موضوعاتی همچون؛ نفوذ بیگانگان در جامعه ایران، فقر و عدم امنیت و فرصت طلبی درباریان با دولت مخالف بود. با این حال، در زمان انقلاب مشروطه روحانیون برجسته‌ای نظیر؛ سیدین طباطبایی و بهبهانی که چهره‌ای مردمی داشتند تلاش کردند تا با اتکاء بر مردم جریان انقلاب را هدایت کرده و جامعه را به سمت پیشرفت و مدنیت هدایت نمایند. با این وجود یک جریان ضد مشروطه به رهبری شیخ فضل‌الله نوری نیز با برنامه‌های مشروطه خواهان موافق نبود و بر سر اصول قانون اساسی و متمم آن که بر موارد برابری همه گروه‌های دینی و بسط و گسترش صلاحیت دادگاه‌های غیر شرعی صحنه می‌نهاد بست نشینی اختیار کرد و حتی روحانیون ضد مشروطه انجمنی بر پا کردند و در مخالفت با مجلس همدست محمد علی شاه شدند، بعضی نیز مثل امام جمعه تهران روابط مالی و خویشاوندی با دربار داشتند، عده‌ای هم به عنوان مالکان بزرگ در همدستی با شاه منافع مادی خویش را در نظر گرفتند و تعدادی نیز از نظر علمی و دانش دینی خود را برتر از سیدین می‌دانستند و با آنان حسادت می‌نمودند (فوران، ۱۳۸۷: ۲۷۸). بنابراین، چنین مسائلی بر تفرقه و ضعف این انقلاب دامن زد. در فرانسه هم خشم بر امتیازات روحانیون و آرزوی آزادی و نظام جمهوری و دموکراسی مردم را به انقلاب کشاند (دالین و دیگران: ۱۵). کلیسای کاتولیک بزرگترین ملک دار فرانسه به شمار می‌رفت و املاک وسیعی را در اختیار داشت و بدین صورت، بر فقر و پریشانی مردم افزوده بود و هرگونه مخالفت و جریانی را نیز سرکوب می‌کرد و با دربار نیز شریک بود (کرین، ۱۳۶۶: ۷۰). بسان برخی از روحانیون عصر قاجار که همانطور بدان پرداخته شد بر عکس قشر روحانی فرهیخته و آزاداندیش حاضر نبودند به خاطر دنیا طلبی و حفظ ثروت خویش مردم را همراهی کنند و به شدت با انقلابیون مخالفت ورزیدند. روحانیون فرانسه از سه راه کسب درآمد می‌کردند: ۱- از طریق مراسلات مذهبی و اموری که به عنوان خادمان کلیسا انجام می‌دادند. ۲- عشریه که به دو نوع کوچک و بزرگ تقسیم می‌گردید. ۳- اراضی وقفی. بنابراین، بخشی از روحانیون از لحاظ منافع، خصلت اشرافی داشتند

و در امور دولت نیز دخالت می‌نمودند. روحانیون ایران هم مثل همتایان فرانسوی خود عشریه و خمس، زکات و اوقاف را در اختیار داشته و از این طریق درآمدهای را کسب می‌کردند با این تفاوت بر عکس فرانسویان در ایران این اموال توسط اکثر روحانیون به درستی خرج می‌شد زیرا بیشتر آن‌ها درصدد بودند تا با صرف این پول‌ها با توجه به وضعیت دردناک مردم به آنان تا حدودی یاری رسانند.

به هر حال، در هر دو کشور نابرابری اجتماعی پابرجا بود و مردم همچنان قشر آسیب پذیر جامعه بودند و با پرداخت مالیات‌های سنگین به دولت تحت فشار قرار داشتند. در نتیجه بستر مناسبی برای نزاع بین مردم و دولت فراهم شد که سبب گردید اقشار مختلف جامعه با کمک رهبران بر علیه استبداد قیام نمایند (اسکاچپول، ۱۳۸۹: ۲۳۲). اسکاچپول با ارزشی خواندن چنین انقلاب‌هایی آن را پاسخ خشونت‌آمیز جنبش‌های عقیدتی به نابرابری‌های اجتماعی تبیین می‌کند (همان: ۲۵).

از سوی دیگر، پیوند دیانت و سیاست جزء لاینفک جامعه اسلامی ایران بوده و گسست بین این دو امری محال تلقی می‌شده است. به هر حال، رهبران دینی زمانی که اندیشه مشروطه خواهی و قانون اساسی مجلس توسط روشنفکرانی همچون؛ میرزا ملکم خان و طالبوف و غیره مطرح شد با تحولات سیاسی و اجتماعی اروپا آشنا شدند و سعی کردند تا با ادله شرعی از آن حمایت کرده و با درونی کردن نظام مشروطیت و همسو نمودن با قوانین اسلام، استبداد را ریشه کن نمایند. این روحانیون با تألیف رسائل و با اجتهاد خویش شرع اسلام را با توجه به مقتضیات زمان به مردمان متذکر شدند و علیه ظلم و ستم و برقراری عدالت تلاش نمودند، البته برخی نیز بر ضد مشروطه نوشتند. اما در کل مباحث روحانیت در حوزه قدرت سیاسی عمدتاً نظری در باب مفاهیمی چون مشروطه، استبداد و قانون و برقراری نسبت میان آن‌ها و شرع بود. در واقع، قشر روحانی قبل از هر گونه اقدام عملی تلاش کردند تا با تدوین رسائلی بر اندیشه مردم تأثیر بگذارند و حقوق اجتماعی و مدنی مردمان را یاد آوری نمایند. این رسائل از نظر کیفیت، اعتبار نویسندگان یا سبک نگارش با هم یکسان نیستند، لحن و سبک رساله‌ها عموماً آکنده از اصطلاحات و واژگان فقهی و شرعی است (قادری، ۱۳۸۲: ۲۳۳)، و به ندرت رساله‌ای چون مکالمات مقیم و مسافر از روح‌اله نجفی اصفهانی یافت می‌شود که به شکل محاوره‌ای و در دفاع از مشروطه در سال ۱۳۲۷ق نوشته شده و مردم عادی را مورد خطاب قرار می‌دهد. نویسنده این رساله روایتی اسلامی از نظام سیاسی مشروطیت ارائه می‌کند و به تبیین فقهی - سیاسی این نهضت می‌پردازد. سبک کتاب مبتنی به گفتگو و در قالب پرسش و پاسخ تهیه شده است که در آن حاج آقا نوراله به عنوان مسافر که نماد مشروطه خواه دینی است با حاجی مقیم که نماینده چهره‌های دینداری است و بر اثر اقدامات ضد دینی برخی از مشروطه خواهان نسبت به مشروطیت بدبین شده بودند با حضور ناظری به نام میرزا هدایت اله به گفتگوی خیالی درباره حکومت و نظام مشروطیت می‌نشیند (نجفی اصفهانی، ۱۳۸۴: ۱۵). وی بر این باور بود که محاسن مجلس شورای ملی و مشروطیت را به هزار کتاب نمی‌توان گنجانند و آن را اساس دیانت خواند و بر وحدت ملی و بسیج نیروهای مسلح در برابر دشمن تأکید داشت (صفایی، بی‌تا: ۱۴۰). برخی رساله‌های دیگر که در توجیه و تفسیر مشروطیت بر پایه اصول اسلامی نوشته شده‌اند عبارتند از: الثالی المربوط فی وجوب المشروطه تألیف شیخ محمد اسماعیل محلاتی غروی، رساله توضیح مرام در باب دمسازی تشیع با مشروطیت از شیخ رضا دهخوارقانی، قانون مشروطه مشروعه از سید عبدالحسین لاری و رساله بیان معنی سلطنت مشروطه و فواید آن از عمادالعلما خلخالی (آژند، ۱۳۸۸: ۲۳۹). و برخی از این رسائل چون؛ کلمه جامع شمس کاشمیری تألیف آقا میرزا یوسف به گونه‌ای، رساله‌ای در باب آموزش مشروطه و مفاهیم آن و باز داشتن برخی از مشروطه خواهان از اعمال ناپسند است (زرگری نژاد، ۱۳۷۴: ۲۵۹). اما در میان این رسائل، کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله میرزای نائینی به معنای آگاه کردن امت به ضروریات شریعت و پاک کردن بدعت استبداد، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. وی با بکارگیری استدلال فقهی در دفاع از مشروطه و با تعریف جایگاه سلطنت تسلط خویش را در حوزه اندیشه سیاسی به اثبات می‌رساند. این روحانی برجسته «احکام سیاسیه» را جزء دوم حکمت عملی طبق نظر خواجه نصیرالدین طوسی در اخلاق ناصری شرح داده است (نائینی، ۱۳۶۰: ۶). او سیاست را یا از روی امانت و انصاف می‌داند و یا استبداد و چپاول مردم و در نظام شیعی وجود هیأتی از مجتهدان عادل را در امر حکومت ضروری قلمداد می‌کند که باید در مجلس و در امر حکومت حاضر باشند و از تصویب قوانین مغایر با شرع جلوگیری نمایند.

در واقع، نائینی قانون اساسی را طبق معیارهای شریعت در نظر می‌گیرد و با ارائه استدلال‌ات فقهی و عقلی خود را هوادار نظام مشروطه معرفی نموده است و استبداد را مایه تباهی و تفرقه مردم دانسته است. آزادی، امنیت، مساوات و عدالت را موجب آبادانی

کشور می‌داند و معتقد است که آشنایی مردم با ضروریات و جوهر دین راستین و آگاهی از فساد و کیفیات استبداد و برقراری نظام مشروطه ضروری خواهد بود (همان: ۱۲۵). مراجع تقلید مقیم نجف و کربلا نیز مشروطه را در جهت اجرای احکام شرعی و الهی بین مردم فارغ از تمایزات اجتماعی می‌دانستند (آبادیان، ۱۳۹۲: ۲۷۹). آخوند خراسانی، میرزا حسن خلیلی تهرانی و عبدالله مازندرانی چنین عقایدی را ابراز نمودند و با صدور بیانیه‌هایی در جهت به انحراف کشیده نشدن مشروطه در ایران تلاش می‌کردند. سید نصراله تقوی نیز مشروطه را ضامن حفظ عقاید اسلامی برشمرده و می‌گفت این نظام هیچ تناقضی با احکام و فرامین شرعی ندارد. ملاعبدالرسول کاشانی هم در رساله انصافیه به حقوق آزادی و مفهوم تفکیک قوا همانند متفکران فرانسوی در نظام مشروطیت می‌پردازد و با تأثیرپذیری از آثار طالبوف و میرزا ملکم خان اندیشه خود را در باب مشروطه و قانون خواهی توضیح می‌دهد (آدمیت، ۱۳۸۷: ۲۴۹). او به ترقی و مدنیت‌گرایی داشت و مبنای آن را در نظم جماعت و نشر قانون و عدل می‌داند و در نظام مشروطه مردم و پادشاه، وزیر و وکیل را تابع قانون دانسته و هریک را مکلف به انجام آن می‌کند (همان: ۲۵۱). وجود مجلس را ضروری و ترقی اقتصادی و اجتماعی را امری لازم برمی‌شمرد. این مسئله شبیه اقدامی که ولتر، مونتسکیو، ژان ژاک روسو و اصحاب دایره المعارف در عصر روشنگری انجام دادند بود با این تفاوت که مضامین دست‌نوشته‌های روحانیون ایرانی بر قوانین اسلام استوار بوده اما آثار نویسندگان فرانسوی بر قوانین عرفی و حذف مذهب از نظام حکومتی آن کشور اتکا و جنبه مادی داشت که بر اساس اندیشه علمی و فلسفی جدید بود، به عنوان مثال: ولتر از عقل آدمی حمایت کرد و با دین کاری نداشت و روسو تابع احساس اما اندیشه دموکراسی و ناسیونالیسم بود و آزادی و برابری از جمله مفروضات اساسی نظریه قرارداد اجتماعی او است. روسو به آزادی می‌اندیشد و آن را به پای امنیت فدا نمی‌کند. اما در هر صورت با ظهور نظریه قرارداد اجتماعی، حفظ و پاسداشت آزادی و برابری شهروندان طرح می‌شود و تفکیک قوا به معنای نهادینه کردن آزادی و برابری شهروندان است (روسو، ۱۳۵۲: ۱۹۳).

مونتسکیو هم بر تفکیک قوا اصرار کرد اما علی‌رغم عدم علاقه به تعالیم دینی آن را وسیله مفیدی برای جلوگیری از تمرکز نامشروع قوای دولت می‌دانست. وی معتقد است: «وقتی قوه مقننه و قوه مجریه با همدیگر ادغام شدند و در اختیار شخص واحد یا هیأتی که زمامدار هستند قرار گرفتند دیگر آزادی وجود نخواهد داشت؛ زیرا باید از این ترسید که آن شخص یا هیأت، قوانین جابرانه وضع کند و جابرانه هم به موقع اجرا بگذارد و همچنین اگر قوه قضاییه از قوه مقننه و قوه مجریه مجزا نباشد باز هم آزادی وجود نخواهد داشت، چه آن که اختیار در مورد زندگی و آزادی افراد خودسرانه خواهد بود و وقتی قاضی خود مقنن بود و خودش هم اجرا کرد، اقتدارات او جابرانه خواهد بود. اگر یک فرد یا هیأتی که مرکب از رجال یا توده و اعیان است، این سه قوه را در عین حال با هم دارا باشد، یعنی هم قوانین را وضع کند و هم تصمیمات عمومی را به موقع اجرا بگذارد و هم اختلافات بین افراد را حل و فصل کند و هم جنایات را کیفر دهد، آن وقت همه چیز از بین می‌رود» (مونتسکیو، ۱۳۷۰: ۳۹۷).

بدین ترتیب، با پیدایش چنین اندیشه‌هایی که در قالب رسائل مراجع برجسته مطرح شد روحانیت خود را به عنوان رهبران اصلی در خط مقدم مبارزه با استبداد قرار دادند و با بسیج مردمی به طرق مختلف علیه حکومت قاجار به پا خاستند و دو تن از روحانیون برجسته یعنی سیدین بهبهانی و طباطبایی نقش بسزایی در شکل‌گیری این جریان عظیم داشتند. جرعه اصلی با سخنرانی آنان پیرامون واقعه کرمان در محرم ۱۳۲۳ق آغاز شد. زیرا حاکم آن شهر به خاطر آشوب فرقه‌ای که در آن دیار بوجود آمده بود مجتهد کرمان را در انتظار عمومی به فلک بست و با این اقدام به علما توهین کرد (شمیم، ۱۳۸۳: ۴۶۵). در پی این حادثه دو سید معروف به شدت از حکومت انتقاد نمودند. بعد از این واقعه، حادثه بانک پیش آمد زیرا رئیس بانک استقرایی روسیه در مدرسه مخروب و قبرستانی در حوالی بازار امیر تهران قصد احداث ساختمانی داشت و در این میان عمده ساختمان، جسد تازه زنی را از زیر خاک بیرون کشیده و در داخل چاهی انداختند و بلافاصله اخبار این موضوع به روحانیون رسید و آنان حضور و دخالت اجنبی در کشور و اقدام آنان را به شدت تقبیح و شرعاً عملی حرام اعلام نموده و به فاصله دو ساعت و به دست چند هزار نفر بنای روس‌ها را با خاک یکسان کردند و ساعت‌ها علیه استبداد خودکامگی اجانب در مساجد سخنرانی نمودند (دولت آبادی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۸). در ۱۴ شوال ۱۳۲۳ق نیز بر اثر جنگ‌های روسیه و ژاپن و بالا رفتن قیمت قند در تهران، علاءالدوله حاکم شهر تعدادی از تجار را احضار و سرزنش کرد و پیرمرد معمری به نام سید هاشم قندی را به شدت شتمات و مورد ضرب و شتم فراشان قرار داد. علما با شنیدن این خبر مردم را به بستن دکاکین فرا خواندند و بی‌درنگ عزل علاءالدوله، تأسیس مجلسی که به عرایض متظلمین برسد را خواستار شدند (کرمانی، ۱۳۶۲: ۳۲۷). اما حکومت به علما و مردم جسارت کرد و به دنبال آن سیدین، جماعت را به تحصن در جوار حضرت

عبدالعظیم دعوت کردند. این پیشامد به هجرت صغری معروف شد (کسروی، ۱۳۸۲: ۱۴). پس از آن اتفاق درخواست عدالتخانه در ایران برای نخستین بار پیشنهاد شد، یعنی مجلسی طبق شرع مقدس اسلام که اجرای قانون مساوات را نظارت نماید. در ظاهر شاه با درخواست آنان موافقت نمود اما بعد از چند ماه اوضاع طوری دیگر رقم خورد و عین‌الدوله صدراعظم مظفرالدین‌شاه تصمیم گرفت تا قدرت خویش را تثبیت و علما را در تنگنا قرار دهد. بنابراین، تصمیم گرفت تا شیخ محمد واعظ را دستگیر نماید اما با مقاومت طلبه‌ای بنام سید عبدالحمید مواجه شد و در نهایت او را پس از درگیری از پای درآورد. این اتفاق مجدداً سیدین را در تقابل حکومت قرار داد و آشوبی بزرگ در پایتخت به راه افتاد. سرانجام روحانیون به همراه عده زیادی از مردم به قم مهاجرت کردند و چندین هزار نفر نیز در سفارت انگلستان بست نشستند. بدیهی است حرکت دسته جمعی و خالی شدن شهر از آن‌ها اختلال وارد می‌کرد که برای مردم سنگین بود و جبران آن محال به نظر می‌آمد زیرا علما مصدر بسیاری از امور مذهبی و اجتماعی بودند و کلیه معاملات و روابط اقتصادی با مهر علما تنفیذ می‌یافت و همچنین آئین ازدواج، تقسیم ارث و پرداخت سهم امام از خمس همه با نظارت و دخالت روحانیون انجام می‌گرفت. سرانجام تلاش حکومت برای ختم قائله و سرکوب مخالفان نتیجه‌ای نداشت. در همین راستا علما بیانیه‌ای صادر و خواسته خویش را مجدداً مطرح نمودند. سرانجام با پافشاری آنان مظفرالدین‌شاه فرمان مشروطیت را صادر کرد (وزارت امور خارجه ایران، ۱۳۷۰: ۱۳۸).

بدین طریق، روحانیت شیعه با بسیج مردمی انقلاب مشروطه را به ثمر رساندند و از ظرفیت موجود برای نابودی نظام استبدادی که قرن‌ها بر حیات اجتماعی این سرزمین سایه افکنده بود بهره بردند زیرا فضای اجتماعی ایران دینی بود و روحانیون مورد حمایت اقشار جامعه بودند. به یقین نقش مردم به ویژه در شهرها از اهمیت بسزایی برخوردار است و علما بدون پشتوانه مردمی هرگز نمی‌توانستند علیه نظام سلطه قیام کنند. سخنرانی‌ها، بیانیه‌ها و تألیفات مهم آنان که قوانین اسلام را با مشروطه تطبیق دادند و پیشرو بودن این گروه و متقاعد کردن مردم در براندازی استبداد و نیز برپایی حکومتی مردمی و مجلسی طبق شرع اسلام رویکرد اصلی آنان در این جنبش بود. شایان ذکر است که سید محمد طباطبایی قبل از همکاری با سید عبدالله بهبهانی با سید جمال‌الدین اسدآبادی همکاری نزدیکی داشت و مؤسس یکی از نخستین مدارس جدید در تهران بود و پسرش محمدصادق را برای آموختن زبان‌های اروپایی به استانبول فرستاد. این پسر رابط مهم میان انجمن مخفی، بازار و علمای برجسته تهران نیز بود. این انجمن از جمله مراکزی بود که پیش از انقلاب با هدف اسلامیت، عدالت و اصلاح امورات کشور شکل گرفت و سید محمد طباطبایی در آن عضویت داشت (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۱۰۳ - ۱۰۲). البته برخی از روحانیون برخلاف همتایان خویش که از نظام مشروطه حمایت کردند با احتیاط نسبت به این مسئله نگریستند و برخوردی منفی و یا محافظه کارانه به مشروطیت داشتند و در رسائل خود مسائلی را مطرح نمودند که بیانگر عدم اطمینان آنان به تشکیل مجلس و قانون اساسی است و در این خصوص ادله‌ای را در نظر گرفتند و بدبینانه مشروطه را تلاش بیگانگان برای نفوذ در سنت و مذهب مردم برشمردند. عدم پذیرش آزادی به دلیل مقیدات شرعی و نیز نپذیرفتن مساوات از آن لحاظ که افراد مسلمان را با پیروان سایر مذاهب یکسان قرار می‌داد مخالفت این قشر از علما را برانگیخت. یکی از مسائلی که معمولاً مخالفان مشروطه ناگزیر از توجه و شرح آن بوده‌اند بحث استبداد است و این که موضع گیری نظری و عملی آنان در جهت استبداد و خود کامگی قرار دارد. مهم‌ترین پاسخ مخالفان مشروطیت به این انتقاد رساله کشف المراد من المشروطه و الاستبداد از محمد حسین بن علی اکبر تبریزی است. وی در سنجش مشروطه و استبداد با شرع نتیجه می‌گیرد که مشروطه نسبت به استبداد در مرتبه دورتری از شریعت قرار دارد و در بیان استبداد می‌گوید: «سلطان و اجزای دیوان یا سایر مسلمانان در احکام قرآن و دین خاتم پیغمبران متفق و شرکت دارند و خود را محکوم به حکم شرع می‌دانند و در واجبات و محرّمات شرع قولاً و اعتقاداً افکاری ندارند، بلی بعضی در عمل معصیت کار می‌باشند ... این است که فقها در کتب شرعیه تعبیر از آن‌ها در آن حال به ظلام یا سلطان جائر می‌نمایند و اعوان آن‌ها را اعوان ظلمه می‌خوانند». پس مستبدین یا حکومتگران در زبان نفی شریعت نمی‌نمایند و عییشان فسق و معصیت کاری شأن است در حالی که در مشروطه از اول سلطنت گرفته تا آخر قوانین و جزئیات، خلاف شرع انور است (قادری، ۱۳۸۲: ۲۳۵). وی معتقد بود که الزام مردم به رعایت قوانینی که ریشه دینی و شرعی ندارند بدعت است. البته نائینی در پاسخ به او گفت: بدعت وقتی است که حکمی را که جزء مقررات شرع نیست، شرعی نشان دهند و اگر به هنگام تدوین قوانین قانونگذاران آن احکام را جزو فرامین شرعی قلمداد نمایند این امر بدعت نخواهد بود و الزام و التزام به تبعیت از آن مغایر شرع نیست (آبادیان، ۱۳۹۲: ۲۳۸).

شیخ فضل‌الله نوری از روحانیون با نفوذ عصر مشروطه هم از جمله افرادی بود که دیر به دیر به جرگه مبارزه با استبداد پیوست و زود به آن پشت کرد و با این اقدام به محمدعلی شاه قاجار بهانه داد تا به مشروطه خواهان بتازد. وی پادشاه را سایه خدا و ولی امر تلقی کرد و اطاعت از او را واجب و شرعی و وجود سلطنت را برای بسط عدل و امنیت لازم و تضعیف آن را به ضرر اسلام دانست و با این تفکر تعدادی از مجتهدان را به اردوی خود جذب کرد و اینها به نوبه خویش بازاریان را در حمایت از مشروطیت متزلزل کردند و زمینه را برای کودتای محمد علی شاه فراهم ساختند (فوران، ۱۳۸۷: ۲۷۹). این روحانی عالی رتبه آزادی بیان و آزادی قلم، برابری در مقابل قانون و قانون گذاری توسط مجلس را محکوم کرد و مسأله وکالت نمایندگان مجلس توسط مردم را امری نادرست برشمرد و آن را به علما اختصاص داد که باید آن‌ها در قانون گذاری طبق شرع اسلام دخالت کنند در غیر این صورت بدعت است و بر این باور بود در سایه حمایتی که در قانون اساسی از آزادی بیان و آزادی قلم شده است مطالب ضد دینی منتشر خواهد شد. مساوات در برابر قانون هم باعث می‌شود که بین مسلمانان با غیر مسلمانان فرقی نباشد و این برخلاف شرع مقدس اسلام می‌باشد که از سوی مرتدین مطرح شده است (انصاری، ۱۳۶۹: ۱۹۸).

به هر طریق، با این طرز تفکر به مقابله با مشروطه خواهان برخاست و امام جمعه سلطنت طلب تهران را در تشکیل سازمانی با عنوان انجمن محمدی (ص) یاری کرد و از همه مسلمین صدیق خواست تا برای دفاع از شریعت در برابر مشروطه طلبان کافر در میدان توپخانه جمع شوند. وی در آن گردهمایی، فکر برابری را بدعت خارجی خواند. بی ثباتی، تنزل اخلاقی و تنزل فکری را به نفوذ مخرب میرزا ملکم خان نسبت داد و اعلام کرد لیبرال‌های مجلس همانند ژاکوبین‌های فرانسه به سوی سوسیالیسم، آنارشیسم و نیهیلیسم (پوچ گرایی) می‌روند (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۱۲۰). بعد از مدتی نیز وقتی حمایت سیدین و مراجع نجف و کربلا را از مشروطه خواهان مشاهده نمود در جریان اصلاح قانون اساسی پیشنهاد داد تا ماده مهمی گنجانده شود که براساس آن کلیه مصوبات با احکام اسلامی محرز و ثابت گردد و پنج نفر از فقهای عظام ناظر بر قوانین باشند تا بدین وسیله مطابق شرع عمل شود. بدین ترتیب، روزنامه مجلس در شماره ۱۲۲ مورخ چهارشنبه ۱۴ جمادی‌الاول، مصوب مورخ ۳ جمادی‌الاول مجلس را مبنی بر نظارت پنج تن از فقها به چاپ رساند (رضوانی، ۱۳۶۲: ۱۷ و مدرسی، ۱۳۶۶: ۳۰).

با این وجود، پس از این اقدامات و پیشنهادات شیخ باز هم راضی نشد و به همراه عده‌ای از یاران خود در حرم حضرت عبدالعظیم متحصن شد و انقلاب مشروطه را انحراف از دین خواند و همه روزه ضمن ایراد سخنرانی حکومت مشروطه را خلاف شرع دانست و تقاضای جدی از شاه به عمل آورده که باید مشروطه مشروعه شود و طبق استدلال برخی از علما که چون پادشاهان در زبان به نفی قوانین شرع نمی‌پردازند و تنها عیبشان آن است که به فرمان شریعت عمل نمی‌کنند پس فاسق معصیت کارند، حال آن که مشروطه خواهان کافرند چون در زبان و هم در رفتار مخالف شریعت عمل می‌کنند و ضروریات دین را منکرند، گناهکار هستند. (تبریزی، ۱۳۷۷: ص ۱۱۰) سرانجام این تحصن یکی از بهانه‌ای مهم فاتحان تهران برای اعدام شیخ فضل‌الله در ۱۳ رجب ۱۳۲۷ ق شد (ملک‌زاده، ۱۳۷۱، ج ۶: ۱۲۶۸). به هر حال، روحانیون ایران پیرامون انقلاب مشروطه و موازین آن دو نگرش مثبت و منفی را اتخاذ کردند و هریک دلایلی را هم مطرح نمودند که به اختصار بدان پرداخته شد. اما در فرانسه از قرن‌ها پیش تا زمان انقلاب کبیر در سال ۱۷۸۹ م، روحانیت همگام با دولت بر زندگانی مردم سایه افکنده بود و پیوند ما بین کلیسا و دربار امری مهم محسوب می‌شد. آنان طی سالیان متمادی به شوکت و مکتت زیادی از طریق جمع آوری اعانه، اوقاف و نذورات دست یافته بودند به طوری که، اکثراً به جای پرداختن به امور معنوی، دنیاگرایی را مد نظر قرار داده و به همین سبب به فساد گرائیدند. حتی اصلاحات مذهبی هم نتوانست فساد و تجملات آنان را پالایش نماید. در آن کشور عده زیادی از روحانیون از حکومت طرفداری می‌کردند زیرا منافع آن‌ها با شاه پیوند خورده بود و به خوبی می‌دانستند که اگر از حاکمیت مطلقه حمایت کنند جایگاه اجتماعی خویش را حفظ خواهند کرد. چیزی شبیه به علمای موجب بگیر و مرتجع دربار قاجار مانند امام جمعه تهران که روابط مالی و خویشاوندی با دربار داشت. از طرفی هم، جنگ‌های هفت ساله فرانسه و انگلستان (۱۷۵۶ - ۱۷۶۳ م)، اسراف و ولخرجی‌های دربار، اسراف و روحانیون، بحران کشاورزی سال ۱۷۸۸ م. همراه با زمستان سرد، بحران مالی، ورشکستگی دولت، مالیات‌های سرسام آور نارضایتی عمومی را در پی داشت و به شورش‌های دهقانی دامن زد. در چنین شرایطی بود که لوئی شانزدهم پادشاه فرانسه دستور برگزاری مجلس طبقات سه گانه (اتازنرو)، را که ۱۷۵ سال برگزار نشده بود صادر کرد. این مجلس در ۵ مه ۱۷۸۹ م. تشکیل شد که اسقف‌های اعظم، اسقف‌ها، رؤسای صومعه‌ها به اعتبار شغل خود حضور چشمگیری داشتند (دورانت، ۱۳۷۳، ج ۱۰: ۹۶۰ و کورزین، ۱۳۹۵: ۲۵).

هدف شاه اخذ مالیات و سامان دادن به اوضاع بود ولی اجرای این تدابیر دیگر کارایی نداشت. در این مجلس بین طبقه سوم یعنی عامه مردم و طبقات ممتاز اختلاف پیش آمد زیرا روحانیت می‌خواستند حقوق مدنی روستاها لغو و سهم بیشتری از عشریه را تصاحب کنند و کشیشان نیز درصدد ارتقاء رتبه بودند (همان: ۹۶۰). اشراف هم حاضر به پرداخت مالیات نبودند، بنابراین، شاه موافقت کرد که تعداد نمایندگان طبقه سوم با مجموع دو طبقه دیگر برابر شود. این تصمیم و شرایط بحرانی کشور و خشم عمومی علیه امتیازات روحانیت باعث جنجال و تقابل مردم با نجبا و روحانیون شد و سرانجام به انقلاب منجر گردید. با سقوط زندان باستیل در ۱۴ ژوئیه ۱۷۸۹م. و پس از آن با صدور اعلامیه ۱۷ ماده‌ای حقوق بشر در روز ۲۶ اوت ۱۷۸۹م. حاکمیت استبدادی فرو پاشید و انقلاب کبیر فرانسه به پیروزی نائل آمد (نقیب زاده، ۱۳۸۳: ۴۶ - ۴۵). پس از این رویداد بزرگ جهت بهبود اقتصاد کشور جمعی از نمایندگان به رهبری کشیش اوتون موسوم به تالیران و به یاری میرابو و سی‌یس پیشنهاد کردند که املاک روحانیون به نفع دولت ضبط شود (۱۰ اکتبر ۱۷۸۹م.) و بنای پیشنهاد خود را این اصل قرار دادند که طبقه روحانی تنها حق استفاده از املاک کلیسا در راستای کمک به بینویان، احداث بیمارستان و مدرسه و ترمیم کلیسا را دارند و مالک محسوب نمی‌شوند و باید به ترویج دین بپردازند. به هر طریق، عده‌ای از روحانیون با این نظر موافقت کردند و در نهایت با اکثریت آراء تصویب شد. سپس مجلس در ۲ نوامبر ۱۷۸۹م. قانونی بدین شرح وضع نمود: «املاک کلیسا در اختیار ملت است ... ملت مستقیماً چنان که باید و شاید مصارف مراسم مذهبی و حقوق روحانیون و مخارج نگهداری فقرا را خواهد پرداخت و این اقدام را بر حسب اجازه و تحت نظارت انجمن‌های ایالات و ولایات انجام خواهد داد. بدین ترتیب، مجلس رسماً در ممالک فرانسه مؤسسات خیریه را دایر ساخت و با تأدیه مستمری منظم موجبات ادای مراسم دینی را در سراسر فرانسه تأمین و فراهم می‌کرد و از این محل مبلغ صد میلیون فرانک اعتبار تصویب کرد که بعدها به هشتاد میلیون تقلیل یافت (ماله، ۱۳۶۷: ۳۹۲). در تابستان ۱۷۹۰م. اصلاحات ارضی به تصویب مجلس رسید و دولت یک پنجم اراضی که در اختیار کلیسا بود را مصادره کرد تا با فروش این اراضی مشکل پولی بر طرف گردد (Furet, 1989: 114). مجلس بعدها قانونی تصویب کرد که به روحانیون حقوق بدهد تا از حکومت جدید اطاعت کنند، پاپ بی درنگ آن را محکوم کرد به طوری که، تعدادی از روحانیون دولت و انقلابیون را انتخاب کردند و عده کثیری نیز به مقررات کلیسا پایبند ماندند (ماله، ۱۳۶۷: ۳۹۳). سپس مجلس با برداشتن نظام فئودالیسم و نیز قطع عشریه کلیسا و با اعلام پایبندی به حقوق بشر و تدوین قانون اساسی قدرت روحانیت را به شدت کاهش داد (Doyle, 1989: 121). مجمع ملی، کلیسا را نوعی قدرت عمومی می‌دانست و از کشیشان خواست که به قانون مدنی و قانون اساسی سوگند یاد کنند، پس علی‌رغم مخالفت پاپ عده‌ای پذیرفتند و برخی نیز قبول نکردند (غفاری فرد، ۱۳۸۴: ۱۲۸).

به هر حال، دولت با این اقدام قصد داشت تا همه اقشار جامعه از قانون اساسی تبعیت کرده و مطیع مجلس باشند تا از این طریق صلح و عدالت ایجاد، آزادی مذهب برقرار، قوای سه گانه تفکیک و کلیسا را از دخالت در امر سیاست برحذر دارد (دولاندن، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۸۹).

از سویی، منتینارها تا زمان سقوط با اعمال فشار بر حکومت امتیازات روحانیون را نسبت به آنچه که مجلس در نظر گرفته بود به شدت کاهش داده و جایگاه آنان را به طور کامل متزلزل نمودند (اسکاچپول، ۱۳۸۹: ۲۱۷)، و با مصادره اراضی و واگذاری به کشاورزان و خرده مالکان اسقف‌ها را در تنگنا قرار دادند (همان: ۲۲۰)، و مخالفان را به تیغه گیوتین سپردند (مور، ۱۳۷۶: ۱۱۹). در فرانسه پادشاه قدرت خویش را ودیعه الهی قلمداد کرد نظیر پادشاهان ایران که تا قبل از مشروطیت خود را ظل‌الله خطاب می‌کردند. اینان برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود رأی علما را نیاز داشتند و آنان هم با قرار گرفتن در کنار سلاطین به آن‌ها مشاوره می‌دادند. این مسأله برخی از روحانیون افراطی را از جامعه دور کرد و باعث شد تا مردم نسبت به این قشر بدبین شوند. البته روحانیونی هم در هر دو کشور بودند که به مردم گرایی مشهور بوده و نحوه حکومت زمامداران را نکوهش و از منافع فرودستان به خوبی پشتیبانی می‌کردند و همانطور که در انقلاب مشروطه ایران شاهد هستیم که چطور بسیج مردمی بر ضد مستبدان تشکیل دادند و یا در فرانسه تالیران از عناصر انقلابی حمایت و حتی حاضر شد اموال روحانیون به نفع آنان مصادره شود، اما در ایران پیش از مشروطه بر خلاف فرانسه پیش از انقلاب، کفه ترازو به نفع روحانیت مردمی و مبارز با استبداد می‌چربید و اساساً نهاد مرجعیت دینی را زمینداران بزرگ و وابستگان دربار تشکیل نمی‌دادند بنابراین، نفوذ اجتماعی و قدرت بسیج مردمی آنان نیز قابل مقایسه با روحانیون کلیسا در فرانسه نبود. فرانسویان پس از انقلاب با توجه به ساختار جامعه و شرایط روحانیت، دیانت را

از سیاست جدا کرده و به مرور زمان روحانیون را به انزوا کشاندند. پس بدین شکل، جامعه سکولار شد. اما در ایران پس از انقلاب مشروطه روحانیت قوانین اسلامی را حفظ کردند و پیوند دین و دولت همچنان برقرار ماند و حتی قانون اساسی را نیز با در نظر گرفتن موازین شرع تدوین نمودند و مصوبات مجلس قبل از تصویب نهایی باید از نظر علما می‌گذشت. برای این منظور کمیسیونی مرکب از آقایان سیدعبدالله بهبهانی، سیدمحمد طباطبایی و شیخ فضل‌الله نوری و عده‌ای دیگر از نمایندگان روحانی مجلس تشکیل شد و درباره مواد قانون اساسی و تطبیق آن با شرع به مطالعه و مذاکره پرداختند (شمیم، ۱۳۸۳: ۴۷۰). و در آخر، نظارت پنج تن از مجتهدان تراز اول را بر مصوبات مجلس به رسمیت شناختند و آن را در ماده دوم متمم قانون اساسی قرار دادند تا امری خلاف شرع صورت نگیرد. اما در فرانسه پس از پیروزی انقلاب مجمع ملی روحانیت را در سیاست دخالت نداد و حتی آنان را وادار کرد تا تحت لوای حکومت و قانونی که توسط عناصر غیر روحانی تصویب شده بود قرار بگیرند. قانون اساسی آن کشور برعکس ایران جنبه دینی نداشت، فرانسوی‌ها املاک و دارایی روحانیون را ضبط و حق گردآوری ثروت هنگفت را از آنان سلب و تنها اجازه دادند به صورت محدود نذورات را در ید داشته باشند. اما در ایران روحانیت همچنان بر اوقاف نظارت داشت و طبق احکام اسلامی خمس و زکات و سایر وجوهات شرعی را همچون گذشته دریافت کرده و قدرت خویش را حفظ نمودند. دولتمردان فرانسه با حذف حقوق و امتیازات اشراف، فتوادل‌ها و روحانیون مالکیت خصوصی نوینی بنیادگذاری کردند و تغییرات اساسی را در ساختار تشکیلاتی و حکومتی بوجود آوردند (اسکاچپول، ۱۳۸۹: ۲۰۸). در ایران هم انقلاب مشروطه ساختار استبدادی حاکمیت را تغییر داد و بتدریج احزاب و گروه‌های دینی و غیر دینی با آرمان‌های مختلف پدیدار شدند. در هر دو کشور طبقات فرودست جامعه علیه نظام سلطنتی به پا خاستند اما رهبری انقلاب ایران را دو گروه روحانی و روشنفکر تشکیل دادند که نقش عناصر روحانی پر رنگ بود ولی در فرانسه همانطور که بیان شد، افکار روشنفکرانی همچون؛ روسو، مونتسکیو و ولتر حاکم بود و رهبری آنان را ابتدا جمهوری خواهان میانه رو یا بورژوا و سپس جمهوری خواهان مساوات طلب و هیأت مدیره به عهده گرفتند. زیرا جایگاه روحانیت در انقلاب فرانسه مانند روحانیون ایرانی نبود و در آن سرزمین برخلاف ایران روشنفکران حضور چشمگیری داشتند و مونتیاریها سیاست ضد مذهبی پیش گرفتند به طوری که، توکویل معتقد است که با وجود آن همه تلاش برای وقوع انقلاب، نتیجه کار به خاطر این که همه طبقات از آزادی بهره‌مند نشدند و یک دفعه امتیازات خویش به نفع لیبرال‌ها را از دست دادند دموکراسی نبود (توکویل، ۱۳۶۹: ۸۰).

نتیجه‌گیری

انقلاب مشروطه ایران و انقلاب کبیر فرانسه از نوع انقلاب اجتماعی به شمار می‌روند که تغییر سریع و اساسی در ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه به همراه داشت که در آن طبقات فرودست جامعه در جهت حذف بی‌عدالتی، فساد مالی و استبداد حاکمیت قیام کردند. شایان ذکر است که انقلاب‌های اجتماعی تنها از حیث ملی اهمیت ندارند بلکه اغلب موجب رشد الگوها، اندیشه‌ها و خواسته‌های بزرگ بین‌المللی نیز می‌شوند، به ویژه اگر این تحولات در کشورهایی روی دهد که از نظر جغرافیای سیاسی مهم، از نظر غنای فرهنگی مشهور و از نظر وسعت نیز پهناور باشند. بنابراین، چنین جنبش‌هایی هم در سطح داخلی اثر گذار هستند و هم در سطح بین‌المللی، بدین جهت، مطالعه آن‌ها به صورت تطبیقی اهمیت دارد. انقلاب کبیر فرانسه با توجه به گستردگی آن، پیشرو انقلاب‌ها در برخی کشورها شد به طوری که، روشنفکران و طبقات فرهیخته این جوامع با توجه به ساختار اجتماعی و سیاسی کشور خویش از آرمان‌های آن تا حد امکان بهره بردند که ایرانیان نیز از این قاعده مستثنی نبودند و از طریق کتاب‌ها و مطبوعات با حقیقت انقلاب آشنا شدند و البته سعی نمودند تا با در نظر گرفتن شرایط جامعه از آن الگو برداری نمایند. در این میان نقش طبقه روحانیت در بسیج مردمی چشمگیر بود و برخلاف فرانسوی‌ها که روشنفکران در رأس هرم مبارزه قرار داشته و روحانیون را در انزوا و حاشیه گذاشته بودند و اینچنین انقلاب خود را پیش بردند، روحانیون برجسته ایرانی به عنوان رهبران اصلی در کنار عناصر روشنفکر توانستند از ناراضی عمیق مردم با توجه به ورود ایران به عصر جدید و شکست‌های متعدد از نیروهای بیگانه و استعمار آنان که با استبداد داخلی نیز همراه بود و بدین شکل، تعارضی عمیق ایجاد نموده بود سود جسته و روحیه انقلابی را در آنان تقویت نمایند. در این میان روحانیت که تا قبل از ترویج اندیشه مشروطه خواهی تنها از منظر دینی و تفاسیر مذهبی قابل دسته بندی بود، پس از آن با مسائل جدیدی در حوزه آزادی، قانون، امنیت و عدالت اجتماعی مواجه گردید، پس موضع خویش را در برابر هریک

اعلام داشت. انقلاب مشروطه که نقطه آغازین ورود ایران به عصر جدید محسوب می‌شد، سبب گردید که میان نیروهای سیاسی و از جمله روحانیت شکاف بزرگی در رابطه با سنت و تجدد و انقلاب شکل گیرد. در این باره، میان روحانیت تقسیم بندی‌های عمده‌ای به وجود آمد که می‌توان آن‌ها را در سه گروه شریعت مداران، عدالت محوران و نوگرایان دینی تفکیک پذیر دانست. اگرچه که تعدادی از علمای سنت گرا با مشروطه مخالفت نمودند اما اکثریت با جریان این نهضت همراه شدند و با فتوای مذهبی و بی پروا به پیشبرد اهداف نهضت یاری رساندند و آزادی، برابری، تفکیک قوا را مطرح نموده و آن را طبق شرع اسلام برشمردند. با این که توده‌ها به سبب عدم توجه کافی آگاهی چندانی از مشروطیت نداشتند و پس از انقلاب جامعه با مشکل و بحران مواجه شد اما به هر حال، عملکرد قشر روحانیت در شکل گیری انقلاب قابل تأمل است و نمی‌توان به سادگی از آن گذشت زیرا علماء می‌خواستند از طریق مشروطه اسلام واقعی که بر مبنای مساوات استوار است را در جامعه گسترش دهند. چه بسا اگر سایر نیروهای مشروطه خواه اعم از روشنفکران غیر دینی برای حفظ منافع مردم با روحانیت به طور کامل متحد می‌شدند انقلاب دستاوردهای بزرگتری را به دنبال می‌داشت. اما در فرانسه جنبش اجتماعی به لحاظ ایدئولوژیک تجسم آرمان‌های مکتب لیبرالیسم بود و توسط طبقه سرمایه داری به ویژه روشنفکران مدرن رهبری شد که نظام فئودالیسم و اشرافیت و قدرت روحانیت را در جامعه کنار نهاد و بدین صورت، کشور دچار تحول و دگرگونی شد. در حقیقت روح اومانیستی که ریشه در عصر رنسانس اروپا داشت در فرانسه رسوخ کرد. آنان با جدایی دیانت از سیاست بر خلاف انقلابیون ایرانی سکولاریسم را رواج دادند اما بسان ایرانیان چون از تفکر واحدی بهره نبردند دچار بحران شدند، کلیسا نیز امتیازات خویش را از دست داد و دیگر قدرت جدی نیافت.

منابع

- آبادیان، حسین. (۱۳۹۲). مفاهیم قدیم و اندیشه جدید (درآمدی نظری بر مشروطه ایران)، تهران، چ ۲، کویر.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۳). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، چ ۲، نی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۸۷). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، تهران، گستره.
- آژند، یعقوب. (۱۳۸۸). تاریخ‌نگاری در ایران، تهران، چ ۲، گستره.
- اسکاچپول، تدا. (۱۳۸۹). دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی، ترجمه سید مجید روئین تن، تهران، سروش.
- انصاری، محمد. (۱۳۶۹). شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت، تهران، امیر کبیر.
- برینتون، کرین. (۱۳۶۶). کالبد شکافی چهار انقلاب، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، چ ۴، نو.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۹). جامعه شناسی سیاسی، تهران، چ ۱۸، نی.
- تبریزی، محمد حسین بن علی اکبر. (۱۳۷۷). کشف المراد من المشروطه و الاستبداد، کتابخانه شخصی دکتر زرگری نژاد.
- توکویل، آلکسی. (۱۳۶۹). انقلاب فرانسه و رژیم پیش از آن، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، چ ۲، نقره.
- دالین؛ زاگلا دین؛ پاولوا؛ سکا زکین؛ مانفرد. (۱۳۵۸). فرانسه در عصر انقلاب‌ها، ترجمه فریدون شایان، چ ۱، تهران، نگاه.
- دورانت، ویل. (۱۳۷۳). تاریخ تمدن (روسو و انقلاب)، چ ۱۰، ترجمه ضیاء الدین علانی طباطبایی، تهران، چ ۴، علمی و فرهنگی.
- دولاندن، شارل. (۱۳۸۸). تاریخ جهانی، ترجمه احمد بهمنش، چ ۲، تهران، چ ۱۲، انتشارات دانشگاه تهران.
- دولت آبادی، یحیی. (۱۳۶۲). حیات یحیی، چ ۲، تهران، فردوسی.
- رضوانی، هما. (۱۳۶۲). لوابح آقا شیخ فضل‌الله نوری، تهران، نشر تاریخ ایران.
- روسو، ژان ژاک. (۱۳۵۲). قرارداد اجتماعی، ترجمه منوچهر کیا، تهران، چ ۲، گنجینه.
- زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۳۷۴). رسائل مشروطیت، تهران، کویر.
- زله، گاستون. (۱۳۴۷). تاریخ روابط بین‌المللی در قرون جدید (از کریستف کلمب تا کرامول)، ترجمه قاسم صنعوی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۳). ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، چ ۲، زریاب.
- صفایی، ابراهیم. (بی‌تا). ده نفر پیش‌تاز، (حاج آقا نورالله اصفهانی)، بی‌نا، بی‌جا.
- غفاری فرد، عباسقلی. (۱۳۸۴). تاریخ اروپا از رنسانس تا پایان جنگ جهانی دوم، تهران، فرهنگ.
- فوران، جان. (۱۳۸۷). مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی)، ترجمه احمد تدین، تهران، چ ۸، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- قادری، حاتم. (۱۳۸۲). اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران، تهران، چ ۴، سمت.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۲). تاریخ مشروطه ایران، تهران، مؤسسه انتشارات آگاه.
- کرمانی، ناظم الاسلام. (۱۳۶۲). تاریخ بیداری ایرانیان، به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران، آگاه.

- کورزین، فیلیس. (۱۳۹۵). انقلاب فرانسه، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران، ققنوس.
- ماله، آلبر. (۱۳۶۷). تاریخ قرن هجدهم و انقلاب کبیر فرانسه و امپراطوری ناپلئون، تهران، دنیای کتاب.
- مدرسی، علی. (۱۳۶۶). مدرس، ج ۲، تهران، بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی.
- ملکزاده، مهدی. (۱۳۷۱). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۶، تهران، چ ۳، علمی.
- مور، برینگتون. (۱۳۷۶). ریشه‌های اجتماعی دیکتاتوری و دموکراسی، ترجمه حسین بشیریه، تهران، مرکز.
- مونتسکیو، شارل. (۱۳۷۰). روح‌القوانین، ترجمه علی‌اکبر مهتدی، تهران، امیرکبیر.
- نائینی، شیخ محمد حسن. (۱۳۶۰). تنبیه الامه و تنزیه المله یا حکومت از نظر اسلام، به کوشش سید محمود طالقانی، تهران، چ ۷، شرکت سهامی انتشار.
- نجفی اصفهانی، نوراله. (۱۳۸۴). مقیم و مسافر، ترجمه موسی فقیه خانی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- نقیب زاده، احمد. (۱۳۸۳). تاریخ دیپلماسی و روابط بین‌الملل از پیمان و ستفالی تا امروز، تهران، چ ۲، قومس.
- وزارت امور خارجه. (۱۳۷۰). نهضت مشروطه ایران بر پایه اسناد وزارت امور خارجه، تهران، نشر اسناد، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

References:

Doyle, W. (1989). The Oxford History of French, Revolution. London. Oxford.

Furet, F. (1989). Night of august4, article dictionary of the French revolution. Harvard university.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Urmia University

The United States' approach to the expulsion of French Jews (1939–1945)

Shivan Mohammad Khalid ¹

1- Department of History, Faculty of Humanities, University of Duhok, Duhok, Iraq.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2026/04/23</p> <p>Accepted: 2026/05/30</p> <p>pp: 32- 42</p> <p>Keywords: United States of America; France; Genocide; Jews.</p>	<p>Examining the United States' foreign policy regarding the issue of Jews in France during World War II is not merely aimed at identifying the country's ideological or religious perspectives but rather reflects a historical approach to the study of international relations, highlighting the role of the U.S. in shaping the political trajectory of nations based on its strategic interests and objectives. This study seeks to investigate the influence of human, economic, and geopolitical factors on the orientation of U.S. foreign policy by explaining the theoretical and intellectual foundations of American political decision-making. In this context, the situation of French Jews at different stages of World War II and the behavior of the Vichy government toward them are analyzed to show that a significant part of the anti-Jewish policies in France was rooted in structural collaboration with Nazi Germany. The findings indicate that during the early stages of the war, the United States adopted an ambiguous and indecisive stance toward these developments; however, in the final stages of the war, coinciding with the growing influence of Zionist movements in the U.S., Washington's policy gradually shifted toward indirect support for the idea of establishing a national state for the Jews in Palestine.</p> <p>Citation: Mohammad Khalid, Sh. (2025). The United States' approach to the expulsion of French Jews (1939–1945). <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(3), 32- 42.</p>
	 <p>© Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57006.1064</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.3.5</p>

Extended Abstract

Introduction

During the Second World War, the issue of genocide—and particularly the fate of the Jews in France—became one of the most significant and contentious topics in contemporary history. The emergence of organized violence and inhumane policies under the Vichy regime, which maintained a structural alignment with Nazi Germany's anti-Jewish measures, not only highlights the catastrophic dimensions of this period but also underscores the urgent need for historical and analytical re-examination of these events. From this perspective, an investigation into the role of France's domestic political institutions, alongside the pressures and exigencies of the international system, is indispensable for a precise understanding of this historical epoch. This study initially seeks to clarify the social and political conditions of Jews in France by analyzing the policies and responses of the Vichy regime, grounding the analysis in historical documents and sources. The widespread oppression and persecution endured by Jews in the years preceding the war as well as during the Second World War were not merely a threat to their physical existence; they also laid the groundwork for the emergence of a global discourse aimed at exposing anti-Jewish policies and critiquing the structures complicit with Nazism. Within this framework, revisiting the policies of the Vichy regime as part of the history of state responsibility for mass atrocities acquires particular importance. Indeed, adopting an analytical-historical approach, this study examines Vichy regime policies toward Jews while simultaneously considering the responses and stances of transregional actors—most notably the United States—in the face of these developments. The article is structured around three main axes: first, the social and political situation of Jews in France prior to the Second World War; second, an analysis of the conduct and policies of the Vichy regime under Nazi German influence during the war; and third, the reaction and position of the United States regarding anti-Jewish policies and their postwar consequences, with particular attention to how the emergence and expansion of the Zionist movement influenced American foreign policy orientation. The present study is based on a comparative analysis of multilingual sources—Arabic, English, French, and Italian. This linguistic diversity enables an examination of the question of French Jews and the role of the United States from multiple intellectual, political, and historical perspectives. Among the Arabic sources, Shaker Nouri's work, *The Zionist Movement in France from the Dreyfus Affair to the Present*, focuses on the evolution of Zionism within the context of French political history, offering an analytical background for understanding the nexus between the Jewish question and the dynamics of transatlantic powers. Similarly, Tawfiq Abubakr's *The United States of America and the Arab-Israeli Conflict*, by examining overarching U.S. policies toward Jewish and Zionist issues, provides a theoretical framework for analyzing America's role in European developments, particularly in France. In the domain of French sources, Romain Duper's *Le Temps vécu des Juifs en France pendant la Seconde Guerre mondiale* concentrates on the lived experience of French Jews during the war, reconstructing the social, cultural, and psychological dimensions of the period and enabling connections to be drawn between domestic French developments and international policies. The use of this work helps the present study move beyond a purely political level of analysis to attend to the human and historical layers of the issue. Together, these works—along with other thematically related sources—form the theoretical and analytical framework of the present study and provide a basis for examining the historical role of the United States in developments related to the Jewish question in France within a multidimensional and interdisciplinary context.

Material & Methods

The present study seeks to examine the influence of human, economic, and geopolitical factors on the foreign policy orientation of the United States by elucidating the theoretical and intellectual foundations of U.S. political decision-making. The research methodology employed in this study is based on the description and analysis of a historical event.

Results and discussion

Examining and analyzing the United States' foreign policy regarding the issue of Jews in France during World War II is not merely aimed at identifying the country's ideological or religious perspectives but rather reflects a historical approach to the study of international relations, highlighting the role of the U.S. in shaping the political trajectory of nations based on its strategic interests and objectives. This study seeks to investigate the influence of human, economic, and geopolitical factors on the orientation of U.S. foreign policy by explaining the theoretical and intellectual foundations of American political decision-making. In this context, the situation of French Jews at different stages of World War II and the behavior of the Vichy government toward them are analyzed to show that a significant part of the anti-Jewish policies in France was rooted in structural collaboration with Nazi Germany. The findings indicate that during the early stages of the war, the United States adopted an ambiguous and indecisive stance toward these developments; however, in the final stages of the war, coinciding with the growing influence of Zionist movements in the U.S., Washington's policy gradually shifted toward indirect support for the idea of establishing a national state for the Jews in Palestine.

Conclusion

After the end of the Second World War, European Jews, through extensive cooperation with the United States, were able to carry out a large-scale organization to support survivors and facilitate their emigration. Thousands of survivors were transferred to safe zones, while many others saved their lives with financial and humanitarian assistance. Concurrently, efforts were made to support Jews worldwide—particularly in the United States—in order to establish a cohesive and organized community in Palestine and to restore the rights of war survivors in Europe (Ford, 2013: 179). These actions aimed to attract Washington's attention and secure financial, humanitarian, and political backing, thereby making possible the reconstruction of Jewish communities in Europe and migration to Palestine. European Jews also sought to demonstrate that the harm and oppression inflicted upon them should be redressed through organized international action, and that the United States and its allied governments bore responsibility for their protection. In France as well, coordinated efforts were undertaken to repatriate survivors and collect aid, enabling Jews to benefit from American support. These measures included identifying needs, gathering financial and humanitarian assistance, and establishing support networks for survivors. During this period, the United States pursued two major approaches: (1) supporting European Jews to prevent further violence and ensure their security; and (2) facilitating Jewish migration to Palestine and creating social and political structures for the Zionist community. These policies were significant not only for Jews but also for global security and stability, serving as an example of international cooperation to address the consequences of World War II and Nazi policies. Jewish organizations and associations in Europe and the United States played a key role in providing financial resources and social support for survivors. Through these organizations, the United States facilitated protective and migratory measures. These programs included support for the reconstruction of Jewish communities, asset management, and assistance with legal migration to Palestine, ultimately leading to the creation of an extensive network for the protection of Jewish rights.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

رویکرد ایالات متحده آمریکا در قبال بیرون کردن یهودیان فرانسه (۱۹۳۹-۱۹۴۵ میلادی)

شیوان محمد خالد^۱

۱- گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه دهوک، دهوک، عراق

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>بررسی و تحلیل سیاست خارجی ایالات متحده آمریکا در قبال مسئله یهودیان در فرانسه طی جنگ جهانی دوم، صرفاً معطوف به شناسایی دیدگاه‌های ایدئولوژیک یا دینی این کشور نیست، بلکه ناظر بر یک رویکرد تاریخی در تحلیل روابط بین‌الملل است که نقش آمریکا را در جهت‌دهی به مسیر سیاسی کشورها بر اساس منافع و اهداف استراتژیک خود آشکار می‌سازد. پژوهش حاضر می‌کوشد با تبیین مبانی نظری و فکری تصمیم‌سازی‌های سیاسی ایالات متحده، تأثیر عوامل انسانی، اقتصادی و ژئوپلیتیکی را بر جهت‌گیری سیاست خارجی این کشور بررسی کند. در این راستا، وضعیت یهودیان فرانسه در مقاطع مختلف جنگ جهانی دوم و نحوه رفتار حکومت ویشی با آنان مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا نشان داده شود که بخش مهمی از سیاست‌های ضدیهودی در فرانسه ریشه در همکاری ساختاری با آلمان نازی داشت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ایالات متحده در مراحل نخست جنگ، موضعی مبهم و غیرقاطع در قبال این تحولات اتخاذ کرد؛ اما در مراحل پایانی جنگ و هم‌زمان با گسترش نفوذ جریان‌های صهیونیستی در آمریکا، سیاست واشنگتن به تدریج به سمت حمایت غیرمستقیم از ایده تشکیل یک دولت ملی برای یهودیان در سرزمین فلسطین سوق یافت.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۳</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۹</p> <p>صص: ۳۲-۴۲</p> <p>واژگان کلیدی: ایالات متحده آمریکا، فرانسه، نسل‌کشی، یهودیان.</p>
<p>استناد: محمد خالد، شیوان. (۱۴۰۴). رویکرد ایالات متحده آمریکا در قبال بیرون کردن یهودیان فرانسه (۱۹۳۹-۱۹۴۵ میلادی). <i>نشریه سیاست در آینه تاریخ</i>، ۳(۳)، ۳۲-۴۲.</p> <p>© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57006.1064 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.3.5</p>	

^۱ نویسنده مسئول: شیوان محمد خالد، پست الکترونیکی: Shivan.khalid@uod.ac، تلفن: ۰۰۹۶۴۷۵۰۴۵۷۲۵۹۷

مقدمه

در دوران جنگ جهانی دوم، مسئله نسل‌کشی و به‌ویژه سرنوشت یهودیان در فرانسه، به یکی از مهم‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین موضوعات تاریخ معاصر بدل شد. طرح موضوع خشونت سازمان‌یافته و رفتارهای ضدانسانی حکومت ویشی، که در هماهنگی ساختاری با سیاست‌های آلمان نازی علیه یهودیان، نه تنها ابعاد فاجعه‌بار این دوره را برجسته می‌سازد، بلکه ضرورت بازخوانی تاریخی و تحلیلی این رخدادها را دوچندان می‌کند. از این منظر، بررسی نقش نهادهای سیاسی داخلی فرانسه در کنار فشارها و الزامات نظام بین‌الملل، برای فهم دقیق این دوره تاریخی امری اجتناب‌ناپذیر است.

پژوهش حاضر در ابتدا با هدف روشن‌ساختن وضعیت اجتماعی و سیاسی یهودیان در فرانسه، به تحلیل سیاست‌ها و واکنش‌های حکومت ویشی در قبال آنان می‌پردازد و این امر را با تکیه بر اسناد و منابع تاریخی دنبال می‌کند. ستم و آزار گسترده‌ای که یهودیان در سال‌های پیش از آغاز جنگ و نیز در طول جنگ جهانی دوم متحمل شدند، صرفاً تهدیدی علیه موجودیت فیزیکی آنان نبود، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری یک گفتمان جهانی در افشای سیاست‌های ضدیهودی و نقد ساختارهای همکار با نازیسم شد. در این چارچوب، بازخوانی سیاست‌های حکومت ویشی به‌منزله بخشی از تاریخ مسئولیت سیاسی دولت‌ها در قبال جنایات جمعی، اهمیت ویژه‌ای می‌یابد.

در واقع پژوهش با رویکردی توصیفی-تاریخی، سیاست‌های حکومت ویشی در قبال یهودیان را بررسی کرده و هم‌زمان واکنش‌ها و مواضع بازیگران فرامنطقه‌ای، به‌ویژه ایالات‌متحده آمریکا، را در برابر این تحولات موردتوجه قرار می‌دهد. مقاله حاضر بر سه محور اصلی استوار است: نخست، بررسی وضعیت اجتماعی و سیاسی یهودیان در فرانسه پیش از جنگ جهانی دوم؛ دوم، تحلیل رفتار و سیاست‌های حکومت ویشی تحت تأثیر آلمان نازی در دوران جنگ؛ و سوم، واکنش و موضع‌گیری ایالات‌متحده در قبال سیاست‌های ضدیهودی و پیامدهای پس از جنگ، به‌ویژه تأثیر شکل‌گیری و گسترش جریان صهیونیستی بر جهت‌گیری سیاست خارجی آمریکا.

پژوهش حاضر بر پایه تحلیل تطبیقی منابع چندزبانه عربی، انگلیسی، فرانسوی استوار است. این تنوع زبانی امکان بررسی مسئله یهودیان فرانسه و نقش ایالات‌متحده را از منظرهای متفاوت فکری، سیاسی و تاریخی فراهم می‌سازد. در میان منابع عربی، اثر شاکر نوری با عنوان «الحرکة الصهیونیة فی فرنسا من قضیة دریفوس إلى الوقت الحاضر» با تمرکز بر تحولات صهیونیسم در بستر تاریخ سیاسی فرانسه، زمینه‌ای تحلیلی برای فهم پیوند میان مسئله یهودیان و تحولات قدرت‌های آتلانتیکی ارائه می‌دهد. همچنین کتاب توفیق ابوبکر با عنوان «الولايات المتحدة الأمريكية والصراع العربی الإسرائيلي» با بررسی سیاست‌های کلان ایالات‌متحده در قبال مسائل یهودی و صهیونیستی، چارچوبی نظری برای تحلیل نقش آمریکا در تحولات اروپا، به‌ویژه فرانسه، فراهم می‌آورد. در حوزه منابع فرانسوی، اثر رومن دوپر با عنوان *Le Temps vécu des Juifs en France pendant la Seconde Guerre mondiale* با تمرکز بر تجربه زیسته یهودیان فرانسه در خلال جنگ جهانی دوم، به بازسازی ابعاد اجتماعی، فرهنگی و روانی این دوره می‌پردازد و امکان پیوند میان تحولات داخلی فرانسه و سیاست‌های بین‌المللی را فراهم می‌سازد. بهره‌گیری از این اثر، به پژوهش حاضر کمک می‌کند تا از سطح تحلیل صرفاً سیاسی فراتر رفته و لایه‌های انسانی و تاریخی مسئله را نیز موردتوجه قرار دهد. مجموعه این آثار، همراه با دیگر منابع هم‌موضوع، چارچوب نظری و تحلیلی پژوهش حاضر را شکل داده و زمینه‌ای فراهم می‌کنند تا نقش تاریخی ایالات‌متحده در تحولات مرتبط با مسئله یهودیان در فرانسه، در بستری چندبعدی و میان‌رشته‌ای موردبررسی قرار گیرد. این رویکرد، پژوهش را از تکرار روایت‌های کلی و تقلیل‌گرایانه دور کرده و آن را به‌سوی تحلیلی تاریخی-انتقادی سوق می‌دهد.

سیاست دولت ویشی نسبت به یهودیان فرانسه

در جریان جنگ جهانی دوم (۱۹۳۹-۱۹۴۵ میلادی)، یهودیان ساکن فرانسه، همانند دیگر شهروندان فرانسوی، در مناطق تحت اشغال فرانسه پراکنده بودند. بر اساس آمار، از مجموع حدود ۳۲۰ هزار یهودی ساکن فرانسه، تقریباً ۱۸۰ هزار نفر تابعیت فرانسوی داشتند (Dupre, M.P: 71). با این حال، اقدامات نازی‌ها علیه این یهودیان باعث شد که بسیاری از آنان به اردوگاه‌های مرگ در قلمرو تحت کنترل نازی‌ها منتقل شوند و در جریان آن، نسل‌کشی رخ داد (The New Encyclopedia Britannica: 13).

بسیاری از یهودیان فرانسه تحت فشار رژیم‌های نازی قرار گرفتند و به تدریج به اروپای مرکزی، به‌ویژه از کشورهای آلمان و ایتالیا منتقل شدند. برخی از این یهودیان از طریق دولت فرانسه با خشونت و محرومیت مواجه شدند و اقدامات سخت‌گیرانه‌ای برای آن‌ها اعمال شد تا از سرزمین خود رانده شوند و به اردوگاه‌ها منتقل گردند. به‌طور کلی، یهودیان فرانسه از سوی دولت ویشی تحت سرکوب و محدودیت شدید قرار گرفتند (Khalifa, 2011: 31). در واقع پس از شکست فرانسه به دست آلمان نازی در سال ۱۹۴۰ میلادی، دولت جدیدی به نام دولت ویشی شکل گرفت که سیاست خود را در جهت همکاری با آلمان نازی قرار داد و یهودیان فرانسه را برای انتقال به اردوگاه‌ها تحت نظارت قرار داد. دولت ویشی مسئولیت شناسایی به‌ویژه در مناطق آژاس، و تحویل آنان به مقامات نازی را برعهده داشت. در ۱۷ ژوئیه ۱۹۴۰ میلادی، نخستین اقدام عملی برای دستگیری و انتقال یهودیان انجام شد و بسیاری از آنان به اردوگاه‌ها فرستاده شدند (Weisberg, 1996: 446).

نتایج اقدامات دولت ویشی و رفتارهای خشونت‌آمیز نازی‌ها باعث شد که بسیاری از یهودیان فرانسه در شرایطی سخت قرار گیرند و سرنوشت آنان به‌شدت تحت تأثیر سیاست‌های نازی‌ها و دولت ویشی باشد (السودانی، ۲۰۰۸: ۳). این اقدامات تبعات شدیدی بر زندگی یهودیان فرانسه و امنیت و زندگی اجتماعی آنان داشت و موضوعی مهم برای بررسی تاریخ جنگ جهانی دوم و نسل‌کشی یهودیان در فرانسه محسوب می‌شود (Dupre, M.P: 73). در همان سال، ژنرال تیتان مسئولیت انتقال حدود ۸۰ هزار یهودی به منطقه اشغال‌شده فرانسه را برعهده داشت و آنان را برای خدمت در ارتش آلمان در سرزمین‌های هلند آماده می‌کرد. این اقدام، بزرگ‌ترین و گسترده‌ترین برنامه انتقال یهودیان از فرانسه به مناطق تحت سلطه نازی‌ها بود (Weisberg, 1996: 447). ژنرال تیتان در ۲۷ سپتامبر ۱۹۴۰ میلادی اقدام به تصویب قوانین نزدیک به قوانین نازی کرد که بسیاری از آن‌ها در سال ۱۹۳۳ میلادی به تصویب رسیده بودند. این قوانین فرانسوی بر اساس نگرش ضدیهودی^۱ تدوین شدند (پالمر، ۱۹۹۲: ۶۰۵). در این چارچوب، یهودیان فرانسوی و خارجی تحت نظارت و کنترل شدید دولت ویشی قرار گرفتند و محدودیت‌های متعددی بر زندگی اجتماعی و اقتصادی آنان اعمال شد. دولت ویشی شدیدترین اقدامات را برای نقض حقوق یهودیان انجام داد و بسیاری از این اقدامات در سراسر اروپا اجرا شد. تصمیمات نازی‌ها در این زمینه بر دولت ویشی تحمیل شده بود (Maritain, 1942:268).

به‌طور کلی با تشکیل دولت ویشی و هماهنگی با سیاست‌های دولت نازی، اقدامات ضدیهودی در فرانسه افزایش یافت. آلمان نازی با نگرشی نژادپرستانه و بر اساس ایدئولوژی ضدیهودی، فشار شدیدی بر دولت ویشی وارد کرد تا یهودیان فرانسه را تحت کنترل شدید قرار دهد (Singer, 1980:140). از اوایل سال ۱۹۴۱ میلادی، نازی‌ها با دقت و برنامه‌ریزی، فهرست یهودیان فرانسه را تهیه کردند و دولت ویشی مسئولیت ثبت و شناسایی آنان را برعهده داشت. این اقدامات از نظر قانونی و اجرایی با هدف کنترل و محدودسازی یهودیان صورت می‌گرفت و نشان‌دهنده هماهنگی کامل بین دولت ویشی و مقامات نازی بود (Nouri, 1986:67). دولت ویشی، برخلاف برخی باورها که آن را صرفاً ناظر بر انتقال یهودیان می‌دانستند، خود فعالانه در محدود کردن آزادی‌ها و محروم‌سازی اقتصادی یهودیان مشارکت داشت و آنان را مجبور به پیروی از محدودیت‌های شدید می‌کرد (Gunther, 1961: 19).

در سال ۱۹۴۲ میلادی، فشارها و محدودیت‌ها علیه یهودیان فرانسه افزایش بیشتری یافت و بسیاری از آن‌ها در معرض تهدید مستقیم و مجازات‌های سخت قرار گرفتند. اقدامات تند دولت ویشی علیه یهودیان، به‌ویژه در جریان دستگیری‌های ۷ و ۸ ژوئیه ۱۹۴۲ میلادی، به‌طور مشخص باعث محدودسازی شدید آزادی‌ها و مصادره اموال آنان شد. در این دوره، یهودیان مجبور به انجام فعالیت‌های تحمیلی و انتقال اموال خود به دولت شدند و بسیاری از آنان تحت مجازات‌های سنگین قرار گرفتند (Ben, 1940:31; Dupre, M.P: 75). در همان زمان، اعلام شد که دستگیری‌ها برای بازداشت یهودیان در تاریخ ۳ و ۴ دسامبر انجام خواهد شد. این دستگیری‌ها با شدت و گستردگی بسیار صورت گرفت (عبدالصمد، ۲۰۱۵: ۲۶۳)، در همان زمان بازارها و مراکز خرید نیز فعال بودند و بسیاری از یهودیان در فعالیت‌های تجاری مشغول بودند. این اقدامات با هدف شناسایی و جمع‌آوری همه یهودیان و اعمال محدودیت‌های شدید اقتصادی و اجتماعی علیه آنان انجام شد (Dupre, M.P: 75).

ارتش نازی‌ها، فهرستی از خانواده‌های یهودی تهیه نمود و در هنگام بازداشت‌ها، بسیاری از یهودیان به اجبار از خانه‌ها و مشاغل خود اخراج شدند. این اقدامات با هدف کنترل کامل جامعه یهودی فرانسه و مصادره دارایی‌ها و اموال آن‌ها صورت گرفت. در جریان

^۱ Antisemitism

بازداشت‌ها و انتقال‌ها، پلیس فرانسه و دیگر مقامات محلی به یاری نیروهای نازی پرداختند و یهودیان به‌زور از منازل و کسب‌وکارهای خود اخراج شدند. بسیاری از یهودیان هنوز نمی‌دانستند که چه سرنوشتی و آینده‌ای پیش رو دارند (Dupre, M.P.: 77). این اقدامات و سیاست‌های شدید دولت فرانسه، بر اساس نگرش نازی‌ها نسبت به یهودیان اروپایی و برای کنترل کامل آنان انجام شد. این سیاست‌ها نه تنها امیدی برای نجات یهودیان باقی نگذاشت، بلکه آنان را با سرنوشتی تلخ و غیرقابل‌پیش‌بینی مواجه ساخت. در این شرایط، بسیاری از یهودیان متحیر و پرسش‌گر بودند که: «چرا ما؟ ما یهودیان آلمان و ایتالیا نیستیم، پس چرا در فرانسه دستگیر شده و به سرزمین‌های تحت سلطه ایالات‌متحده یا دیگر مناطق منتقل می‌شویم؟» و این پرسش‌ها نشان‌دهنده حیرت و درماندگی آنان در برابر سیاست‌های سرکوبگرانه بود (Khalifa, 2011: 31).

موضع‌گیری ایالات‌متحده در قبال کوچاندن یهودیان

در میان کشورهای دارای موضع سیاسی نسبت به کوچ اجباری و آوارگی یهودیان، ایالات‌متحده آمریکا جایگاه ویژه‌ای داشت. این کشور، در آغاز با اصل مهاجرت یهودیان موافقت مشروط نشان داد و در سال ۱۹۴۱ میلادی دولت واشنگتن اعلام کرد که ایالات‌متحده در امور داخلی فرانسه مداخله نخواهد کرد؛ اما در عین حال، با پذیرش تعداد محدودی از کودکان یهودی و خانواده‌های آنان در خاک آمریکا موافقت نمود، به‌ویژه کسانی که توانایی مالی یا روابط خاصی با مؤسسات یهودی فرانسه داشتند (Perchenet, 1988: 22). موضع ایالات‌متحده در برابر پذیرش یا عدم پذیرش یهودیان فرانسوی، تحت تأثیر نگرانی از ورود گسترده پناهجویان اروپایی بود. واشنگتن بر این باور بود که گشودن مرزها در بحبوحه جنگ جهانی دوم می‌تواند برای امنیت ملی کشور خطرناک باشد. با این حال، مخالفت عمومی در داخل آمریکا نسبت به پذیرش مهاجران یهودی چندان شدید نبود (السودانی، ۲۰۰۹: ۲۶)، بلکه بیشتر جنبه اقتصادی و سیاسی داشت (ابوبکر، ۱۹۸۶: ۴۲). در همان زمان، در وزارت خارجه آمریکا، موضوع بحران اقتصادی، افزایش یهودستیزی و کوچاندن یهودیان در اروپا مورد بحث قرار گرفت. اما به دلیل وجود «قانون مهاجرت سال ۱۹۲۴»^۱ که ورود مهاجران را به شدت محدود می‌کرد، یهودیان برای ورود به آمریکا با موانع قانونی و اداری بسیاری روبه‌رو بودند (ابوبکر، ۱۹۸۶: ۳۸). وزارت خارجه آمریکا، با وجود آگاهی از رفتارهای نژادپرستانه نازی‌ها و سیاست‌های ضدیهودی آنان، از مداخله مستقیم خودداری کرد. این سیاست بی‌تفاوتی، موجب شد که دولت آمریکا در برابر نسل‌کشی و تبعیض نژادی علیه یهودیان واکنشی جدی نشان ندهد و تنها به محکومیت‌های لفظی بسنده کند (O'Brien, 1986: 98).

در اوت ۱۹۴۲ میلادی، وزارت خارجه آمریکا گزارشی از «هارت ریگنر»، نماینده کنگره جهانی یهود در ژنو، دریافت کرد که در آن به طرح نازی‌ها برای نابودی کامل یهودیان اشاره شده بود. با این حال، این گزارش در ابتدا اجازه انتشار نیافت و تنها از طریق ارتباطات غیررسمی بریتانیایی به دست استیفن وایز، رئیس کنگره جهانی یهود، رسید. او درخواست کرد که این گزارش به اطلاع عموم آمریکایی‌ها برسد، اما وزیر خارجه وقت (سامر ولز) خواستار سکوت و بررسی بیشتر شد. در نتیجه، گزارش تا ۲۴ نوامبر ۱۹۴۲ میلادی منتشر نشد، زمانی که خود وزارت خارجه اطمینان یافت صحت گزارش قطعی است (O'Brien, 1986: 100). ایالات‌متحده از سال ۱۹۴۰ میلادی به بعد، با وجود آگاهی از وضعیت دشوار یهودیان در اروپا، صدور ویزا را سخت‌تر کرد و به سفارت‌ها و کنسولگری‌های خود دستور داد تا تنها در موارد خاص مجوز ورود صادر کنند. در واقع، سیاست امنیت داخلی و ترس از نفوذ عوامل دشمن باعث شد که ورود پناهندگان یهودی به آمریکا به شدت کاهش یابد. در حالی که با آغاز رسمی ورود آمریکا به جنگ جهانی دوم در دسامبر ۱۹۴۱ میلادی، این سیاست‌ها حتی محدودتر شد و در نهایت تنها تعداد کمی از یهودیان (حدود ۲۰۰ هزار نفر) توانستند تا آن زمان به خاک آمریکا پناه ببرند (الضیفی، ۲۰۱۰: ۳۰).

یهودیان فرانسه و پیوند با جنبش صهیونیستی

یهودیان فرانسه، به‌ویژه آن‌هایی که به صهیونیسم اعتقاد داشتند، تلاش می‌کردند تا سکونتگاه دائمی یهودیان را در فلسطین ایجاد کنند. آن‌ها آگاه بودند که ایالات‌متحده آمریکا نقش بسیار مهمی در معادلات جهانی و به‌ویژه در امور سیاسی و اقتصادی دارد. این یهودیان دریافته بودند که واشنگتن می‌تواند در سرنوشت جهانی و مسئله یهودیان فرانسه تأثیرگذار باشد؛ بنابراین تلاش کردند با

¹ Quota Act of 1924

فعالیت‌های گسترده و استفاده از روابط مالی و سیاسی خود، فشار بر دولت آمریکا را برای حمایت از اهداف صهیونیستی افزایش دهند. این اقدامات در نهایت باعث شد که ایالات متحده به نوعی مسئولیت نیمه رسمی در قبال یهودیان اروپایی بپذیرد و با ورود برخی از آن‌ها موافقت کند (Stevens, 1962: 117).

یکی از نمونه‌های شاخص این تلاش‌ها، کنفرانس بلیتمور^۱ بود که بین ۹ تا ۱۱ می ۱۹۴۲ میلادی در هتل بلیتمور نیویورک برگزار شد. این کنفرانس که توسط سازمان آمریکایی صهیونیستی (OAZ) برگزار شد، هدفمندترین تلاش برای هماهنگی و برنامه‌ریزی یهودیان آمریکایی به منظور کمک به یهودیان اروپا بود. در این نشست، سیاست‌ها و طرح‌های دقیق برای حمایت از مهاجران و پناهندگان یهودی مطرح شد و راهکارهای مقابله با تهدید نازی‌ها بررسی گردید. همچنین طرحی برای ایجاد دولت یهودی در فلسطین و ساماندهی مهاجران یهودی ارائه شد، بدون آن که مرزهای قانونی ورود به آمریکا زیر پا گذاشته شود. در این کنفرانس، ۶۳ قرارداد اجرایی و ۱۸۱ نماینده از سازمان‌های مختلف یهودی شرکت داشتند و نتیجه به اطلاع رئیس‌جمهور روزولت رسید تا اقدامات مقتضی برای پناهندگان یهودی اتخاذ شود (ابوبکر، ۱۹۸۶: ۳۱). در ادامه، رئیس‌جمهور روزولت، هر روز وضعیت یهودیان اروپا را پیگیری می‌کرد و تلاش‌های خود را برای افزایش کمک‌ها به آن‌ها افزایش داد. روزولت همچنین با حایم وایزمن، رهبر جنبش صهیونیستی، در مورد ارائه حمایت رسمی آمریکا از مهاجران یهودی مشورت نمود (لی اوبرین، ۱۹۸۶: ۱۰۷). وایزمن بر اهمیت نقش آمریکا در پذیرش و حمایت از یهودیان تأکید کرد و روزولت نیز تصدیق کرد که ایالات متحده باید در این زمینه اقدامات ملموس انجام دهد (الضیفی، ۲۰۱۰: ۶۱).

در واقع تلاش‌های کنفرانس بلیتمور و یهودیان فعال در آمریکا سبب شد که دولت ایالات متحده به تدریج در حمایت از مهاجران یهودی در فلسطین و سایر مناطق دخالت کند و فشار بر بریتانیا برای تسهیل ورود یهودیان افزایش یابد (رشاد، ۲۰۰۹: ۱۵۰). تا سال ۱۹۴۳ میلادی، ایالات متحده آشکارا از اهداف صهیونیستی حمایت می‌کرد و تلاش می‌نمود سیاست‌های بریتانیا در قبال مرزهای فلسطین را تحت فشار قرار دهد (الضیفی، ۲۰۱۰: ۳۷). در این بین واکنش فرانسه و آمریکا در مورد یهودیان شمال آفریقا، وضعیت آن‌ها پس از اکتبر ۱۹۴۲ میلادی تغییرات قابل توجهی داشت. این یهودیان تحت فشار و سرکوب گسترده قرار نگرفتند، اما همچنان در معرض محدودیت‌های شدید و اقدامات قانونی از سوی مقامات فرانسوی بودند. حکومت فرانسه به ویژه در شمال آفریقا تلاش می‌کرد تا قوانین سختگیرانه ویشی را اعمال کند و کنترل بر یهودیان را حفظ نماید. با این حال، سیاست‌ها و اقدام‌های فرانسه در الجزایر نشان می‌داد که بسیاری از یهودیان هنوز در معرض خطر مستقیم سرکوب کامل قرار نگرفته‌اند و وضعیت آن‌ها کمی متفاوت از یهودیان فرانسه‌ای تحت اشغال بود.

یهودیان شمال آفریقا برای جلب حمایت بین‌المللی و مقابله با فشارهای محلی، تلاش کردند روابط خود را با دولت ایالات متحده آمریکا برقرار کنند و از واشنگتن برای حفاظت و حمایت از خود درخواست کمک کنند. این تلاش‌ها در نهایت به تماس مستقیم با رئیس‌جمهور روزولت منجر شد. در ۷ اکتبر ۱۹۴۲ میلادی، یهودیان شمال آفریقا طی نامه‌ای به روزولت نوشتند و ضمن تشریح شرایط خود، تأکید کردند: «این اقدامات ما برای نجات جان و دارایی‌های یهودیان انجام می‌شود. ما خواستار آن هستیم که دولت شما با یهودیان آزاد اروپا همدلی کرده و برای حفاظت از جان و اموال آن‌ها اقدام کند. این افراد اکنون در معرض خطر هستند و ما امیدواریم با اقدام فوری و حمایت شما، جان آن‌ها حفظ شود» (Rauch, 1957: 440). در واقع یهودیان شمال آفریقا در دوران حکومت ویشی فرانسه تلاش کردند تا از نفوذ و ارتباطات خود برای حفاظت از جان و اموالشان استفاده کنند. در این راستا، در ۱۷ اکتبر ۱۹۴۲ میلادی، دیداری میان دریا سالار دارلان (نماینده فرانسه و وابسته به دولت ویشی) و رئیس‌جمهور روزولت برگزار شد. در این دیدار، یهودیان توانستند حمایت قابل توجهی برای مقابله با سیاست‌های تبعیض آمیز دولت ویشی کسب کنند و مقدمات آزادسازی و تضمین حقوق خود را فراهم سازند (Rauch, 1957: 440). در همان تاریخ، نامه‌ای از سوی یهودیان شمال آفریقا به رئیس‌جمهور روزولت ارسال شد که ضمن آن، وضعیت یهودیان در مناطق تحت کنترل فرانسه و شمال آفریقا شرح داده شده و خواستار مداخله و حمایت قانونی ایالات متحده برای حفاظت از آن‌ها شدند. روزولت تأکید کرد که دولت آمریکا مسئولیت دارد تا از یهودیان محافظت کند و با استفاده از ابزارهای دیپلماتیک فشار لازم بر حکومت ویشی فرانسه اعمال شود (Rauch, 1957: 441).

^۱ Biltmore Conference

همچنین، ارتباط با یهودیان صهیونیست در آمریکا، به‌ویژه با «وایزمن»^۱ برای حمایت از یهودیان شمال آفریقا بسیار مؤثر بود. او روزولت را از شرایط بحرانی یهودیان آگاه ساخت و تأکید کرد که اقدامات فوری برای حفاظت از این گروه ضروری است. هدف این بود که حمایت آمریکا از یهودیان شمال آفریقا و جلوگیری از سوءاستفاده آلمان نازی و دولت‌های محلی تضمین شود (ابوبکر، ۱۹۸۶، ۴۱). آرمان یهودیان در این دوره، جلب حمایت ایالات متحده و ایجاد امنیت برای خود در جریان جنگ جهانی دوم بود. واشنگتن نیز با بررسی شرایط، کمک‌ها و حمایت‌های دیپلماتیک و مالی خود را تا سال ۱۹۴۴ میلادی ادامه داد و در همان سال‌ها حدود ۲۰۰ هزار یهودی در شمال آفریقا از این حمایت‌ها بهره‌مند شدند (ناجی، ۲۰۰۴: ۲۰). دولت ویشی فرانسه نیز با تصویب قوانین سختگیرانه، تلاش داشت کنترل بیشتری بر یهودیان در شمال آفریقا و فرانسه اعمال کند. این قوانین به‌شدت علیه یهودیان بود و محدودیت‌های قانونی گسترده‌ای ایجاد کرده بود که حقوق آن‌ها را در فرانسه آزاد محدود می‌کرد و بر دارایی‌ها و زندگی روزمره آن‌ها تأثیر می‌گذاشت (نوری، ۱۹۸۶، ۶۸).

ژنرال هنری ژیرو، فرمانده ارتش فرانسه در شمال آفریقا و به‌ویژه در الجزایر، در دو ماهه سال ۱۹۴۲ میلادی تلاش کرد با اعمال کنترل بر دریا سالار دارلان و سیستم دولت ویشی، از اجرای سیاست‌های تبعیض‌آمیز علیه یهودیان جلوگیری کند. او با استفاده از اختیارات رسمی خود، قوانین جدیدی را تصویب کرد که هدف آن محافظت از یهودیان در برابر اقدامات آلمان نازی در فرانسه بود. این قوانین همچنین شرایط حقوقی را برای مسلمانان و مسیحیان یهودی‌تبار نیز تنظیم می‌کرد و آن‌ها را از محدودیت‌ها و خشونت‌های اعمال‌شده توسط دولت ویشی تا حدی محافظت می‌کرد (Gunther, 1961: 63). ژنرال ژیرو همچنین تلاش کرد تا از طریق کانال‌های بین‌المللی، به‌ویژه در ایالات متحده، وضعیت یهودیان را اطلاع‌رسانی کند. او مکاتباتی با یهودیان آمریکایی و مقامات آمریکایی انجام داد و در نیویورک نیز پیگیر حمایت‌های بین‌المللی برای یهودیان شد (William, 1972: 32). اقدامات دولت ویشی فرانسه در این دوره، با فشارهای ژیرو و تلاش‌های او برای حفظ امنیت یهودیان همراه شد. در ۱۶ تا ۱۷ ژوئیه ۱۹۴۳ میلادی، عملیات گسترده‌ای برای ثبت و سازمان‌دهی یهودیان فرانسه انجام شد که طی آن حدود ۱۲۸۸۴ یهودی شناسایی و ثبت شدند و برنامه‌های تبعید و محدودیت‌های نازی‌ها در بسیاری موارد متوقف شد. همچنین در ۱۵ اوت همان سال، نزدیک به ۷۰۰۰۰ یهودی شناسایی و تحت کنترل مستقیم دولت آلمان قرار گرفتند، اما اقدامات پیشگیرانه ژیرو به کاهش آسیب‌ها کمک کرد (Weiner, 1994: 4).

اقدامات یهودیان فرانسه و سیاست‌های پس از جنگ

پس از پایان جنگ جهانی دوم، سازمان‌ها و مقامات مختلف تلاش کردند آثار رفتارهای دولت نازی و دولت ویشی فرانسه را در مورد یهودیان بررسی و جبران کنند. یهودیان صهیونیست در فرانسه با همکاری سازمان‌های بین‌المللی مانند کمیته توزیع مشترک آمریکا^۲ توانستند کمک‌های مالی و ساماندهی گسترده‌ای برای بازگرداندن وضعیت یهودیان به دست آورند و جان بسیاری از یهودیان بازمانده را نجات دهند (نوری، ۱۹۸۶: ۷۳). این اقدامات، همراه با تلاش‌های دولت‌های آمریکا و فرانسه آزاد، زمینه‌ساز ایجاد فرصت‌های مهاجرت برای یهودیان به فلسطین شد. این مهاجرت‌ها از طریق تعامل با مقامات بریتانیایی و صهیونیست‌ها مدیریت می‌شد و با هدف اجرای وعده‌های بیانیه بالفور و ایجاد کشور یهودی در فلسطین انجام شد (رید، ۲۰۰۷: ۷۲-۷۳).

در ماه‌های پس از جنگ، رئیس‌جمهور هاری ترومن دستوراتی را برای بازگرداندن یهودیان به ایالات متحده صادر کرد. در ۱۶ اوت ۱۹۴۵ میلادی، نزدیک به ۱۶۰۰۰ یهودی از ایالات مختلف آمریکا پذیرش شدند و در سال‌های بعد، این کمک‌ها و پذیرش‌ها به حدود ۴۰۰۰۰۰ نفر رسید که شامل ۸۰۰۰۰ کودک یهودی نیز می‌شد (Cohen, 1990: 36). ترومن همچنین از ایجاد سیاست‌هایی حمایت کرد که امکان مهاجرت یهودیان به فلسطین را فراهم می‌کرد. سیاست‌های ایالات متحده و دولت فرانسه آزاد در این دوره، در دو محور عمده دنبال شد:

محور اول حمایت از یهودیان بازمانده و تأمین امنیت آن‌ها در مناطق تحت کنترل فرانسه آزاد و مناطق تحت نفوذ بریتانیا و آمریکا. محور دوم فراهم کردن زمینه مهاجرت یهودیان به فلسطین و هماهنگی با مقامات صهیونیست و بریتانیایی برای استقرار آن‌ها. این سیاست‌ها، با وجود محدودیت‌های جغرافیایی و سیاسی، توانستند امنیت نسبی برای یهودیان ایجاد کنند و مسیر مهاجرت آن‌ها

¹ Weizmann

² American Joint Distribution Committee

به فلسطین را هموار سازند (Feingold, 1970: 46). ایالات متحده و فرانسه آزاد در این زمینه نمونه عملی همکاری بین‌المللی برای حمایت از بازماندگان جنگ جهانی و مقابله با آثار خشونت نازی‌ها بودند.

نتیجه‌گیری

پس از پایان جنگ جهانی دوم، یهودیان اروپایی با همکاری گسترده با ایالات متحده آمریکا توانستند سازمان‌دهی وسیعی برای حمایت از بازماندگان و مهاجرت آنان انجام دهند. هزاران نفر از بازماندگان به مناطق امن منتقل شدند و بسیاری دیگر نیز با کمک‌های مالی و انسانی جان خود را نجات دادند. هم‌زمان، تلاش‌هایی برای حمایت یهودیان در سراسر جهان، به‌ویژه در ایالات متحده، صورت گرفت تا بتوانند جامعه‌ای منسجم و سازمان‌یافته در فلسطین ایجاد کنند و حقوق بازماندگان جنگ در اروپا احیا شود این اقدامات با هدف جلب توجه واشنگتن و تأمین حمایت‌های مالی، انسانی و سیاسی انجام شد تا بازسازی جوامع یهودی در اروپا و مهاجرت به فلسطین ممکن شود. یهودیان اروپایی همچنین سعی کردند نشان دهند که آسیب‌ها و ظلم‌های وارده بر آنان باید از طریق اقدامات سازمان‌یافته بین‌المللی جبران شود و ایالات متحده و دولت‌های هم‌پیمان مسئول حمایت از آنان هستند. در فرانسه نیز، اقدامات هماهنگ برای بازگرداندن بازماندگان و جمع‌آوری کمک‌ها انجام شد تا یهودیان بتوانند از حمایت‌های آمریکا بهره‌مند شوند. این اقدامات شامل شناسایی نیازها، جمع‌آوری کمک‌های مالی و انسانی و ایجاد شبکه‌های حمایتی برای بازماندگان بود. ایالات متحده در این دوره دو رویکرد عمده داشت: حمایت از یهودیان اروپایی برای جلوگیری از خشونت‌های بیشتر و تضمین امنیت آنان. تسهیل مهاجرت یهودیان به فلسطین و ایجاد ساختارهای اجتماعی و سیاسی برای جامعه صهیونیستی. این سیاست‌ها نه تنها برای یهودیان بلکه برای امنیت و ثبات جهانی نیز اهمیت داشت و نمونه‌ای از همکاری بین‌المللی برای مقابله با آثار جنگ جهانی و سیاست‌های نازی‌ها بود. سازمان‌ها و انجمن‌های یهودی در اروپا و آمریکا نقش کلیدی در تأمین منابع مالی و حمایت اجتماعی برای بازماندگان داشتند و ایالات متحده از طریق این سازمان‌ها، اقدامات حمایتی و مهاجرتی را تسهیل کرد. این برنامه‌ها شامل حمایت از بازسازی جوامع یهودی، مدیریت دارایی‌ها و کمک به مهاجرت قانونی به فلسطین بود و در نهایت به ایجاد شبکه‌ای گسترده برای حفاظت از حقوق یهودیان انجامید.

منابع

- ابوبکر، توفیق. (۱۹۸۶). الولايات المتحدة الأمريكية والصراع العربي الصهيوني، الكويت: ذات السلاسل.
- بالمر، الان. (۱۹۹۲). موسوعة التاريخ الحیث ۱۷۸۹-۱۹۴۵. مترجم سوسن فیصل السامرو یوسف محمد امین، ط ۱.
- رشاد، یوسف. (۲۰۰۹). اليهود العالمی وتاریخ سيطرة اليهود على السلطة فی أمريكا. دار الكتاب العربی، ط ۲، دمشق.
- رید، دوغلاس. (۲۰۰۷). الجدول حول صهیون، ت: ادیب فارس. دمشق: دار علاء الدین، سوسمان سارا، اليهود فی شمال افریقا بعد هبوط الحلفاء. موسوعة الهولوكوست.
- السودانی، صادق حسن. (۲۰۰۸). لمحات موجزة من تاریخ الصهیونیة ویهود الولايات المتحدة ۱۹۴۵-۱۹۷۳، مجلة دراسات فی التاريخ والاثار. جامعة بغداد، كلية الاداب، العدد ۸.
- السودانی، صادق حسن. (۲۰۰۹). موجات الهجرة اليهودية الرئيسة الى الولايات المتحدة الأمريكية. مجلة الدراسات فی التاريخ والاثار، جامعة بغداد، كلية الاداب، العدد ۱۱.
- فورد، هنری. (۲۰۱۳). اليهود العالمی (المشكلة العالمية الاولى)، ت: اکرم مؤمن. مكتبة ابن سینا، القاهرة: ابراهیم سعید البیضانی، ناجی، طلال. (۲۰۰۴). النفوذ الصهيوني فی العالم بین الحقیقة والوهم الویات المتحدة نموذجاً. دمشق: مرکز دراسات الغد العربی.
- نوری، شاکر. (۱۹۸۶). الحركة الصهيونیة فی فرنسا منذ دریفوس حتی الوقت الحاضر. بغداد: دار الشؤون الثقافیة العامة.
- لی اوبرین. (۱۹۸۶). المنظمات اليهودية فی الولايات المتحدة الأمريكية. سلسله دراسات. رقم ۷۶، قبرص.
- الضیفی، میثاق بیات. (۲۰۱۰). السیاسة الامریکیة تجاه اسرائیل فی عهد ادارة الرئيس دوايت ايزنهاور ۱۹۵۳-۱۹۶۱. عمان: دار غیداء للنشر والتوزیع.
- عبدالصمد، میرفت. (۲۰۱۵). مؤامرات التاريخ الكبرى (خدع ودسائس ومؤامرات غیرت وجه العالم). دار الکتب العربی، ط ۱، دمشق - القاهرة.

References

- The New Encyclopedia Britannica, Vol 6.
- Ben , R. (1940). L'italiefasciste et l'émigration clandestine des réfugiés juifs en France. Revue européenne des migrations internationales, 27(3).

- Cohen, M. (1990). Truman and Israel , Berkly
- Dupre, R. (2014). Le Temps vécu des Juifs en France pendant la Seconde Guerre mondiale : regards rémois.
- Feingold, H. L. (1970). The Politics of Rescue the Roosevelt Administration and The Holocaust 1938 -1945, Rutgers University Press, New Jersey.
- Gunther, J. (1961). A Fragment of Autobiography , the Fun of Writing the Inside Books: New York.
- Maritain, J. (1942). Religion and Politics in France, Foreign Affairs an American Quarterly, 20, New York.
- Perchenet, A. (1988). Histoire Des Juifs De France, Les Editions Du Cerf, Paris.
- Rauch, B. (1957). The Roosevelt Reader Selected Speeches , Massages Press Conference and Letter of Franklin Roosevelt, Holt Rinehart . Winston Press: New York.
- Singer, B. (1980). Modern France Mind Politics Society . University of Washington Press :Washington.
- Stevens, R. P. (1962). American Zionism and U. S. Foreign Policy 1942-1947: New York.
- Weisberg, R. H. (1996). Vichy Law and the Holocaust in France . New York University , New York.
- Weiner, R. (1994). The Virtual Jewish History Tour.Journal De France , 67, September
- William, A. W. (1972). The Tragedy of American Diplomacy: New York.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Urmia University

The representation of Ta'arof in European travelogues of the Qajar era: From social etiquette to cultural misunderstanding

Jafar Aghazadeh¹, Sepideh Mohsenzadeghan² and Samaneh Jabbari Parvin³

1- Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

2- Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

3- Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Received:

2026/04/27

Accepted:

2026/05/23

pp:

43- 54

Keywords:

Culture;

Qajar;

Ta'arof;

Travelogue.

ABSTRACT

The phenomenon of ta'arof is one of the most distinctive elements of Iranian culture, whose diverse manifestations can be vividly observed in historical and literary texts, particularly in the travelogues of the Qajar era. Travel writers of this period—both those recounting their lived experiences and those observing Iranian society from an outsider's perspective—provide extensive descriptions of social relations, power dynamics, rituals of hospitality, economic exchanges, and administrative interactions, in many of which ta'arof plays a significant role. Employing a qualitative content analysis approach and focusing on a selection of notable Qajar travelogues, this study explores the different manifestations of ta'arof, the mechanisms underlying its formation, and the social functions embedded within this practice. The findings indicate that ta'arof in these travel narratives is not merely an everyday act of politeness but a cultural mechanism that regulates social relationships, manages power distance, preserves social dignity, and reinforces communal solidarity. Iranian travel writers generally regard ta'arof as a natural and essential aspect of social life, interpreting it within the framework of cultural norms and collective identity. In contrast, European observers often approach the concept with fascination, confusion, or even misunderstanding, attempting to interpret it through their own cultural paradigms and at times portraying it as exaggerated, overly intricate, or impractical. Examining the representation of ta'arof in Qajar travelogues thus provides deeper insight into the social structure of nineteenth-century Iran and the ways it was perceived and depicted by both insiders and outsiders. This analysis not only clarifies the symbolic and social functions of ta'arof but also contributes to a more nuanced understanding of intercultural perception and the reflective nature of travel writing in Iranian studies.

Citation: Aghazadeh, J., Mohsenzadeghan, S., and Jabbari Parvin, S. (2025). The representation of Ta'arof in European travelogues of the Qajar era: From social etiquette to cultural misunderstanding. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(3), 43-54.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57091.1070>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.4.6>

Extended Abstract

Introduction

This study examines ta'arof, a distinctive feature of Iranian culture, as represented in Qajar-era travelogues. Using a qualitative content analysis of selected travel narratives by both Iranian and European writers, the research explores the forms, origins, and social functions of ta'arof in nineteenth-century Iran. The findings show that ta'arof is more than a simple act of politeness; it is a cultural mechanism that shapes social relations, manages power distance, preserves dignity, and strengthens communal solidarity. Iranian travel writers generally present ta'arof as a natural and necessary part of social life, closely tied to cultural norms and collective identity. In contrast, European observers often view it with curiosity, confusion, or misunderstanding, sometimes describing it as excessive or impractical. Overall, the study reveals how ta'arof reflects the social structure of Qajar Iran and highlights differences in cultural perception, making travelogues valuable sources for understanding both Iranian society and intercultural interpretation.

Ta'arof is one of the most fundamental communicative mechanisms in Iranian culture, forming a complex system of speech and behavior rooted in Iranian history and collective memory. It is not merely a set of polite expressions, but a functional social language used to maintain order, hierarchy, respect, and self-image across a wide range of interactions, from family life to political and economic exchange. Ta'arof also reflects a paradox between reality and appearance, or between genuine intention and socially appropriate speech. While it can express empathy, respect, and social harmony, it may also create misunderstanding, reduce transparency, or conceal personal interests. In this sense, ta'arof functions as a social technology for regulating relationships.

Its importance became especially visible in the Qajar era, when Iran experienced major political, economic, and cultural changes and was increasingly exposed to foreign observers. European travelers often viewed ta'arof either as a sign of refined hospitality or as a confusing and overly complex practice. Their travelogues provide valuable descriptions of ta'arof in hospitality, trade, official meetings, and everyday interaction. This study aims to examine the various manifestations of ta'arof in Qajar travelogues and to show how it served both as a tool of social cohesion and a source of intercultural misunderstanding. It argues that ta'arof is far more than simple politeness and is one of the most distinctive symbols of Iranian culture.

Material & Methods

This research adopts a qualitative, text-based approach grounded in discourse analysis and comparative cultural interpretation. The primary corpus consists of selected travelogues written by European visitors to Iran during the Qajar period, including diplomats, merchants, missionaries, military officers, and independent travelers. These texts were chosen based on three criteria:

- explicit reference to ta'arof, politeness rituals, or Persian etiquette;
- detailed descriptions of social interactions involving hosts, officials, merchants, or common people; and
- availability in reliable published editions.

Using discourse analysis, the study examines how travelers described ta'arof, the linguistic choices they used, and the implicit cultural assumptions embedded in their interpretations. These descriptions are then contextualized within broader European notions of civility, sincerity, and social hierarchy in the nineteenth century. Comparative cultural analysis further allows the study to juxtapose Iranian norms of politeness with European expectations, thus identifying sources of misunderstanding.

Additionally, the research draws on secondary literature in Iranian cultural studies, anthropology of etiquette, and Qajar historiography to clarify the conceptual framework. By

integrating close reading of primary texts with theoretical insights, the methodology aims to uncover both explicit statements and underlying narratives shaping European perceptions of Iranian social conduct.

Conclusion

This study used qualitative content analysis of European travelogues from the Qajar era to examine ta'arof as a cultural and communicative mechanism rather than merely a linguistic custom or social ritual. The findings show that ta'arof is presented in travel narratives in complex and sometimes contradictory ways, standing between praise and criticism, understanding and misinterpretation, and politeness and performativity. Many European travelers described ta'arof as a sign of hospitality, humility, cultural richness, and social refinement. They saw it as a means of preserving honor, creating intimacy, and reducing tension in everyday interactions. However, others judged it through their own cultural norms and interpreted it as excessive, indirect, time-consuming, or even hypocritical. These misunderstandings often reflected cultural differences rather than the actual social logic of Qajar Iran, where directness could be seen as rude and socially disruptive. The study also shows that ta'arof played an important role in managing power relations, reinforcing hierarchy, and facilitating social and administrative interactions in a context of weak institutions. Overall, ta'arof in Qajar Iran was not simply politeness or hypocrisy, but part of a broader cultural code for handling complex social relations.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بازنمایی تعارف در سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار؛ از ادب اجتماعی تا سوءبرداشت فرهنگی

جعفر آقازاده^۱، سپیده محسن زادگان^۲ و سمانه جباری پروین^۳

۱- گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۲- گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۳- گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پدیده «تعارف» یکی از عناصر شاخص در فرهنگ ایرانی است که بازتاب‌های متنوع آن را می‌توان در متون تاریخی و ادبی، به‌ویژه سفرنامه‌های اروپایی دوره قاجار، به‌وضوح مشاهده کرد. سفرنامه‌نویسان این دوره که تجربه زیسته خود را روایت کرده‌اند و با نگاه بیرونی به جامعه می‌نگریستند توصیف‌های گسترده‌ای از روابط اجتماعی، مناسبات قدرت، آیین‌های مهمانی، مبادلات اقتصادی و مراودات اداری ارائه داده‌اند که در بسیاری از آن‌ها نقش پررنگ تعارف قابل توجه است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و بررسی مجموعه‌ای از سفرنامه‌های شاخص اروپائیان به ایران در دوره قاجاری، به این پرسش اساسی پاسخ می‌دهد که تعارف چه بازتابی در سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار داشته است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که تعارف در متون سفرنامه‌ای صرفاً یک رفتار روزمره یا ادب معمول نیست، بلکه به‌مثابه ابزاری فرهنگی برای تنظیم روابط اجتماعی، مدیریت فاصله قدرت، حفظ آبرو و تقویت همبستگی اجتماعی عمل می‌کند. سفرنامه‌نویسان ایرانی اغلب این مفهوم را بخشی طبیعی و ضروری از زیست اجتماعی می‌دانند و آن را در قالب هنجاری فرهنگی توضیح می‌دهند؛ اما روایت‌های اروپائیان معمولاً با شگفتی، سردرگمی یا حتی سوءفهم همراه است. آنان تلاش می‌کنند تعارف را با مقوله‌های فرهنگی خود تطبیق دهند و گاه آن را به‌عنوان رفتاری مبالغه‌آمیز، پیچیده یا غیرعملی تصویر می‌کنند. این تفاوت دیدگاه‌ها امکان بررسی عمیق‌تر درک متقابل فرهنگی و چگونگی مواجهه ناظران خارجی با ساختار اجتماعی ایران را فراهم می‌سازد.
دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۷	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۲	
صص: ۴۳-۵۴	
واژگان کلیدی: فرهنگ، قاجار، تعارف، سفرنامه.	

استناد: آقازاده، جعفر؛ محسن زادگان، سپیده؛ و جباری پروین، سمانه. (۱۴۰۴). بازنمایی تعارف در سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار؛ از ادب اجتماعی تا سوءبرداشت فرهنگی. *نشریه سیاست در آینه تاریخ*، ۲(۳)، ۴۳-۵۴.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57091.1070>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.4.6>

مقدمه

فرهنگ تعارف، به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین سازوکارهای ارتباطی در ایران، نظامی پیچیده از گفتار، رفتار و نشانه‌های اجتماعی را شکل می‌دهد که ریشه‌های آن را می‌توان در لایه‌های عمیق تاریخ و حافظه جمعی ایرانیان جست‌وجو کرد. تعارف تنها مجموعه‌ای از عبارات مؤدبانه یا رفتارهای ظاهری نیست، بلکه نوعی زبان پنهان و کارآمد است که از طریق آن افراد می‌کوشند نظم اجتماعی، سلسله‌مراتب، حرمت‌گذاری و تصویر مطلوب از خود را تثبیت کنند. این پدیده، به دلیل گستره وسیع کاربرد در تمامی عرصه‌های زندگی روابط خانوادگی گرفته تا مناسبات سیاسی و اقتصادی به یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های فرهنگ ایرانی تبدیل شده است. نظام تعارف بر اساس تناقضی درونی عمل می‌کند؛ تناقض میان حقیقت و ظاهر، میان تمایل واقعی فرد و ضرورت حفظ آداب اجتماعی. چنین شکافی میان «خواست واقعی» و «گفتار پسندیده» باعث شده است که تعارف نقشی دوگانه پیدا کند. از یک‌سو، ابزار همدلی، احترام، هموار کردن روابط و حفظ کرامت طرف مقابل است، و از سوی دیگر، در مواردی می‌تواند مانعی برای ارتباط شفاف، عاملی برای سوءتفاهم یا حتی پوششی برای ریا، تعارفات اغراق‌آمیز و مدیریت منافع باشد. همین ماهیت دوگانه باعث شده تعارف صرفاً یک رفتار اجتماعی ساده نباشد، بلکه به‌نوعی فناوری اجتماعی برای تنظیم مناسبات و مدیریت تعاملات پیچیده تبدیل شود. این اهمیت زمانی دوچندان می‌شود که تعارف را در متن عصر قاجار بررسی کنیم؛ عصری که جامعه ایرانی در آن با موجی از تغییرات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مواجه شد. گسترش روابط خارجی، امضای معاهدات سیاسی، سفر و حضور دیپلمات‌ها و جهانگردان غربی، و ورود مفاهیم تازه‌ای چون «تمدن»، «پیشرفت»، «آداب اروپایی» و «سفارتخانه» زمینه‌ای فراهم کرد که رفتارهای اجتماعی ایرانیان بیش از هر زمان دیگری در معرض نگاه و داوری بیگانگان قرار گیرد. درباریان، رجال سیاسی، تجار، مردم عادی و حتی مقامات حکومتی ناچار شدند با الگوهای رفتاری جدیدی روبه‌رو شوند که گاه با شیوه‌های سنتی تعامل از جمله تعارف در تضاد بود. همین مواجهه، تعارف را به موضوعی حساس و قابل مشاهده در چشم شاهدان خارجی تبدیل کرد. سفرنامه‌های اروپایی این دوره یکی از صریح‌ترین و گاه صمیمی‌ترین منابع برای تحلیل این پدیده‌اند. نویسندگان این سفرنامه‌ها، که غالباً با پیش‌فرض‌ها و قواعد ارتباطی متفاوتی وارد ایران می‌شدند، در برخورد با رفتارهای تعارفی ایرانیان تجربه‌ای دوگانه داشتند: برخی آن را نشانه ادب و مهمان‌نوازی مثال‌زدنی می‌دانستند و برخی دیگر از پیچیدگی و عدم شفافیت آن شگفت‌زده بودند. آنان با ثبت لحظه‌به‌لحظه تعاملات خود با مردم و دربار، جزئیاتی را ارائه کرده‌اند که در منابع داخلی کمتر بازتاب یافته؛ از آئین پذیرایی و دعوت‌ها گرفته تا تعارفات در معاملات، ملاقات‌های رسمی، گفت‌وگوهای روزمره، روابط طبقاتی و حتی مناسبات قدرت.

مطالعات پیشین پیرامون پدیده «تعارف» در فرهنگ ایرانی، عمدتاً بر جنبه‌های تاریخی، سیاسی، ادبی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی متمرکز بوده‌اند. کتاب «مطالعه تاریخی پدیده تعارف و تبیین نتایج اجتماعی» اثر محمد سلماسی‌زاده (۱۳۹۶) با نگاهی تاریخی، بیشتر به ریشه‌ها و کارکردهای سیاسی تعارف پرداخته و در تحلیل تحول آن در عصر قاجار، دچار کم‌عمقی است. کتاب «تعارف و رودربایستی» اثر نجفی و آقایی (۱۳۹۶) ضمن اشاره به پیشینه، بیشتر رویکرد ادبی و روان‌شناختی دارد و خود به کمبود کارهای جامع در مفهوم‌شناسی و آسیب‌شناسی این پدیده اذعان می‌کند. سوفیا کوتلاکی در کتاب «نظام ادب، تعارف و وجه در فرهنگ ایرانی» (۱۳۹۷) با رویکرد جامعه‌شناختی، تعارف را در بستر ادب ایرانی و آیین‌های روزمره ایرانی بررسی کرده و مقاله شایلی علیرضایی «تعارف در فرهنگ مردم ایران» (۱۳۸۷) نیز نگاهی کلی به فرهنگ مردم دارد و به‌طور عمیق به تعارف در عصر قاجار نپرداخته است. مقاله حاضر با تمرکز ویژه بر «تعارف» در سفرنامه‌های دوره قاجار، با رویکردی تحلیلی، به بررسی «کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مثبت» از تعارف و همچنین «داوری‌های منفی و سوءبرداشت‌های سیاحان غربی» آن از نگاهی دیگر می‌پردازد. این پژوهش با تلفیق نگاه تاریخی دوره قاجار با تحلیل فرهنگی و بررسی تطبیقی نگاه غربی و درونی و تمرکز بر سفرنامه‌ها به‌عنوان منبع کلیدی، سعی در ارائه تصویری جامع‌تر و متعادل‌تر از این پدیده دارد. پژوهش حاضر با اتکا به این منابع و با نگاهی تحلیلی، تلاش می‌کند تحول تعارف را در طول دوران قاجار، زمینه‌های گسترش یا دگرگونی آن، و نقش آن در تصویرسازی از هویت ایرانی در برابر نگاه خارجی بررسی کند.

هدف اصلی این تحقیق نه‌تنها شناسایی جلوه‌های مختلف تعارف در این دوره، بلکه فهم سازوکارهای عمیق‌تری است که آن را به یکی از برجسته‌ترین عناصر فرهنگ ارتباطی ایرانی تبدیل کرده است. این مطالعه می‌کوشد نشان دهد که چگونه تعارف در عصر

قاجار، هم ابزاری برای انسجام اجتماعی بود و هم عنصری که گاه سوءتفاهم‌های میان ایرانیان و اروپاییان را تشدید می‌کرد؛ و چگونه این رفتار ظاهراً ساده، معنایی فراتر از ادب روزمره یافته و به یکی از شاخص‌ترین نمادهای فرهنگی ایران تبدیل شده است.

تعارف؛ چارچوب مفهومی و نظری

ریشه‌شناسی و تحول معنایی واژه تعارف

واژه «تعارف» ریشه در زبان عربی دارد و از باب «تفاعل» مشتق شده است. فعل «تعارف» در معنای نخستین خود بر «شناخت متقابل» و «آشنایی دوسویه» دلالت دارد و ناظر بر کنشی است که در آن، دو طرف به شناخت یکدیگر نائل می‌شوند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۵/۶۷۹۳). این معنا در متون کهن و فرهنگ‌های لغت فارسی عربی بازتاب یافته و بر جنبه ارتباطی و تعاملی واژه تأکید دارد.

تعارف در منابع لغوی، ادبی و سنت زبانی فارسی

بررسی منابع لغوی و ادبی فارسی نشان می‌دهد که تعارف از دیرباز جایگاهی مهم در فرهنگ معاشرت ایرانیان داشته است. فرهنگ‌های لغت، تعارف را مجموعه‌ای از رفتارهای گفتاری و عملی می‌دانند که از خوش‌آمدگویی و احوال‌پرسی آغاز می‌شود و تا دعوت به مهمانی، فراهم کردن اسباب ضیافت و تقدیم هدیه ادامه می‌یابد. این گستره معنایی حاکی از آن است که تعارف در فرهنگ ایرانی، پیوندی تنگاتنگ با آداب اجتماعی و روابط انسانی دارد.

از این منظر، تعارف در سنت زبانی فارسی واجد دولاویه هم‌زمان است: لایه‌ای هنجاری که بر ادب، احترام و آداب معاشرت تأکید دارد و لایه‌ای انتقادی که تعارف را رفتاری اغراق‌آمیز و گاه فاقد پشتوانه عملی معرفی می‌کند. این دوگانگی معنایی، زمینه‌ساز برداشت‌های متفاوت از تعارف در دوره‌های مختلف تاریخی شده است.

گذار نظری: از مفهوم تعارف به بازنمایی آن در سفرنامه‌ها

پس از روشن‌سازی تعارف در منابع لغوی، مرحله ضروری بعدی توجه به نحوه بازنمایی این پدیده در متون تاریخی است. هرچند تعارف را می‌توان از منظرهای زبان‌شناختی، جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی تحلیل کرد، اما فهم واقعی و عینی آن زمانی حاصل می‌شود که در بستر موقعیت‌های واقعی تعامل اجتماعی بررسی شود. در این میان، سفرنامه‌های دوره قاجار جایگاهی ویژه پیدا می‌کنند؛ زیرا این آثار نه صرفاً روایت‌هایی ادبی یا سرگرم‌کننده، بلکه اسنادی روزنگارگونه و مبتنی بر مشاهده مستقیم‌اند که نویسندگان آن‌ها اغلب بدون پیش‌زمینه‌ای فرهنگی نسبت به ایران، رفتارهای اجتماعی را با دقت و حساسیت بیشتری ثبت کرده‌اند. سفرنامه‌نویسان اروپایی، به دلیل تفاوت‌های آشکار میان نظام‌های ارتباطی ایران و غرب، بیش از دیگر منابع به رفتارهای تعارفی واکنش نشان داده و آن‌ها را در قالب توصیف‌هایی جزئی، گزارش‌هایی مقایسه‌ای و گاه تحلیل‌هایی انتقادی یا شگفت‌زده منعکس کرده‌اند. این بازتاب‌ها نه تنها فراوان‌اند، بلکه در حوزه‌های مختلفی چون روابط دیپلماتیک، دیدارهای درباری، مناسبات تجاری، مهمان‌نوازی، معاشرت‌های روزمره و حتی تعاملات میان طبقات اجتماعی دیده می‌شوند. از همین رو، سفرنامه‌ها بستری فراهم می‌کنند تا بتوان تعارف را به‌عنوان یک «رفتار در عمل» مشاهده کرد و از سطح تعریف‌های نظری فراتر رفت.

ویژگی‌های مثبت تعارف در سفرنامه‌های دوره قاجار

در سفرنامه‌های دوره قاجار، تعارف نقشی چندوجهی و عمدتاً مثبت ایفا می‌کرد. این تعارفات نه تنها به‌عنوان ابزاری برای نمایش ادب، حسن نیت و رعایت آداب معاشرت در برخورد با دیگران به کار می‌رفت، بلکه به‌عنوان سازه‌ای فرهنگی به تسهیل روابط، کاهش تنش‌های احتمالی در مواجهه با فرهنگ‌های ناآشنا نیز عمل می‌کرد. این تشریفات کلامی، فضایی برای درک متقابل و ایجاد ارتباطی سازنده‌تر فراهم می‌آورد.

تعارف به مثابه ادب اجتماعی و مهمان‌نوازی

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های تعارف ایرانیان، ادب اجتماعی و مهمان‌نوازی بوده است. سیاحان و دیپلماتان خارجی بارها به مهربانی، فروتنی و احترام ایرانیان در تعاملات روزمره اشاره کرده‌اند. تعارف در این زمینه، نه فقط بیان احترام بلکه ابزاری برای ایجاد آرامش، خوشایند ساختن مهمان و نمایش مهارت‌های اجتماعی میزبان بود. بیشوپ، یکی از این ناظران، ایرانیان را مردمی بذل‌کار و

مهمان‌نواز توصیف می‌کند و یادآور می‌شود که میزبانان ایرانی با فروتنی و ادب تمام، جایگاه مهمان را به‌طور نمادین بالا می‌برند و او را تا جاده بدرقه می‌کنند (بیشوپ، ۱۳۷۵: ۳۱-۳۳).

در متن‌های مشابه، بنجامین، سفیر ایالات‌متحده در ایران، این وجه تعارف را نشانه کمال انسانیت و مهربانی ایرانیان دانسته است و از صمیمیت آنان در رفتارهای روزمره خود شگفت‌زده شده است. به باور او، حتی طبقات کشاورز با شرایط محدود معیشتی و خستگی نیز با رفتار مؤدبانه و گرم، نشان می‌دادند که مهمان‌نوازی و رعایت ادب در جامعه ایرانی ریشه‌های عمیق فرهنگی دارد (بنجامین، ۱۳۶۹: ۲۱۴).

بلوشر، کارگزار آلمانی نیز از مهمان‌نوازی ایرانیان بسیار تعریف کرده و آن را ریشه در سنت‌های دیرینه دانسته و علل عقب‌ماندگی هتل‌ها و مسافرخانه‌های ایران را هم همین امر بیان کرده است (بلوشر، بی تا: ۳۰۸). پولاک، پزشک دربار ناصری، نیز به تداوم احترام و ادب ایرانیان در مواجهه با بیماران و مهمانان اشاره دارد. او توضیح می‌دهد که ایرانیان پرداخت پول به طبیب را بی‌ادبی می‌دانند و رسم چنین است که قالیچه‌ای، اسبی، شالی به‌عنوان تعارف به طبیب می‌دهند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۱۱). در ادامه وی به نزاکت و احترام خاص ایرانیان در روابط اجتماعی اشاره می‌کند و معتقد است که تعارف بخشی از نظام رفتاری منظم بوده است؛ حتی در موقعیت‌هایی مانند عیادت دکتر از بیمار برای رعایت ادب اجتماعی انواع شیرینی را در ظروف نقره چیده و توسط پیشخدمت اول خانه به منزل طبیب فرستاده می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۱۱).

نوبویوشی فوروکاوا، نماینده ژاپن، نیز تعارف‌های رسمی و آداب مخصوص پذیرایی در خانه‌های اعیان را ثبت کرده است. او اشاره می‌کند که ایرانیان هنگام پذیرایی مهمان، با خم کردن سر، دست راست را روی سینه می‌گذارند و با ترتیب دقیق پذیرایی، شامل چای، قهوه و قلیان، نشان می‌دهند که ادب و احترام از اصول بنیادین تعامل اجتماعی آنان است (فوروکاوا، ۱۳۸۴: ۲۶۷).

سرپرسی سایکس، نماینده انگلیس که به کرات سفر به ایران داشته و وضع مردم را از نزدیک دیده بود هم به این مهمان‌نوازی اشاره کرده و گفته به مناسبت ورودش به شهر، مقامات رسمی اسبی با یراق طلا برایش فرستاده بودند (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱۵). دروویل نیز به مهمان‌نوازی ایرانیان اشاره کرده و آن را ناشی از خودنمایی آن‌ها بیان کرده است (دروویل، ۱۳۶۵: ۸۷). بروگش، عضو هیئت دولت پروس در دربار ایران با وجود نگاه انتقادی‌اش به تعارف، به ظرافت‌های موجود در رسوم مهمان‌نوازی اذعان می‌کند و توضیح می‌دهد که ایرانیان با توجه به مقام و شأن مهمان، میزان و نوع تعارف، نحوه پذیرایی، ترتیب نشستن و حتی زمان صرف چای و بدرقه را تنظیم می‌کردند (بروگش، ۱۳۶۸: ۱۲۶).

این نکته نشان می‌دهد که تعارف، سازوکاری انعطاف‌پذیر بوده و وابسته به موقعیت و جایگاه اجتماعی طرف مقابل تنظیم می‌شده است. اوژن اوپن، در سفرنامه خود به آیین طولانی و پرزرق‌وبرق استقبال اشاره کرده است که به پیشواز مهمان موردنظر می‌روند و به گرمی از او پذیرایی می‌کنند (اوپن، ۱۳۶۲: ۷۸). در ادامه وی به مهمان‌نوازی گرم کرده‌ها هم اشاره کرده است که دارای آداب‌ورسوم خاص خود هستند (اوپن، ۱۳۶۲: ۱۱۲). رایس نیز در این باب به این اشاره دارد که عده‌ای از روستایی‌ها بسیار مهمان‌نواز هستند به‌گونه‌ای که اعیانی‌ترین و بهترین خانه خود در روستا را به مهمان‌ها اختصاص می‌دهند و هرچند روز یک‌بار صاحب‌خانه به دیدار مهمان‌ها رفته و تمام نیازهای آن‌ها اعم از غذا، گوشت، سبزی، میوه و غیره را تأمین می‌کند (رایس، ۱۳۸۳: ۵۶). این مشاهدات همگی نشان می‌دهد که تعارف در سطح اجتماعی و فردی، وسیله‌ای برای ایجاد صمیمیت و پیوند میان افراد بوده و مهارت ایرانیان در ابراز ادب و فروتنی، جلوه‌ای مثبت و برجسته داشته است.

تعارف به‌مثابه زبان شاعرانه، عاطفی و بلاغی در فرهنگ ارتباطی ایرانیان

تعارف در روایت بسیاری از سفرنامه‌نویسان دوره قاجار، صرفاً یک رسم اجتماعی یا مجموعه‌ای از عبارات تشریفاتی نیست، بلکه به‌مثابه زبانی عاطفی، شاعرانه و متأثر از سنت ادبی و بلاغی زبان فارسی بازنمایی شده است. این زبان، کارکردی فراتر از انتقال ساده پیام دارد و در بستر فرهنگی ایران، به‌عنوان ابزاری برای تنظیم احساسات، حفظ حرمت اجتماعی و زیباسازی گفتار عمل می‌کند. فورویره بر این باور است که بسیاری از تعارفات ایرانیان، به‌ویژه مدح و ثنا، ریشه در احساسات، اخلاق و روحیه شاعرانه مردم دارد و نمی‌توان آن‌ها را صرفاً به‌عنوان دروغ یا تملق تلقی کرد؛ حتی اگر این تعارفات واجد اغراق باشند (فورویره، بی تا: ۱۴۰) از نگاه او، اغراق در تعارف بیش از آنکه نشانه فقدان صداقت باشد، بازتاب نوعی حساسیت فرهنگی در بیان عواطف است.

پولاک نیز تعارف را نوعی زبان عاطفی معرفی می‌کند که جایگزین بیان مستقیم احساسات می‌شود و فضایی امن برای ابراز احترام، محبت و فروتنی فراهم می‌آورد (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۹۰-۱۸۹). این نکته نشان می‌دهد که در فرهنگ ارتباطی ایران، تعارف نقش میانجی را ایفا می‌کند؛

به این معنا که احساسات و مقاصد فردی از طریق لایه‌ای از نرمی زبانی و اغراق کنترل شده منتقل می‌شوند. چنین الگویی از گفتار، به کاهش تنش‌های بالقوه در روابط اجتماعی و حفظ تعادل میان صراحت و ادب کمک می‌کند.

در همین راستا، گوینو با تأکید بر علاقه ایرانیان به شعر و بلاغت فارسی، تعارف را نوعی «شعر روزمره» می‌داند که در آن، واقعیت‌ها نه به صورت عربیان، بلکه در قالبی زیباشناسانه و نرم بازنمایی می‌شوند (گوینو، ۱۳۸۳: ۲۳۷). کارلا سرنا نیز با نگاهی مشابه، تعارفات اغراق آمیز را عاملی برای ایجاد فضایی شاعرانه و دلنشین در گفت‌وگو می‌داند که ارتباطات اجتماعی را از خشکی و یکنواختی دور می‌سازد (سرنا، ۱۳۶۲: ۷۲). این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که اغراق در تعارف، بخشی از زیبایی‌شناسی گفتار ایرانیان است و درک آن بدون توجه به سنت ادبی زبان فارسی، ناقص خواهد بود.

تحلیل تطبیقی این روایت‌ها نشان می‌دهد که اغراق و شاعرانه‌بودن تعارف را نمی‌توان به‌طور یک‌سویه به‌عنوان نشانه‌ای از ریاکاری یا دروغ‌گویی تفسیر کرد. در بستر فرهنگی ایران عصر قاجار، تعارف بخشی از نظام بلاغی زبان فارسی است که در گفتار روزمره بازتولید شده و کارکردی چندلایه دارد: از یک‌سو، ابزاری برای بیان عواطف و حفظ ادب اجتماعی است و از سوی دیگر، شیوه‌ای برای مدیریت روابط، کاستن از تنش و تنظیم فاصله‌های اجتماعی. از این منظر، تعارف نه صرفاً یک الگوی رفتاری، بلکه جلوه‌ای از پیوند عمیق زبان، ادب و فرهنگ در جامعه ایرانی به شمار می‌آید که فهم آن مستلزم در نظر گرفتن زمینه‌های ادبی و تاریخی آن است.

تعارف، حرکات بدنی و نمادهای احترام

تعارف محدود به گفتار نبوده و به رفتار و حرکات بدنی نیز تعمیم یافته است. نوبویوشی فوروکاو، فرستاده ژاپن، با نگاهی دقیق به آداب پذیرایی در خانه‌های اعیان ایرانی، توضیح می‌دهد که حرکات دست، خم کردن سر، آداب نوشیدن چای و قهوه، ترتیب نشستن و حتی طرز نگاه و لبخند همگی بخشی از نظام نمادین تعارف محسوب می‌شده است (فوروکاو، ۱۳۸۴: ۲۶۷). به نوشته گوینو ایرانیان وقتی می‌خواهند یکدیگر را ببینند هم آداب خاصی دارند ابتدا برای اجازه غلامی را به خانه می‌زبان می‌فرستند و سپس صاحب‌خانه می‌گوید آماده پذیرایی هستم، همچنین برای استقبال از مهمان خود صاحب‌خانه یا پسرش پیش‌قدم می‌شوند (گوینو، ۱۳۴۱: ۱۰۷). این نظام چندلایه نشان می‌دهد که تعارف در ایران دوره قاجار، نه فقط یک رفتار زبانی، بلکه سازوکاری اجتماعی و فرهنگی بوده که از طریق گفتار، حرکات بدنی و نمادهای فرهنگی، احترام و توجه را منتقل می‌کرده است. از این منظر، تعارف بخشی از «فرهنگ بدن» و «زبان غیر کلامی» ایرانیان به شمار می‌رفته است.

جنبه‌های منفی تعارف در سفرنامه‌های دوره قاجار

تعارف میان وقت‌کشی و کارکرد اجتماعی در جامعه قاجار

یکی از جنبه‌های منفی تعارف که در سفرنامه‌های دوره قاجار به‌طور مکرر موردانتقاد قرار گرفته، اتلاف وقت و طولانی شدن روابط اجتماعی است. بسیاری از سیاحان خارجی همچون گرتروود بل شاعر و خواهرزاده سفیر بریتانیا در دربار ناصرالدین‌شاه، تعارفات ایرانیان را فرایندی زمان‌بر و خسته‌کننده توصیف کرده که مانع از انجام سریع و کارآمد امور می‌شده است. وی در نامه‌های خود از طولانی شدن مراسم استقبال و تعارف در ملاقات‌ها انتقاد می‌کند و می‌نویسد که در دیدارهای روزمره، تعارفات گاه تا ده دقیقه ادامه داشته و با تکرار عباراتی کلیشه‌ای مانند «خوش آمدید، خانه و باغ از آن شماسست» همراه بوده است (بل، ۱۳۶۳: ۹). لیدی شیل نیز در توصیف مراسم دیدوبازدید نروزی در دربار قاجار، تعارفات و تشریفات را خسته‌کننده و زمان‌بر معرفی می‌کند و اشاره می‌کند که دیدارهای نروزی گاه تا یک هفته طول می‌کشید و بخش عمده‌ای از وقت افراد صرف تکرار آداب ثابت و گفتگوهای رسمی می‌شد (شیل، ۱۳۶۸: ۹۶).

سایکس نیز تجربه‌ای مشابه گزارش می‌دهد و استقبال رسمی ایرانیان از مهمانان خارجی را بسیار طولانی و پرتشریفات و با صداهای آزاردهنده بوق و کرنا توصیف می‌کند که این امر موجب خستگی و نارضایتی مهمانان خارجی می‌گردیده است (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱۵). این توصیفات نشان می‌دهد که تعارف، در نگاه ناظران غربی، با فقدان نظم زمانی و افراط در تشریفات همراه بوده است. یوشیدا ماسهارو، نماینده ژاپن، یکی دیگر از جلوه‌های اتلاف وقت در تعارف ایرانیان را رسم قلیان کشیدن در مجالس می‌داند. او توصیف می‌کند که قلیان به صورت نمادین و همراه با تعارف، دست‌به‌دست می‌چرخیده و این روند که اغلب طولانی و تکراری بوده، بیانگر اهمیتی اندک به زمان عینی در تعاملات اجتماعی ایرانیان است (ماسهارو، ۱۳۷۳: ۱۰۸).

چارلز ویلز نیز با لحنی انتقادی، این اتلاف وقت را ناشی از بی‌اهمیت شمردن زمان در جامعه ایرانی می‌داند و معتقد است که ایرانیان بخش قابل توجهی از وقت خود را صرف تعارفات طولانی و امور غیرکارآمد می‌کنند (ویلز، ۱۳۶۳: ۲۰۶). همچنین وی بعضی از تعارفات را همچون گفتن "بسم الله" حین تعارف غذا را غیرقابل قبول و ناخوشایند بیان کرده است (ویلز، ۱۳۶۸: ۶۴). با این حال، فراتر از این نگاه انتقادی، می‌توان از خلال همین توصیفات دریافت که تعارف، صرفاً عادت و وقت‌گیر و بی‌هدف نبوده، بلکه کارکردی اجتماعی داشته است. تعارفات طولانی، فرصتی برای سنجش طرف مقابل، ایجاد اعتماد متقابل و تثبیت جایگاه اجتماعی افراد فراهم می‌کرد. آنچه برای سیاحان غربی اتلاف وقت تلقی می‌شد، در بستر فرهنگی ایران، بخشی از فرآیند برقراری رابطه و ورود تدریجی به گفت‌وگوی اصلی به شمار می‌آمد.

از این منظر، تعارف را می‌توان نوعی «سرمایه زمانی» دانست که افراد با صرف آن، پیوندهای اجتماعی خود را تقویت می‌کردند. سفرنامه‌های دوره قاجار ناخواسته این دوگانگی را آشکار می‌کنند: تعارف از یک‌سو، در نگاه مدرن و کارکردگرا نشانه‌ای از ناکارآمدی و بی‌نظمی زمانی است و از سوی دیگر، در جامعه سنتی ایران ابزاری مؤثر برای انسجام اجتماعی، مدیریت روابط و کاهش تنش‌های بالقوه محسوب می‌شود.

مبالغه، اغراق و مدح در توصیف سیاحان غربی از تعارف

یکی از پرتکرارترین جلوه‌های تعارف در سفرنامه‌های دوره قاجار، مبالغه در مدح و ستایش و فاصله گرفتن گفتار از واقعیت است. بسیاری از سیاحان اروپایی، تعارف ایرانیان را نه صرفاً یک رسم اجتماعی، بلکه نوعی شیوه گفتاری مبتنی بر اغراق، تمجید افراطی و گاه دروغ‌پردازی توصیف کرده‌اند. از منظر این نویسندگان، تعارف به‌ویژه در ارتباطات رسمی و دیدارهای اجتماعی، به قدری فراگیر بوده که مرز میان ادب و تظاهر را از میان برداشته است. جان ویشارد در کتاب خود بیان کرده است که ایرانیان همیشه در رعایت ادب و احترام به مهمان بیش از حد مبالغه می‌کنند و این عبارات اغراق‌آمیز آن‌ها را خسته نمی‌کند و این مکالمات را ضرورت زندگی اجتماعی خود می‌دانند و به‌صورت عادی در تمام مناسبات اقتصادی و تجاری از آن استفاده می‌کنند که این کار به چشم غربی‌ها نمود رفتار و حرکات شوخی بچگانه است. وی همچنین آورده است که ایرانی‌ها در حین نوشتن نامه‌های اداری خود نیز به این مسائل بسیار توجه کرده و از القاب مخصوص و طولانی استفاده می‌کنند (ویشارد، ۱۳۶۳: ۱۸۹). هنری بایندر، جهانگرد فرانسوی هم در تأیید تعارفات اغراق‌آمیز ایرانیان، آن را پوچ و توخالی عنوان کرده و گفته است که مردم مشرق زمین می‌گویند همه دارایی من به تو تعلق دارد، ولی اگر تکه نانی از آن‌ها بخواهی به هر بهانه‌ای متوسل می‌شوند تا آن را مضایقه کنند (بایندر، ۱۳۷۰: ۱۱۴).

تعارف میان سنت ایرانی و سوءبرداشت غربی؛ از داوری اخلاقی تا تفسیر فرهنگی

در سفرنامه‌های دوره قاجار، تعارف یکی از مناقشه‌برانگیزترین جلوه‌های فرهنگ ایرانی در مواجهه با نگاه سیاحان غربی است. بخش قابل توجهی از این نویسندگان، تعارفات اغراق‌آمیز ایرانیان را با معیارهای اخلاقی و گفتاری فرهنگ خود سنجیده و آن را نشانه‌ای از ناصداقتی، تظاهر یا حتی دروغ‌گویی تلقی کرده‌اند. این داوری‌ها، بیش از آنکه تحلیلی بی‌طرفانه از رفتار اجتماعی ایرانیان باشد، بازتاب شکاف عمیق فرهنگی میان نظام ارتباطی شرق و غرب است؛ شکافی که در آن، زبان نمادین، ادب کلامی و اغراق کنترل شده ایرانیان، در قالب مفاهیمی چون فریب و ریا فهم می‌شود.

برخی سیاحان، از جمله هنری آستین لایارد، کوشیده‌اند این پدیده را درون جامعه ایران نیز تفکیک کنند. لایارد با تمایز میان شهرنشینان و روستاییان، تعارف را بیشتر پدیده‌ای شهری و محصول تشریفات اجتماعی، مناسبات قدرت و ساختارهای اداری می‌داند. او شهرنشینان ایرانی را گرفتار تعارفات کاذب و گفتار غیرصادقانه معرفی می‌کند (لایارد، ۱۳۶۷: ۳۴۰) درحالی که در سفرش به مناطق بختیاری‌نشین روستاییان آنجا را، علی‌رغم پایبندی به مهمان‌نوازی، صریح‌تر و کم‌تکلف‌تر توصیف می‌کند (لایارد، ۱۳۶۷: ۴۹). این نگاه نشان می‌دهد که از منظر برخی ناظران غربی، تعارف نه یک خصلت ملی، بلکه پیامد شرایط اجتماعی خاص، به‌ویژه زندگی شهری و روابط سلسله‌مراتبی قدرت تلقی می‌شده است. در مجموع، سفرنامه‌های دوره قاجار تصویری دوگانه از تعارف ارائه می‌دهند: از یک‌سو، تعارف به‌عنوان رفتاری اغراق‌آمیز، غیرصادقانه و فریبکارانه موردنقد قرار می‌گیرد؛ و از سوی دیگر، به‌مثابه زبانی عاطفی، شاعرانه و فرهنگی ستایش می‌شود. تحلیل این دوگانگی نشان می‌دهد که داوری‌های منفی درباره تعارف، بیش از آنکه بازتاب واقعیت اجتماعی ایران باشد، حاصل ناآشنایی با منطق فرهنگی، ادبی و زبانی جامعه ایرانی است. از منظر تاریخ فرهنگی، تعارف را می‌توان یکی از سازوکارهای اساسی جامعه ایرانی برای حفظ تعادل میان احساس، ادب و ساختارهای اجتماعی دانست؛

سازوکاری که بخشی از هویت فرهنگی ایرانیان در عصر قاجار را شکل داده و درک آن بدون توجه به زمینه‌های فرهنگی، ناقص خواهد بود.

تعارف به‌مثابه سازوکار اجتماعی در ایران قاجاری

تعارف ابزار تنظیم روابط اجتماعی و فرهنگی

در سطح تحلیل اجتماعی، تعارف را می‌توان به‌مثابه الگویی رفتاری و زبانی پیچیده بررسی کرد که فراتر از ادب اجتماعی متعارف عمل می‌کند. برخلاف ادب روزمره که غالباً به هنجارهای عمومی نزاکت محدود است، تعارف رفتاری موقعیت‌مند، اختیاری و هدف‌دار است که بسته به زمینه اجتماعی، روابط قدرت و انتظارات متقابل، شکل‌ها و کارکردهای متفاوتی می‌یابد (فایکا، ۱۳۹۵: ۱۰۵-۱۰۸). از این منظر، تعارف نه کنشی ثابت، بلکه سازوکاری انعطاف‌پذیر برای مدیریت روابط اجتماعی به شمار می‌رود. گوینو این الفاظ اغراق‌آمیز را در مناسبات تجاری و خانوادگی ایرانیان نیز رایج دانسته و اشاره می‌کند که تعارفات حین ورود مهمان و پس از ورود متفاوت و طولانی هستند و عبارات به‌کاررفته در هر حالت متفاوت است به باور گوینو، بسیاری از عبارات تعارف‌آمیز اگر به‌صورت لفظی و مستقیم ترجمه شوند، اغراق‌آمیز یا غیرواقعی به نظر می‌رسند؛ حال آنکه در منطق فرهنگی ایرانیان، این عبارات حامل معنایی نمادین‌اند و الزاماً به‌قصد فریب یا دروغ‌گویی به کار نمی‌روند (گوینو، ۱۳۴۱: ۱۰۹).

در وجه مثبت، تعارف نقشی اساسی در تنظیم روابط انسانی ایفا می‌کند. احترام، فروتنی، رودربایستی و مهمان‌نوازی از مهم‌ترین کارکردهای آن هستند که به کاهش تنش، جلوگیری از تقابل مستقیم و حفظ حرمت افراد کمک می‌کنند. این کارکردها به‌ویژه در جامعه‌ای که بر روابط چهره‌به‌چهره و پیوندهای شخصی استوار است، اهمیتی دوچندان می‌یابد. با این حال، همین ویژگی‌ها در شرایط خاص می‌توانند زمینه‌ساز افراط، اغراق و فاصله گرفتن از صداقت شوند.

تحلیل‌های جامعه‌شناختی نشان می‌دهند که گسترش جنبه‌های منفی تعارف اغلب با ساختارهای نابرابر قدرت و ضعف نهادهای رسمی پیوند دارد. در جوامعی که امنیت شغلی، عدالت اداری و شفافیت نهادی تضمین شده نیست، کنشگران اجتماعی برای حفظ موقعیت یا پیشگیری از تعارض، به رفتارهایی چون پنهان‌کاری، دوگویی و تظاهر روی می‌آورند. در چنین بستری، تعارف می‌تواند از ابزاری برای ادب اجتماعی، به راهبردی برای بقا و سازگاری اجتماعی تبدیل شود (سلماسی‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۴).

سفرنامه‌های دوره قاجار بازتاب‌دهنده همین دوگانگی‌اند. بسیاری از سیاحان اروپایی، تعارف ایرانیان را با مفاهیمی چون مبالغه، چاپلوسی و ریاکاری تفسیر کرده‌اند. اسپاروی با نگاهی انتقادی، تعارفات اغراق‌آمیز در محافل درباری را عامل فساد اخلاقی و تضعیف شجاعت اجتماعی می‌داند و آن را با رفتارهای دربار لویی چهاردهم مقایسه می‌کند؛ مقایسه‌ای که نشان می‌دهد حتی در ذهن نویسنده غربی نیز این پدیده محدود به ایران نبوده، بلکه در نظام‌های سلطنتی و تشریفاتی قابل‌مشاهده است (اسپاروی، ۱۳۶۹: ۱۲۲-۱۲۳).

فراتر از عرصه اخلاق، تعارف در جامعه قاجار کارکردی ابزاری در مسیر پیشرفت اجتماعی، اداری و اقتصادی داشته است. روایت‌های سفرنامه‌ای نشان می‌دهند که مهارت در تعارف، مدح و تملق، گاه جایگزین شایستگی و تخصص می‌شده و امکان دسترسی به مناصب و منابع را فراهم می‌کرده است. کارلا سرنا و موزر هر دو بر این نکته تأکید دارند که تعارف در دربار قاجار به‌صورت آگاهانه و هدفمند به کار می‌رفته و به ابزاری برای ارتقای موقعیت اجتماعی بدل شده بود (سرنا، ۱۳۶۲: ۷۱-۷۲؛ موزر، ۱۳۵۶: ۲۰۵). دکتر ویلز نیز به این امر اشاره کرده و شرط موفقیت در جلب نظر اشخاص در ایران را آگاهی کامل از انواع و انجام تعارفات دانسته که هرکس بنابر پایه و عنوان اشخاص طرز برخورد متفاوتی در موقعیت‌های مختلف از خود نشان می‌دهد (ویلز، ۱۳۶۸: ۶۴).

کارکردهای اقتصادی و اداری تعارف در ساختار قاجاری

این منطق تنها به حوزه سیاست و اداره محدود نمی‌ماند، بلکه در روابط اقتصادی و تجاری نیز حضور پررنگی داشت. گزارش‌های باین و هوسه نشان می‌دهد که تجار ایرانی با بهره‌گیری از تعارف، شعر و تملق، اعتماد طرف مقابل را جلب کرده و مسیر معامله را هموار می‌ساختند. در این چارچوب، تعارف نه صرفاً ابزاری برای فریب، بلکه بخشی از منطق تعامل اقتصادی و شیوه رایج برقراری اعتماد تلقی می‌شد (باین و هوسه، ۱۳۶۳: ۱۱۶).

در عرصه روابط شعلی و اداری نیز، تعارف نقش زبانی غیررسمی اما تعیین کننده ایفا می‌کرد. پولاک اشاره می‌کند که گفتگوهای کاری غالباً با تعارفات طولانی آغاز می‌شد و عبور از این مرحله، پیش شرط ورود به اصل موضوع بود، در ادامه اغلب با قسم به سر علی، به سر محمد، به سر شاه و غیره تکرار می‌کردند، گاهاً هم بیشتر این سوگندها به حساب طرف مذاکره به کار برده می‌شد مثل به سر شما که اغلب استفاده می‌شد و به هیچ وجه ضامن صحت سخنان نبود (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۳). این روند نشان می‌دهد که تعارف نوعی «آزمون اجتماعی» محسوب می‌شد که از خلال آن، جایگاه، میزان وفاداری و قابلیت اعتماد افراد سنجیده می‌شد.

بخش مهمی از کارکرد اقتصادی تعارف در قالب بده‌بستان‌های نمادین و اقتصاد هدیه بروز می‌یافت. گوینو این مناسبات را نوعی فساد پنهان می‌داند که در پوشش ادب و احترام جریان داشت و مرز میان لطف شخصی و رشوه را مبهم می‌کرد (گوینو، ۱۳۸۳: ۲۸۵). با این حال، از منظر تحلیل تاریخی، می‌توان این رفتارها را واکنشی به ضعف ساختارهای رسمی و نبود سازوکارهای شفاف اقتصادی دانست؛ وضعیتی که در آن، روابط شخصی جایگزین قواعد نهادی می‌شود.

بازار نیز یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بروز تعارف بوده است. تعارف‌های احترام‌آمیز در فرآیند چانه‌زنی و معامله، فضایی ایجاد می‌کرد که در آن، کنش اقتصادی از منطق صرفاً عقلانی فاصله می‌گرفت و در شبکه‌ای از روابط انسانی معنا پیدا می‌کرد. همان‌گونه که کارلا سرنا اشاره می‌کند، تعارف در بازار نه تنها ابزار فروشنده، بلکه بخشی از تجربه اجتماعی خرید و دادوستد به شمار می‌آمد (گوینو، ۱۳۸۳: ۳۰۲؛ سرنا، ۱۳۶۲: ۷۲).

در مجموع، تعارف در جامعه قاجار را می‌توان پدیده‌ای چندکارکردی دانست که هم‌زمان نقش تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، ابزار پیشرفت فردی و سازوکاری برای بازتولید شبکه‌های غیررسمی قدرت و اقتصاد را ایفا می‌کرد. این پدیده را نه می‌توان صرفاً به‌عنوان نشانه‌ای از ریاکاری و فریب تقلیل داد و نه می‌توان آن را کاملاً در چارچوب ادب و اخلاق مثبت خلاصه کرد. تعارف، در بستر تاریخی و اجتماعی ایران قاجاری، پاسخی فرهنگی به ناامنی نهادی، نابرابری قدرت و ضرورت مدیریت روابط پیچیده اجتماعی بوده است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تکیه بر تحلیل محتوای کیفی سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار، کوشید پدیده‌ی «تعارف» را نه صرفاً به‌عنوان یک رسم زبانی یا آیین اجتماعی، بلکه به‌مثابه سازوکاری فرهنگی، ارتباطی و چندکارکردی در بستر جامعه‌ی ایران قاجاری واکاوی کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که تعارف در این متون، بازنمایی یک‌دست و ساده‌ای ندارد، بلکه در تقاطع میان ستایش و انتقاد، فهم و سوءبرداشت و ادب و تظاهر قرار گرفته است. از یک‌سو، بسیاری از سفرنامه‌نویسان اروپایی، تعارف را جلوه‌ای از ادب اجتماعی، مهمان‌نوازی، فروتنی و روحیه‌ی شاعرانه‌ی ایرانیان دانسته‌اند و آن را نشانه‌ای از غنای فرهنگی و مهارت‌های ارتباطی جامعه ایرانی تلقی کرده‌اند. این نگاه، به‌ویژه در توصیف آیین‌های مهمان‌نوازی، تعاملات روزمره و زبان عاطفی ایرانیان نمود یافته و تعارف را به‌عنوان ابزاری برای حفظ حرمت، ایجاد صمیمیت و کاهش تنش‌های اجتماعی معرفی کرده است. از سوی دیگر، بخش قابل توجهی از سیاحان غربی، به‌ویژه با تکیه بر معیارهای ارتباطی فرهنگ خود، تعارفات اغراق‌آمیز را نشانه‌ای از عدم صراحت، مبالغه‌گویی، وقت‌کشی و حتی ریاکاری دانسته‌اند. این داوری‌ها بیش از آنکه بازتاب واقعیت اجتماعی ایران قاجار باشد، حاصل ناتوانی در درک منطق فرهنگی، زیبایی‌شناسی زبانی و کارکرد نمادین تعارف در جامعه‌ای است که در آن، صراحت مستقیم می‌توانست به بی‌ادبی یا برهم خوردن نظم اجتماعی تعبیر شود. در این معنا، سوءبرداشت سیاحان اروپایی خود به منبعی ارزشمند برای شناخت شکاف‌های فرهنگی و تفاوت نظام‌های ارتباطی شرق و غرب بدل می‌شود. تحلیل سفرنامه‌ها همچنین نشان داد که تعارف در ایران قاجار، فراتر از ادب فردی، نقشی مهم در تنظیم روابط قدرت، تثبیت سلسله‌مراتب اجتماعی و مدیریت ناامنی‌های نهادی ایفا می‌کرد. در فضایی که روابط شخصی جایگزین سازوکارهای رسمی و شفاف شده بود، تعارف به ابزاری برای پیشبرد امور اداری، اقتصادی و اجتماعی بدل می‌شد و گاه کارکردی ابزاری و منفعت‌محور می‌یافت. از این منظر، تعارف را می‌توان واکنشی فرهنگی به ساختارهای نابرابر قدرت و ضعف نهادهای رسمی دانست؛ واکنشی که هم‌زمان می‌توانست حامل ارزش‌های اخلاقی و زمینه‌ساز افراط، تملق و دوگویی باشد.

در مجموع، این پژوهش نشان می‌دهد که تعارف در ایران عصر قاجار پدیده‌ای تک‌بعدی نیست و فهم آن مستلزم توجه هم‌زمان به زمینه‌های تاریخی، اجتماعی، زبانی و فرهنگی است. تعارف نه صرفاً نشانه‌ای از ریاکاری و نه صرفاً جلوه‌ای از ادب ناب، بلکه بخشی از «کد فرهنگی» جامعه ایرانی برای مدیریت روابط پیچیده اجتماعی بوده است. توجه به این نکته، ضمن غنا بخشیدن به مطالعات تاریخ فرهنگی ایران، امکان بازخوانی انتقادی روایت‌های سفرنامه‌ای و پرهیز از داورهای ساده‌انگارانه درباره فرهنگ ایرانی را فراهم می‌سازد و زمینه‌ساز پژوهش‌های تطبیقی آینده درباره الگوهای مشابه تعامل اجتماعی در دیگر فرهنگ‌ها خواهد بود.

منابع

- اسپاروی، ویلفرد. (۱۳۶۹). فرزندان درباری ایران. ترجمه محمدحسین لرستانی. تهران: انتشارات قلم.
- اوین، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران: نشر زوار.
- بابن سی و هوسه. (۱۳۶۳). سفرنامه جنوب ایران. ترجمه محمدحسن خان اعتمادالسلطنه. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- بایندر، هنری. (۱۳۷۰). سفرنامه هنری بایندر. ترجمه کرامت اله افسر. تهران: انتشارات فرهنگسرا.
- بروگش، هنریش. (۱۳۶۸). سفری به دربار صاحبقران، ترجمه حسین کردیچه، تهران: انتشارات اطلاعات.
- بل، گرتروود. (۱۳۶۳). تصویرهایی از ایران، ترجمه بزرگمهر ریاحی، تهران: انتشارات خوارزمی.
- بلوشر، ویرت. (بی تا). سفرنامه بلوشر، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- بنجامین، ساموئل گرین ویلر. (۱۳۶۹). ایران و ایرانیان، ترجمه محمدحسین کردیچه، تهران: انتشارات جاویدان.
- بیشوپ، ایزابلا. (۱۳۷۵). از بیستون تا زردکوه بختیاری، ترجمه مهرباب امیری، تهران: انتشارات سهند و آژان.
- پولاک، ادوارد یاکوب. (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- دروویل، گاسپار. (۱۳۶۵). سفر در ایران، ترجمه منوچهر اعتمادمقدم، تهران: شباویز.
- دهخدا، علی اکبر و دیگران. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رایس، کلارا. (۱۳۸۳). زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان، مترجم اسدالله آزاد، تهران: نشر کتابدار.
- سایکس، سر پرسی. (۱۳۳۶). ده هزار میل در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: انتشارات ابن سینا.
- سزنا، کارلا. (۱۳۶۲). مردم ایران و دیدنی‌های آن، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.
- سلماسی زاده، محمد. (۱۳۹۶). تعارف در فرهنگ ایرانیان، تبریز: انتشارات بهاردرخت.
- شل، مری. (۱۳۶۸). خاطرات لیدی شل، ترجمه حسن ابوترابیان، تهران: انتشارات نشر نو.
- فوروکاوا، نوبوبوشی. (۱۳۸۴). سفرنامه فوروکاوا، ترجمه هاشم رجب زاده و کینیچی تیه اورا، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فووریه، ژوانس. (بی تا). سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران: نشر دنیای کتاب.
- گوبینو، آرتور ژوزف. (۱۳۸۳). سه سال در آسیا، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: انتشارات قطره.
- گوبینو، آرتور ژوزف. (۱۳۴۱). نامه‌های ایرانی. ترجمه عذرا غفاری. تهران: کتابفروشی دهخدا.
- گوبینو، آرتور ژوزف. (۱۳۸۲). قنبرعلی. ترجمه محمدعلی جمالزاده، به کوشش علی دهباشی، تهران: نشر سخن.
- لایارد، سرهنری اوستین. (۱۳۶۷). سفرنامه لایارد یا ماجراهای اولیه در ایران، ترجمه مهرباب امیری، تهران: نشر وحید.
- ماسهارو، یوشیدا. (۱۳۷۳). سفرنامه یوشیدا ماسهارو، ترجمه هاشم رجب زاده، تهران: انتشارات آستان قدس رضوی.
- موزر، هنری. (۱۳۵۶). سفرنامه ترکستان و ایران، به کوشش محمد گلبن، تهران: انتشارات سحر.
- ویشارد، جان. (۱۳۶۳). بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا، تهران: انتشارات نوین.
- ویلز، چارلز جیمز. (۱۳۶۳). تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه (ایران آن طور که است)، ترجمه سید عبدالله، تهران: نشر طلوع.
- ویلز، چارلز جیمز. (۱۳۶۸). ایران در یک قرن پیش، ترجمه غلامحسین قراگوزلو، تهران: انتشارات اقبال.
- فایکا، زورن. (۱۳۹۵). ادب و تعارف در ایران. نشریه پژوهش‌های ایران شناسی. ۶(۱)، ۱۰۵-۱۲۴.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1194044>

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Urmia University

Social consequences of the presence of slave girls in the early Islamic centuries

Aazam Rahimijaberi ¹

1- Assistant Professor, Department of History Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2026/01/21

Accepted:
2026/05/18

pp:
55- 70

Keywords:

Slaves;
Islam;
Abbasid Caliphate;
Women;
Family.

ABSTRACT

Enslaved women and girls from different classes of society were captured through political instability, captivity, and trade, and bought and sold like goods. These enslaved girls, according to the cultural and social conditions of Islamic society, had an active presence in most areas of life and left a lasting impact; therefore, examining their living conditions helps us understand the social and cultural history of that era. Accordingly, the present study raises the central question of what impact these girls had on the social structure. This issue is examined with a descriptive-analytical approach based on historical literature. The findings of the study indicate that the presence of enslaved girls in Muslim communities as human goods had various consequences for cultural and social institutions, shaping the very components that society used to model women's behavior. One of their most obvious effects was the degradation of women's status as rational beings, which, with the spread of populism and growing insecurity in society, led free women into decline, caused the degradation of the family institution, and also created challenges to the lineage of the caliphate. In addition, the consequences of the introduction of enslaved girls were reflected in literature and poetry, deeply impacting the thoughts and attitudes of society.

Citation: Rahimijaberi, A. (2025). Social consequences of the presence of slave girls in the early Islamic centuries. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(3), 55- 70.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56971.1062>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.5.7>

Extended Abstract

Introduction

In fact, with the creation of human communities and the formation of institutions of power and economy, the fire of wars was also ignited, and prisoners of war were exploited to meet material and non-material needs, and then, with the establishment of laws, this trend continued. Initially, the classical system of slavery that prevailed in ancient Greece and Rome was formed based on the Aristotelian worldview, which believed that "people are not equal in talent, understanding and intelligence, and the Greeks are nobles from other nations, and if they take other nations into slavery, it is permissible; because free people should spend their leisure time on the duties of humanity and acquiring knowledge and thinking, and hand over physical work to slaves who are like animals and instruments. If the instruments worked by themselves, of course, there would be no need for slaves; in short, slaves are the property of the gods, and they have no rights over them." This Aristotelian worldview, which describes slaves as tools, left its mark after the entry of Greek philosophy into the Islamic world. In this way, slavery became a common tradition and continued in societies based on class inequality and group discrimination. Therefore, the most important sources of obtaining slaves were: taking captives from infidels, buying them from the market, and acquiring the children of parents who were slaves, who were called captive slaves, gold-purchased slaves, and home-born slaves, respectively; slave traders (nakhasans) in particular developed the slave trade. According to the discussion, captives who entered Islamic society were bought and sold based on the advantages they had. In fact, the education and training of slaves increased their price and value. Among the slaves, there were women and girls from different classes of society who entered the Islamic world as slaves and were traded according to their beauty and art and entered the homes of the caliphs, emirs and other strata of society; those who entered the court of the caliphate often had great influence and power; otherwise, they took on various roles such as servants, nurses, entertainers, musicians, cooks, etc. In this way, slaves had an active presence in most areas of life according to the socio-cultural conditions of the society, so examining their living conditions contributes greatly to understanding the social and cultural history of that era.

Material & Methods

The present research was conducted based on a combined approach of description and explanation, and using the method of document analysis related to the subject. The materials extracted from the researchers' sources and research were organized based on the type of subject and time sequence, and then the data from the sources was evaluated based on historical criteria and the accuracy of the materials based on the preference for documents or the reliability of the narrator. To organize the findings and classify the data, the tools of recording and taking notes from the sources were used, and the information was examined qualitatively after analysis and decomposition. The results of this research can be effective in understanding the cultural and social aspects of the Islamic period.

Results and discussion

The findings indicate that, after the death of the Messenger of God (PBUH), the course of slavery took a different path due to repeated wars and extensive conquests, as well as the large number of captives and the rulers' distancing from the Prophet's (PBUH) way of life and methods, and the status of slaves was considered as human goods. Therefore, war and captivity led to the establishment of the institution of slavery for the purchase and sale of slaves in order to employ them in production and service work, and after that, with the enactment of laws in this regard, especially in class societies, this trend continued. In this regard, the institution of slavery was prevalent among the Arabs of the pre-Islamic period, as well as other nations, and it continued during the Islamic period, and became more common than before during the time of the Umayyad and Abbasid caliphs, when extensive conquests were made; prisoners of war,

some of whom had a noble background, entered the Islamic society as slaves and were deprived of their human rights. Over time, the Arab caliphs, by using educational methods such as cleansing the past of slaves, such as changing their names and punishing them, even if they were children, forced them to accept a subordinate and instrumental position, so that they would always be subordinate and grateful to their owners in all circumstances. Among the slaves, first, female slaves came to power, who were also called concubines. The slaves who were captured in the war with the Muslims were from different social classes; they included the daughter of the king, the emir, the nobles, and ordinary people.

Conclusion

As a result, the slaves who entered the court of the Caliphate, some of whom were endowed with perfection and beauty, gained a superior position as *seriya*; most of the caliphs and their children were born into slave families, and their lineages changed. In addition, although the slaves had a lower status than the wives of the owners; they did not have the restrictions of free women and were not confined to the fence of the house and completely obedient; poetry and music were the monopoly of the slaves, and in fact, the Arabs' interest in music caused the slaves to learn the techniques of singing, in addition to the subject of the poets' poetry. Since teaching singing required memorizing Arabic folk poems, teaching literary techniques also became popular, and the slaves advanced so much in this area that they themselves wrote poetry and invented original themes. Thus, the slaves played an important role in the development of music, literature and fine arts, or as the Arabs called them, high manners, which added to their value. Also, in many cases, they were the companions of the owner; this created an emotional relationship between the slave and the owner, and on the other hand, it reduced the free woman's connection with her husband and children. Therefore, women were forced to retreat into seclusion, lost their self-respect, and accepted all kinds of oppression and humiliation.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that she has no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

پیامدهای اجتماعی حضور کنیزان در قرون نخستین اسلامی

اعظم رحیمی جابری^۱

۱- استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
کنیزان، زنان و دخترانی از طبقات مختلف جامعه بودند که از طریق ناامنی، اسارت و تجارت به تصرف در می‌آمدند و مانند کالا، قابل خرید و فروش بودند. این کنیزان، طبق شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه اسلامی در بیشتر عرصه‌های زندگی، حضوری فعال داشتند و تأثیراتی بر جای گذاشتند؛ بنابراین بررسی وضع زندگی آنان، به شناخت تاریخ اجتماعی و فرهنگی آن دوران کمک شایانی می‌کند؛ بر همین اساس، پژوهش پیش‌رو با طرح این پرسش محوری که کنیزان چه پیامدی بر ساختار اجتماعی داشته‌اند؟ این موضوع را با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر اطلاعات کتابخانه‌ای به بحث و بررسی گذاشته است. یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که حضور کنیزان در اجتماعات مسلمانان به‌عنوان کالای انسانی، پیامد مختلفی بر نهادهای فرهنگی و اجتماعی داشته است و به نظر می‌رسد برخی از پیامدها از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی بودند که جامعه برای الگوپذیری رفتار زنان از آن بهره می‌برد. یکی از بارزترین تأثیرات آنان، تنزل جایگاه زنان به‌عنوان وجودی عقلانی بوده است که با گسترش عوام‌گرایی و ایجاد ناامنی جامعه، زنان آزاد را به ورطه افول سوق داد و سبب تنزل نهاد خانواده شد و چالش‌های نیز در اصل و نسب خلافت ایجاد کرد. علاوه بر این، پیامدهای ورود کنیزان در ادبیات و شعر نیز بازتاب داشته و بر حوزه اندیشه و نگرش جامعه تأثیرگذار بوده است.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۱</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۸</p> <p>صص: ۵۵-۷۰</p> <p>واژگان کلیدی: کنیزان، اسلام، خلافت عباسی، زنان، خانواده.</p>
<p>استناد: رحیمی جابری، اعظم. (۱۴۰۴). پیامدهای اجتماعی حضور کنیزان در قرون نخستین اسلامی. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۳)، ۵۵-۷۰.</p>	
<p>© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.</p> <p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p>	<p>QR Code</p>
<p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56971.1062</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.5.7</p>	

مقدمه

از گذشته‌های دور که تاریخی برای آن مشخص نیست، برده‌داری^۱ رواج داشت. در واقع، با ایجاد اجتماعات انسانی و شکل‌گیری نهادهای قدرت و اقتصاد، آتش جنگ‌ها هم برافروخته شد و اسیران جنگی برای رفع نیازهای مادی و غیرمادی مورد بهره‌کشی قرار گرفتند و سپس با وضع قوانین و دیدگاه‌هایی در این راستا، این روند استمرار یافت. در ابتدا سیستم کلاسیک برده‌داری که در یونان و روم باستان حاکم بود، بر اساس جهان‌بینی ارسطویی شکل گرفت که معتقد بود مردم در استعداد و فهم و هوش یکسان نیستند و یونانیان از اقوام دیگر اشراف‌اند و اگر سایر اقوام را به بندگی بگیرند، رواست؛ چراکه آزادگان باید با فراغت به وظایف انسانیت و کسب معرفت و تفکر بپردازند و کارهای بدنی را به بندگان واگذارند که در حکم بهائم و به‌منزله آلات و ادوات‌اند و اگر ادوات به خودی خود کار می‌کردند، البته حاجت به وجود بندگان نبود؛ خلاصه، بندگان اموال خداوندان می‌باشند و حقوقی بر آنان ندارند. این جهان‌بینی ارسطویی که برده را به‌عنوان ابزار توصیف می‌کند، پس از ورود فلسفه یونان به عالم اسلامی، تأثیر خود را بر جای گذاشت.

به این ترتیب، بردگی به‌صورت سنتی رایج و بیشتر در جوامعی که اساس آن بر نابرابری طبقاتی و تبعیض گروهی است، پا گرفت و استمرار پیدا کرد. از این رو، از مهم‌ترین، منابع تأمین بردگان؛ اسیر گرفتن از کفار، خریداری از بازار و تصاحب فرزندان پدر و مادری که برده بودند، به شمار می‌آمدند که به ترتیب به آنان غلام اسیر، غلام زرخید و غلام خانه‌زاد می‌گفتند؛ بخصوص، برده‌فروشان (نخاسان)؛ تجارت بردگان را توسعه دادند. با توجه به بحث، اسیرانی که وارد جامعه اسلامی می‌شدند، بر اساس، مزایایی که داشتند، خریدوفروش می‌شدند. در واقع، تعلیم و تربیت بردگان، باعث افزایش قیمت و ارزش آنان می‌شد. در بین بردگان، زنان و دخترانی از طبقات مختلف جامعه بودند که به‌عنوان کنیز^۲ وارد عالم اسلامی شدند و مطابق با جمال و هنرشان معامله می‌شدند و به خانه خلفا، امیران و سایر اقشار جامعه راه یافتند؛ آنانی که وارد دربار خلافت می‌شدند، در اکثر مواقع از نفوذ و قدرت بسیاری برخوردار بودند؛ در غیر این صورت، نقش‌های مختلفی چون خدمتکاری، پرستاری، مشاطه‌گری، خنیاگری، آشپزی و ... را بر عهده می‌گرفتند. به‌این‌ترتیب، کنیزان طبق شرایط فرهنگی - اجتماعی جامعه در بیشتر عرصه‌های زندگی، حضوری فعال داشتند، بنابراین بررسی وضع زندگی آنان، به شناخت تاریخ اجتماعی و فرهنگی آن دوران کمک شایانی می‌کند.

پژوهش حاضر، با توجه به اهمیت و ضرورت موضوع، درصدد پاسخ به این پرسش است که حضور کنیزان چه پیامد اجتماعی در قرون اولیه اسلامی بر جای گذاشت؟ فرضیه‌ای که در این‌باره مطرح می‌شود، این است که ورود کنیزان در اجتماع مسلمانان، تأثیرات فرهنگی و اجتماعی داشته است. از این رو، پژوهش حاضر بر اساس روش و رویکرد ترکیبی توصیف و تبیین و جست‌وجو در منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

هرچند درباره کنیزان پژوهش‌هایی صورت گرفته؛ اما پرداختن به پیامدهای فرهنگی و اجتماعی کنیزان در عصر اموی و عباسی، نوآوری پژوهش حاضر است. با این حال، درباره پیشینه این موضوع می‌توان به این موارد اشاره کرد؛ جرجی زیدان (۱۳۷۲) در کتاب تاریخ تمدن اسلام، اوضاع فرهنگی و اجتماعی جزیره العرب را از عصر جاهلی تا پایان خلافت عباسیان بررسی می‌کند و در ضمن آن به وضعیت کنیزان در این دوران می‌پردازد؛ همچنین غلامرضا انصاف پور (۱۳۵۹) نیز روند نهضت‌های ملی و اسلامی ایران از اسلام تا یورش مغول را مورد مطالعه قرار داده است و به‌اختصار زندگی کنیزان را بیشتر بر اساس کتاب جرجی زیدان مورد بررسی قرار داده است. علاوه بر این مقاله؛ "نقش کنیزان رامشگر در موسیقی قرون اولیه اسلامی (دوره اموی و عصر اول عباسی)" از نرگس ذاکر جعفری (۱۳۹۷) و مقاله "کارکرد کنیزان در خانواده (از طاهریان تا مغول)" از هادی عالم زاده و فریبا کاظم نیا (۱۳۸۸) به نقش کنیزان در موسیقی و خانواده پرداخته‌اند. با توجه به مطالب فوق می‌توان گفت که این پژوهش به‌طور خاص، تأثیرات کنیزان را در ابعاد فرهنگی و اجتماعی دوره مذکور، مورد بررسی قرار می‌دهد.

^۱ لفظ رایج کلمه برده در زبان عربی، عبید (جمع عبید، عباده، عبده، عبودن و اعباد) می‌باشد؛ اما به‌صورت دقیق‌تر، برای برده مرد بکار می‌رود و برای برده زن، اَمَّه (جمع اِماه) می‌گفتند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۷۰/۳). قرآن کریم به‌جای واژه عبد از کلمه رتبه (گردن و قفا) (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۶۱) و برای برده زن از لفظ جاریه استفاده کرده است (البعلبکی، ۱۳۸۷: ۱۴).

^۲ به تاجر برده، نخاس گویند که در اصل بر فروش چهارپایان دلالت دارد (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۸).

^۳ در زبان فارسی به برده زن، کنیز می‌گفتند (هاشمی شاهرودی و دیگران، ۱۴۲۶: ۹۱/۱) که مرکب از کَن (زن) و بیز (پسوند تصغیر) یا یزه (دوشیزه) در زبان پهلوی است و به معنای زن جوان، خدمتکار زنان و پرستار بکار می‌رود (دهخدا، ۱۳۳۴: کنیز). در زبان عربی نیز با الفاظ سَرَبَه، جاریه، اَمَّه، حَظِیَه، قَبِیَه و ام ولد آمده است (جوینی، ۱۳۸۵: ۱/۱۸۵، ۲۰۷: ابن قدامه، ۱۹۷۲: ۱۳۱/۷).

جایگاه کنیزان

لشکرکشی‌های مسلمانان در زمان حکومت‌های بنی‌امیه (حک. ۴۱-۱۳۲ ق) و بنی‌عباس (حک. ۱۳۲-۶۵۶ ق) به مناطق دارالکفر در آسیای مرکزی، شرق افغانستان، شمال هند، قفقاز تا جنوب روسیه و اروپای شرقی باعث اسارت اقوام ساکنان این مناطق چون ترکان، هندیان، آنان‌ها، خوارزمی‌ها، صقالیه (روس و دیگر تیره‌های اسلاوی)، روس‌ها، ارمنیان، گرجی‌ها و رومیان و فروش آنان در بازار برده فروشان (نخاسان) شد (عنصر المعالی، ۱۳۱۲: ۱۱۵-۱۱۶؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۸۳-۸۸۷)؛ به طوری که "هزار هزار شمارش می‌شد و ده ده به فروش می‌رفت" (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۸۴) و به این ترتیب، به یک معامله تجاری تبدیل گردید. این روند در زمان عباسیان، شدت یافت و مراکز تجارت بردگان گسترش یافت؛ خراسان، سمرقند و ری، مرکز عمده معاملات بردگان ترک و زرد و هندی، بغداد و دمشق، مرکز تجارت بردگان صقالی و آلانی و جنوب عربستان و مصر و شمال آفریقا از کانون‌های تجارت بردگان سیاه به حساب می‌آمدند (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۷۲)؛ علاوه بر این، مناطق خوارزم، شهرهای ماوراءالنهر، غور، شروان، اران و آذربایجان نیز از دیگر مراکز عرضه بردگان به شمار می‌رفتند (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۳۹۸، ۳۳۲، ۳۹۳-۳۹۴، ۴۰۴، ۲۲۱-۲۲۲، ۳۷۱). گران قیمت‌ترین بردگان مربوط به سفیدپوستانی بود که از راه خراسان و ترکستان به بغداد می‌رسیدند و در برخی از مواقع، بهای یکی از آنان به پنج‌هزار دینار می‌رسید (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۰۲). از این رو، رونق تجارت برده باعث شد تا دولت به منظور دریافت سود آن، در هر بازار افرادی تحت عنوان "قیم الرقیق" گماشت تا بر معاملات برده‌فروشان نظارت داشته باشند (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۷۲). به این ترتیب، جریان برده‌داری پس از رحلت رسول خدا (ص) به واسطه جنگ‌های مکرر و فتوحات گسترده و همچنین فراوانی تعداد اسیران و فاصله گرفتن حاکمان از سیره و روش پیامبر (ص) مسیر دیگری طی کرد و وضعیت بردگان به صورت کالای انسانی در نظر گرفته شد. جنگ و اسارت سبب ایجاد نهاد برده‌داری جهت خرید و فروش بردگان به کارگیری آنان در کارهای تولیدی و خدماتی شد و پس از آن با وضع قوانینی در این راستا، به ویژه در جوامع طبقاتی، این روند ادامه یافت؛ بنابراین، با توجه ساختار طبقاتی، به بردگان سفید رو، رق و به بردگان سیاه رو، عبد می‌گفتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۸۳).

در میان بردگان، ابتدا کنیزان به قدرت رسیدند که به آنان جواری (جاریه) هم می‌گفتند. کنیزانی که در جنگ با مسلمانان اسیر می‌شدند از طبقات مختلف اجتماعی بودند؛ از دختر پادشاه، امیر، اعیان تا افراد عادی را شامل می‌شدند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۸۹). به گفته جرجی زیدان؛ برده‌فروشان، بیشتر کنیزان را از مناطق هند، گرجستان، ترکستان، چین، ارمنستان، روم، بربر، نوبه، حبشه، زنگبار وارد جامعه اسلامی می‌کردند. کنیزان متشکل از سیاه‌پوست، سفیدپوست، زردپوست، سرخ‌پوست، گندمگون، بربری، زنگی، ایرانی، ترک و رومی بودند. کنیزان اسیر بیشتر از اقلیت‌های مسیحی، یهودی و زرتشتی بودند و در جامعه اسلامی، با آزادی، طبق مراسم دینی خود عمل می‌کردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۰-۸۹۲؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۲۴) و بر اساس تربیت فرهنگی، عادات و رسوم و فنون قوم خود را میان مسلمانان منتشر می‌کردند (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۴۷). یک عده از کنیزان نیز که در شهرهای بصره، کوفه و بغداد و در میان مسلمانان به دنیا آمده بودند و معروف به کنیزان خانه‌زاد بودند؛ از سایر کنیزان "مرغوب‌تر" بودند ولی در حال بهای آنان به میزان جمال و هنرشان کم‌وزیاد می‌شد. در این راستا، تعلیم و تربیت کنیزان از کارهای پرسودی به شمار می‌رفت که بر بهای آنان تأثیرگذار بود (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۰-۸۹۲)؛ چرا که علم و ادب کنیز در بازار برده‌فروشی بیشتر از جمال وی ارزش داشت (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۵).

کنیزان با استعداد را به علوم و هنرهای مختلفی چون؛ حفظ قرآن و اشعار، علم نحو و عروض، سازوآواز و ... وامی‌داشتند و به قیمت گران‌تری به فروش می‌رساندند؛ چه بسا کنیزی صد دینار خریده می‌شد و پس از فراگرفتن سازوآواز به پانصد دینار به فروش می‌رسید. در بعضی از مواقع، این آموزش‌ها، سبب می‌شد که کنیزی به دانشمند بزرگی نیز تبدیل شود (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۰-۸۹۲). به این ترتیب، "مال و ثروت در هر عصری موجب جنبش اجتماعی و مایه ترقی می‌باشد" (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۵). در برخی از مواقع،

^۱ البته برده‌داری پیش از امویان و از دوره پیش از اسلام در عصر جاهلی رواج داشت. پس از آن، دین اسلام کوشید با تأسیس قوانینی چون ام ولد و با توصیه به آزادسازی بردگان و برشمردن اجر معنوی بسیار برای این عمل، مردم را تشویق کند که به صورت داوطلبانه دست از برده‌داری بردارند (بلد: ۱۱-۱۳). پس از دوره نبوی و در دوره خلفای راشدین، با گسترش دامنه جنگ‌ها به خارج از شبه‌جزیره العرب، رویکرد آن‌ها نیز تغییر کرد. در دوره نبوی، جنگ‌ها دفاعی بود؛ اما نبردهای دوره خلفای راشدین و به ویژه پس از آن در دوره خلافت امویان و عباسیان، کشورگشایی کسانی بود که شمشیر را می‌گشایند و راه انتشار دین اسلام می‌دانستند؛ از این رو، فراوانی جنگ‌ها، باعث شد اسیران بسیاری به‌عنوان برده وارد جامعه اسلامی شوند. در ابتدای این دوره، بردگانی از قومیت‌ها و ملیت‌های ایرانی و رومی در قلمرو اسلامی حضور داشتند و تقریباً از اواخر قرن نخست بردگانی با تبار هندی، ترک و آفریقایی به جمع آنان اضافه شد. علیرغم، توصیه‌های دین اسلام و بنا به خرده‌فرهنگ‌های برجای‌مانده از دوره جاهلی، وضع بردگان بسیار سخت بود و مورد تحقیر اعراب قرار می‌گرفتند (اشپولر، ۱۳۴۹: ۴۱۴).

کنیزان تربیت شده را به خلیفه می‌دادند تا وسیله اعمال نفوذ آنان شود. از این رو، هر کدام از کنیزان بر اساس مهارت‌هایی که داشتند؛ چون آوازه خوان، ساززن، آرایشگر (مشاطه)، دایه و پرستار به بهای گزافی خرید و فروش می‌شدند و برخی از آنان نیز به امور سیاسی و مملکت‌داری آگاه بودند و اگر به دربار خلافت راه می‌یافتند از قدرت بسیاری برخوردار می‌شدند؛ از سوی دیگر، هر دسته از کنیزان به صفات مخصوصی مشهور بودند؛ دختران ایرانی (کسری) نجابت دارند، دختران رومی (قیصر) خدمتکاران خوبی هستند، دختران بربر و زنگیان و خانه زادان هنر نوازندگی دارند، کنیزان حبشی به دلیل مورد اعتماد بودن در شغل خزانه‌داری و انبارداری مشغول بودند، کنیزان نوبی در آشپزی (پخت‌وپز) و کنیزان ارمنی در پرستاری و بچه‌داری مهارت دارند. دختران هندی "به‌آرامی و شکیبایی و افتادگی و بچه پروری مشهورند؛ ولی زود شکسته و خسته می‌شوند". علاوه بر این، دیگر صفاتی که برای کنیزان مناطق مختلف در نظر گرفته‌اند این است که "ترکان خوب روی، رومیان خوش‌اندام، ترکان ختا و ایرانیان با احساسات و گیرنده و حجازیان خوش چشم و ابرو و یمنی‌ها کمر باریک و خوش هیكل و خانه زادان بصره و کوفه، شیرین زبان، خوش قد و بالا، کمر باریک و پیچیده‌موی هستند و چشمان جادویی دارند" (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۹۰-۸۹۲، ۹۰۲، ۹۸۷؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۷-۲۹، ۱۲۰-۱۲۲).

به هر حال، بهترین کنیزان را از نظر زیبایی و هنر در بغداد به‌عنوان شهر تجاری عرضه می‌کردند و به قیمت گرانی به فروش می‌رساندند. طبق گزارش‌های تاریخی، برخی از کنیزان، خاص خلفا و امرا و توانگران بودند (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۱، ۱۶۲-۱۶۳؛ طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/۵۱۹۲)؛ چنانچه خلفای اموی و عباسی از جمله یزید بن عبدالملک اموی (حک. ۱۰۱-۱۰۵ ق) و هارون الرشید عباسی (حک. ۱۷۰-۱۹۳ ق)، مبالغ زیادی را صرف خرید کنیزان می‌کردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۸۷؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۷-۲۹، ۱۲۰-۱۲۲). احمد امین نیز ذکر می‌کند که "منصور (حک. ۱۳۷-۱۵۸ ق) کسی بود که در زن بردن و کنیز نگاه داشتن اسراف نکرده بود؛ ولی هارون الرشید، دو هزار کنیز و (از میان آنان تعدادی) آوازه‌خوان و مطرب و ساغر دار داشت که تمام از بهترین لباس و انواع جواهرات و زیور داشتند و متوکل (حک. ۲۱۸-۲۲۷ ق) چهار هزار کنیز زیبا داشت" (امین، ۱۳۱۵: ۲۵؛ کانپوری، ۱۳۴۸: ۱۰۸؛ حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۴)؛ اما همه کنیزان خوش‌اقبال نبودند، اگر کنیزانی از زیبایی و تربیت و هنر و نژاد بی‌بهره بودند، در زیر فشار کارهای دشوار جانفرسا و محرومیت کامل، زندگی مشقت باری داشتند و از آنان در خانه، برای مطربی و خدمتکاری و در بیرون از خانه در کارهای صنعتی و حتی پیشه‌وری و روی زمین‌های مزروعی و خدمات خانگی به‌شدت بهره‌کشی می‌کردند (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۵۵، ۳۶۸). برخی از کنیزان نیز در میکده‌ها و یا تحت اداره تاجر و دلال در مکان‌های عمومی زیست می‌کردند و وضعیت مطلوبی نداشتند (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۰). علیرغم توصیه‌های اخلاقی قرآن؛ مالکان، اختیار تامی بر کنیز داشتند و می‌توانستند بدون ترس از مجازات، هر کاری را به کنیز رجوع کنند و در صورت کوتاهی، او را به تنبیهات جسمانی محکوم کنند یا وی را بکشد (انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۵۲). از این رو، کنیزان، علاوه بر تأثیرپذیری از شرایط جامعه، خود نیز تأثیراتی بر اجتماع هدف، بر جای نهادند.

تأثیرات اجتماعی

چالش اصل و نسب خلافت

با توجه به ریشه‌دار بودن نهاد برده‌داری در میان اعراب، ورود کنیزان به جامعه اسلامی، سبب شد تا اثرگذارترین پایه قدرت خلفای عرب یعنی قریشی بودن به لرزه درآید و کنیززادگان را شایسته خلافت نمی‌دانستند؛ چرا که فکر می‌کردند که "ملک آن‌ها به دست زاده کنیز زائل خواهد شد" (امین، ۱۳۱۵: ۴۲) و از این طریق رقبای خود را از میدان خارج می‌کردند؛ اما این دیدگاه در اواخر دوره اموی از بین رفت و کنیززادگانی از جمله؛ یزید بن ولید (حک. ۱۲۶ ق) که اولین خلیفه کنیززاده بود و مروان بن محمد (حک. ۱۲۷-۱۳۲ ق) به خلافت رسیدند (زیدان، ۱۳۷۲: ۲ / ۲۳۶؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴ / ۸۰۱-۸۰۲؛ امین، ۱۳۱۵: ۴۳)؛ این تعصب در زمان

^۱ در این مورد، خداوند در قرآن به‌دفعات، آزاد کردن برده را کاری پُر ارج (پُر) خوانده است (بقره: ۱۷۷؛ بلد: ۱۳). خداوند متعال همچنین برای جلوگیری از بدرفتاری و سوءاستفاده از کنیزان آیاتی را برای مسلمانان نازل کرد تا ظلم و تعدی بر این زنان کاهش یابد. در سوره نور چنین آمده است: «کنیزان جوان سال خود را اگر پاک‌دامنی را می‌خواهند بر تجاوزکاری (زنا) و امدارید» (نور: ۳۳). علاوه بر این، برای آنان مهریه قائل شد؛ «مهرشان را به‌طور پسندیده، طبق عرف به خود ایشان بدهید (نساء: ۲۵). خداوند ازدواج کنیزان را نیز به اذن خانواده منوط کرد» پس آنان را با رخصت خانواده‌شان به همسری درآورد (نساء: ۲۵). خداوند متعال علاوه بر احکام وضع‌شده در آیات الهی و دستوراتی که بر پیامبر (ص) نازل می‌کرد، سعی در محدود کردن بیشتر برده‌داری کرد و آن را فقط از راه جنگ و آن هم مبارزه با مشرکان و کفار اجازه داد و جنبه دفاعی داشت (طباطبایی، ۱۳۶۴: ۶ / ۴۹۷).

خلفای عباسی، کم‌رنگ شد؛ به طوری که از میان خلفای عباسی، تنها سه نفر از آنان یعنی؛ سفاح (حک. ۱۳۲-۱۳۶ ق)، مهدی (حک. ۱۵۸-۱۶۹ ق) و امین (حک. ۱۹۳-۱۹۸ ق) از مادران غیرکنیز بودند. مأمون عباسی نه تنها مادر، بلکه همسر وی به نام مراجل نیز ایرانی بود؛ (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۸۱، ۸۰۳؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۶)؛ بنابراین اکثر خلفا، کنیززاده بودند و حتی فرزندان آنان از جمله تمامی پسران هادی و ده نفر از یازده تن پسران هارون نیز از مادران کنیز متولد شدند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/ ۵۲۰۴، ۵۳۹۱) و به این ترتیب، خلوص نژادی عرب، اهمیت خود را از دست داد (حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۱). ثعالبی می‌نویسد؛ خلفا در انتخاب همسر به عرب‌ها اعتنایی نمی‌دادند و مادر فرزندان خود را از میان کنیزان غیرعرب که جمال و کمال داشتند؛ برمی‌گزیدند (ثعالبی، بی تا: ۷۵). احمد امین نیز به همین دلایل تمایل اعراب را به ازدواج با غیرعرب ذکر می‌کند و در ادامه می‌گوید؛ مرد قبل از تملک کنیز، وی را مشاهده می‌کند و در صورتی که او را می‌پسندید، به خریداری وی اقدام می‌کرد؛ در صورتی که زنان آزاد به دلیل حجاب، نمی‌توانستند او را مشاهده کنند و فقط به واسطه خواستگار که به دلخواه زیبایی زن را توصیف می‌کرد، ازدواج صورت می‌گرفت که شاید با سلیقه مرد تناسب نمی‌یافت (امین، ۱۳۱۵: ۲۵-۲۶، ۱۳۵)؛ بنابراین از نظر اعراب، "کنیز را با دیده می‌خرند و ناپسندیده پس می‌دهند؛ بانو زنجیر آهنین است به گردن مرد" پس "با بیگانگان ازدواج کنید تا ضعیف و لاغر نشوید" (امین، ۱۳۱۵: ۲۶-۲۷). به این ترتیب، کنیزان فراوانی در دربار خلفا وجود داشتند که برخی از آنان، نفوذ بسیاری بر خلفا داشتند و برای به سلطنت رساندن فرزند خود وارد رقابت‌های سیاسی می‌شدند؛ از آن جمله بعد از فوت المقتدی (حک. ۴۶۷-۴۸۷ ق)، کنیزش به نام شمس النهار زمینه را برای بیعت با پسرش المستظهر بالله (حک. ۵۱۲-۴۸۷ ق) فراهم آورد (الذهبی، ۱۴۱۷: ۱۳/ ۶۱۸-۶۱۹) و کنیز خلیفه مقتدی (حک. ۵۳۰-۵۵۵ ق) در صدد بود ولیعهد را به قتل برساند و فرزندش ابوعلی را به خلافت برساند (الذهبی، ۱۴۱۷: ۱۵/ ۱۶۵). اگر فرزند کنیزان به مقامی می‌رسیدند، تمام اختیارات به دست کنیزان می‌افتاد (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۰)؛ ولی با این وجود، تأثیری بر جایگاه اجتماعی کنیزکان نداشت و آنان همچنان از نظر نژادی، پست محسوب می‌شدند و حتی به خلفای کنیززاده (دو رگه)، هجین^۳ می‌گفتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۰۰، ۸۰۳؛ امین، ۱۳۱۵: ۴۲). در برخی مواقع، کنیزان در توطئه‌های درباری نیز شریک بودند؛ کنیزی به نام حسن شیرازیه با کمک توزون امیرالامرای ترک بغداد، توانست خلیفه متقی (حک. ۳۲۹-۳۳۳ ق) را برکنار کند و مستکفی (حک. ۳۳۳-۳۳۴ ق) را بر تخت نشاند (ابن العبری، ۱۹۹۲: ۱۶۶) علاوه بر این، کنیزان نقش مهمی در سیستم جاسوسی دیوان برید^۴ ایفا می‌کردند (حتی، ۱۳۸۰: ۴۱۲؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۳؛ ویل دورانت، ۱۳۴۳: ۱۱/ ۱۲۱)؛ خلفای عباسی برای آموختن میزان وفاداری کارگزارانشان، کنیزانی به آنان هدیه می‌دادند؛ این کنیزکان در واقع مأمور بودند تا رفتار کارکنان را زیر نظر بگیرند و اخبار مهم را به مرکز اطلاع دهند (ابن الطقطقی، ۱۴۱۸: ۱۸۳-۱۸۵؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۸۵، ۷۹۹-۸۰۰) وزیران و امیران نیز، همین روش را در برابر خلیفه به کار می‌بردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۴۱). به این ترتیب، کنیزان، در مأموریت‌هایی همچون قتل، مسموم ساختن رقیب سیاسی و اظهار انقیاد و تطمیع نقش ایفا می‌کردند^۵ (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲/ ۵۱۹۱-۵۱۹۳؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۸۱۳؛ گردیزی، ۱۳۳۳: ۱۰۹).

تأثیر کنیزان بر اشعار شاعران

موسیقی به‌ویژه غزل در زمان خلفای راشدین، به‌جز در شرایط خاص، محدود شده بود؛ اما با روی کار آمدن امویان، این فن احیا شد و در زمان عباسیان به اوج خود رسید و به یکی از ضروریات زندگی تبدیل شد (امین، ۱۳۱۵: ۱۲۴). رواج میادین برده‌فروشی که کنیزانی را به عرضه می‌گذاشتند، وسیله مناسبی برای سرودن هجویات شاعران به‌منظور کسب درآمد بود؛ هر چند که در

^۱ به گفته ابن عبدربه؛ تا اواخر قرن اول هجری، اعراب ازدواج با کنیز و فرزند دار شدن از وی را عیب می‌شمردند تا آنکه علی بن الحسین (امام زین‌العابدین) و قاسم بن محمد بن ابی بکر و سالم بن عبدالله بن عمر که از مادران کنیز به دنیا آمدند و از نظر زهد و تقوی بر دیگران برتری داشتند، باعث ترغیب مردم به ازدواج با کنیزان شد (ابن عبدربه، ۱۳۴۵: ۳/ ۲۷۳؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۶).

^۲ منصور از مادر بربری، واقع و مهندی از مادر رومی، منتصر از مادر دوره یونانی و حبشی، مستعین از مادر اسلاو، مکتفی و مقتدر از مادر ترک و مستضی از مادر ارمنی به دنیا آمدند (حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۰-۴۲۱).

^۳ هجین یعنی ناصل و دارای عیب و نقص (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۰۰، ۸۰۳؛ امین، ۱۳۱۵: ۴۲).

^۴ وظیفه دیوان برید، نقل و انتقال اخبار از مرکز به ولایات و برعکس بود.

^۵ به مصداق‌های این مطلب در همین بخش، اشاره شده است. علاوه بر این، در زمان مهدی عباسی (حک. ۱۵۸-۱۶۹ ق)، جاسوسی کنیز وی علیه وزیرش یعقوب بن داود، سب گرفتاری وزیر و عزلش از مقام وزارت شد (ابن الطقطقی، ۱۴۱۸: ۱۸۳-۱۸۷). همچنین، قتل هادی خلیفه عباسی در سال ۱۷۰ ق. به دستور مادرش خیزران از طریق کنیزان برای به خلافت رسیدن فرزند محبوبش هارون و آزادی عمل در امور حکومت صورت گرفت (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۸۱۳).

واقع، " زن در هر عصری، میان هر گروهی و در هر سامانی در ایجاد قریحه و نشر ادب و پرورش عاطفه و برانگیختن احساس و پرورش شعر و سرود، تأثیر مهم و فضل شایان دارا بوده و هست؛ شعر رقیق آبدار و سخن شیرین و ادب روان بخش و لطایف احساس نواز و معانی عاطفه پرور، این همه به واسطه زن به زبان می‌آید..." (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۴)؛ اما در این دوره، رویکرد شاعران به غزل اباحی بر غزل عقیف غلبه یافت (ضیف، بی تا: ۴۴۳؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۲۷-۹۳۳) و شعر شعراء پر از فسق و فجور شد (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۱، ۱۶۲). به گزارش مؤلف تاریخ تمدن اسلام " نشر تمدن و تعمیم ظرافت و نظم همه ناشی از کنیزها نبود؛ بلکه این فضیلت را مالکین و مربیان آن‌ها آغاز و منتشر نموده‌اند؛ ولی شکی نیست که خود کنیزها نیز، فنون ظرافت و خوش‌گذرانی و آداب عیش و نوش و نظم زندگانی را میان ملت منتشر نموده؛ به طوری که به سایر طبقات مردم سرایت یافت، مردم چون به کنیزها توجه داشتند، زود آن‌ها را تقلید و پیروی کرده، اخلاق و مزایا و آداب را از آن‌ها آموختند" (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۳-۱۳۴).

به این ترتیب، کنیزان به عنوان پس‌زمینه اجتماعی، تأثیرات مهمی بر ادبیات گذاشتند. آنان از موضوعات اصلی شعر شاعران بودند که به ذائقه ادبی جامعه قرون اولیه اسلامی تبدیل شده بود و حتی خلفایی مانند المهدی (حک. ۱۵۸-۱۶۹ ق)، هارون الرشید (حک. ۱۹۳-۱۷۰ ق) و مأمون (حک. ۱۹۸-۲۱۸ ق) اشعاری برای کنیزانشان می‌سرودند (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۸-۱۱۹، ۱۲۲-۱۲۳، ۱۳۰، ۱۳۶-۱۳۷، ۱۴۶)؛ از این رو، علاقه اعراب به موسیقی باعث شد تا کنیزان علاوه بر موضوع شعر شاعران، خود نیز فنون طرب و غنا را بیاموزند و چون تعلیم آواز مستلزم حفظ اشعار نغز عرب بود، تعلیم فنون ادب نیز رواج گرفت و کنیزان به قدری در این قسمت پیشرفت کردند که خودشان شعر می‌سرودند و مضامین بکر و بدیع ابداع می‌کردند. به این ترتیب، کنیزان نقش مهمی در پیشرفت موسیقی، ادبیات و هنرهای زیبا یا به گفته اعراب آداب رفیعه داشتند و این امر بر ارزش آنان می‌افزود (امین، ۱۳۱۵: ۱۲۵، ۱۲۷؛ انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۴۶؛ کانپوری، ۱۳۴۸: ۱۷۸، ۲۲۶). به گفته احمد امین " در قبال جنبش علمی که در آن عصر پدید آمده بود، جنبش ادبی و موسیقی و غنا و آواز و رقص و طرب روح پرور به حد کمال مشهور گردید" (امین، ۱۳۱۵: ۱۲۸). در حرمرای هارون از دو هزار کنیز، سیصد کنیز در سازندگی و خوانندگی مهارت داشتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۸۶؛ امین، ۱۳۱۵: ۲۵). به گفته کانپوری " هارون الرشید کنیزان را در باغ صف‌بندی می‌کرد و دسته‌عودنوازان، دف نوازان و نی‌زن‌ها جداگانه می‌ایستادند و سپس دسته‌جمعی به خواندن و نواختن مشغول می‌شدند" (کانپوری، ۱۳۴۸: ۱۹۵). به کنیزانی که با موسیقی آشنا بودند، قینه و مغنیه می‌گفتند (فارمر، ۱۳۶۶: ۴۰؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۲۶، ۱۳۶) و گاهی به استادان مهم موسیقی تبدیل می‌شدند و درآمد بسیاری کسب می‌کردند (اصفهان‌ی، ۱۴۱۵: ۲۱، ۹۰؛ ابن کثیر، ۱۹۷۸: ۱۱، ۶۰). احمد امین در مورد مضمون شعر کنیزان، می‌نویسد " هر یک از کنیزانی که در فن و طرب مهارت دارند، چهار هزار لحن و نغمه و آواز بلکه بیشتر یاد می‌گیرند که هر لحنی اقلاً دو یا چهار بیت شعر لازم دارد، با صرف‌نظر از اشعار دیگری که به طبع پیش می‌آید که در هیچ‌کدام یک از آن اشعار، نام کردگار نیست، بلکه همه برای طرب و باده‌گساری و ترک عفت سراسر تشویق و ترغیب است، کنیز ناگزیر است ... فن خویش را به حد کمال برساند و اگر اندکی غفلت کند دچار زیان می‌گردد..." (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۱).

آوازخوانی از طریق کنیزان آن چنان فراگیر شده بود که به‌غیراز کشور عراق (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۰، ۱۶۲-۱۶۳)، مکان‌های چون مکه و مدینه که مبدأ دین اسلام و نمادهای اسلامی بودند و از قداست بسیاری نزد مسلمانان برخوردار بودند، از این چرخش عیان، مصون نبودند و به کانون‌های موسیقی تبدیل شدند؛ بخصوص شهر مدینه که از مراکز مطرح در نوازندگی و خوانندگی کنیزان به شمار می‌رفت (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۴۸؛ ۵/ ۸۹۷). به گزارش مؤلف تاریخ عرب " این دو شهر مقدس به دلیل تزايد روزافزون پول و ثروت، احترام و تقدس خود را از دست داد و به‌صورت مراکز خوشی و سرگرمی دنیوی و جایگاه موسیقی و آواز درآمدند... شمار زنان رامشگر ایرانی و رومی در مدینه روزافزون بود. در سایه این تغییر وضع، اشعاری که موضوع آن تغزل بود، رواج یافت و خانه‌های ناخوشنام (خانه رامشگران) بسیار بود (حتی، ۱۳۸۰: ۳۰۵-۳۰۶، ۳۵۰). این در حالی است که از روی تعصب، به زنان آزاد توصیه می‌شد " که آواز هاون کوفتن زنان، مردان بیگانه نشنوند و اگر مردی به در خانه آید نشاید که زنان به چربی و نرمی جواب دهند که دل مردان به بسیار چیزها بیابویزد و اگر جواب دهد باید که انگشت در دهن نهد تا او را مانند پیرزنان دانند" (غزالی، ۱۳۱۷: ۱۵۳)؛ البته در این دوره، برخی از زنان آزاد تحصیلاتی داشتند که اغلب تعالیم آنان در علوم " دینی یا به حفظ و روایت حدیث یا صوفیگری " بود (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۶).

تنزل جایگاه زنان

فزونی کنیزان و حضور آزادانه آنان در جامعه اسلامی و مجالس لهو و غنا سبب افول اخلاقی جامعه شد و از غیرت مردان کاست تا آنجا که مردها، کنیزان را برای انجام مراسم بدم و طرب به یکدیگر هدیه می‌دادند زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۵۶۹، ۹۲۷، ۹۳۲، ۹۴۲؛ این وضعیت نامطلوب بر جایگاه زنان آزاد تأثیر گذاشت؛ زن استقلال فکری، آزادی اجتماعی و عزت نفس خود را از دست دادند و مرد نیز نسبت به زن بی‌اعتماد شد و او را دشمن خود شمرد. "مرد باید ... به صحبت زنان و دلداری ایشان فریفته نگردد و بر وفای ایشان اعتماد نکند" (تنوخی، ۱۳۶۰: ۲ / ۶۲۱)

آزادی بیش از حد کنیزان، زنان آزاد را پرده نشین کرد؛ تا حدی که به دلیل امنیت و برای مشخص شدن از کنیزان، مجبور شدند در بیرون از منزل، نقاب بر چهره بیندازند (اشپولر، ۱۳۵۴: ۱ / ۱۰۴؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۲ / ۳۳؛ فرامرز بن خداداد، ۱۳۶۳: ۲ / ۱۸۵؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۳۵) و اجازه فعالیت در امور اجتماعی را نداشتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۲ / ۳۰۹؛ ۴ / ۸۱۲) و وظیفه آنان را "در خانه نشستن و قرآن خواندن و چرخاندن دوک پشم‌ریسی" می‌دانستند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲ / ۵۱۹۳؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴ / ۸۱۳). به گفته جرجی زیدان؛ از اوایل حکومت امویان، مردان، به دلیل بدگمان شدن نسبت به زنان، آنان را در خانه محبوس کردند و در و پنجره‌ها را بر او بستند و او را از سخن گفتن و بیرون آمدن منع کردند و خواجگان برای مراقبت از رفتار آنان معین شدند. در این راستا، احکام دینی را مطابق با فکر و نظر و اهداف خودشان تفسیر کردند و افتخار مردان بر این شد که زن را از حجله تا گور در خانه حبس کنند و به ندرت با زن خود هم‌نشین و هم‌سفر می‌شدند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۳۳، ۹۴۲)؛

محرومش دار همچو گوهر
جز دربندش مدار چون زر ...
هر چند هنر بود سراسر ...

زن گر چه یکی شبه نیرزد
همچون مس اگر چه نیست بی غش
مستور چو عیب دارش از خلق

(تنوخی، ۱۳۶۰: ۲ / ۹۰۶)

جرجی زیدان معتقد است که پرده‌پوشی سختی که امروز در خانواده‌های اسلامی معمول است، به دلیل همان بدگمانی مرد از زن و خودکامی نسبت به خانواده است که هر نوع لذت و خوشی را منحصرأً برای خود می‌خواهد؛ در صورتی که چنین وضعی با اصول تعالیم اسلام هماهنگی ندارد (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۴۲). به این ترتیب، خشونت علیه زنان جایگزین مناسبات عاشقانه شد و به تدریج بدگویی از زن نیز بر آن اضافه شد. داستان‌ها، مثل‌ها و اشعار این دوره، زن را کانون مکر و حلیه و توطئه و کج رفتاری معرفی کرده‌اند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۳۲-۹۳۳؛ هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۲ / ۱۳۶۶) و کتاب‌هایی در مورد حیل النساء در ادب فارسی و عربی نوشته شد (عوفی، ۱۳۷۰: ۳۴۴-۳۴۵)؛

تاش بُنیاد بر زنی نبود
گر زکید زن از زنی نبود
از زن، از باد بیزنی (برزنی) نبود
گر زمکر زنان تنی نبود
مردی هر تهمتتی نبود
در وی افتاده بیژنی نبود
در جهان مرد افکنی نبود
فتنه را هیچ مسکنی نبود
این دو در هیچ برزنی نبود

فتنه در هیچ بر زنی نبود
چینه مرغ فتنه از (ار) چه دهند
باد فتنه کجا هبوب کند؟
بر نیارد بلا سری هرگز
دافع حیلہ ای که زالی کرد
نیست چاهی که از برای زنی
بتر (برتر) از حیلہ ها و مکر زنان
جز سر زلف دلبران به جهان
ایمنی از زر و وفا از زن

(تنوخی، ۱۳۶۰: ۲ / ۹۰۵)

به این ترتیب، تفکر مردگرایانه بر جامعه و حتی ادبیات این دوره هم سایه افکند و زنان را ناتوان (ضعیفه) مطرح کردند که باید مانند کنیزکان فرمانبرداری کند. "زن شایسته تشبیه نماید به مادران و دوستان و کنیزکان و زن بد تشبیه نماید به جباران و دشمنان و

دزدان" (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۹-۲۲۰). همچنین، ابن خلدون از قول فخر رازی (امام ابن الخطیب) (۶۰۶-۵۴۴ ق) بیان می‌کند که "قدرت، قهر، غلبه و استیلا را عامل فرمانروایی است و هرگز کسی را که ناتوان و زبون باشد، مخاطب قرار نمی‌گیرد. ایشان را در بسیاری از احکام شرعی تابع مردان قرار داده‌اند. به عقیده او زنان مستقلاً مورد خطاب امری واقع نشده‌اند. بلکه ایشان را بر مردان قیاس می‌کنند؛ زیرا هیچ‌گاه امر فرمانروایی به آنان محول نشده است. از اینرو که مردان برای ایشان سمت کارگزاری و فرمانروایی دارند. فقط می‌توان گفت در عبادات آنان مشمول خطاب هستند چه هر فردی باید عبادات را به تن خویش انجام دهد" (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۱/۳۸۷). در نهایت تحقیر شدن زن، سبب فراهم شدن حکایاتی همچون ناقص‌العقل بودن زنان و خلقت آنان از ضلع عوجاء (دنده کج) شد (ابن قتیبه، ۱۳۴۷: ۴/۷۷-۷۹) و زن را عامل گرفتاری مرد مطرح کردند:

عاصی شدن بنده به رحمان، از زن	بر مرد نهیب و بیم سلطان از زن
دزدی که بکف برنهد او جان از زن	خواری که رسد همه به مردان از زن
مر آدم را بلا و عصیان از زن	بر یوسف چاه و بند زندان از زن
هاروت و بیابان است پیچان از زن	آویخته بموئی و غریوان از زن
مجنون بعرب دوان و بریان از زن	آن قصهٔ سندباد خندان از زن
بر مرد رسد بلای دو جهان از زن	آخر ناید وفا چنین دان از زن

(غزالی، ۱۳۱۷: ۱۵۸-۱۵۹)

بنابراین بی‌قیدوبندی کنیزان و در نتیجه ناامنی اجتماعی سبب نزول جایگاه زنان آزاد شد؛ اما این رویه، مورد رضایت زنان واقع نشد. نمونه بارز آن، حکایت‌های هزار و یک شب است که زنان شجاعی را به ترسیم می‌کشاند که برای احقاق حقوق خود تلاش می‌کنند. باین حال، شهرزاد، شخصیت داستان، به‌ناچار وضع موجود را می‌پذیرد و زنان را در اصل کنیزکانی می‌داند که به‌راحتی حق آمدورفت به بیرون از خانه را ندارند و به برتری مرد بر زن و برادر بر خواهر واقف است؛ اما درصدد است تا شعور و دانایی زن را به اثبات برساند (ستاری، ۱۳۴۸: ۳۱۴).

با این حال، منابع از زنانی گزارش می‌دهند که دارای شوکت و مکت و علم و دانش بودند و نقش مهمی در مسائل اجتماعی و سیاسی داشتند؛ چنانکه خیزران (م. ۱۶۸ ق) مادر هارون الرشید زنی ثروتمند بود و نفوذ زیادی در دربار داشت (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/۸۱۲-۸۱۳؛ حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۲) و زبیده (م. ۱۲۶ ق) همسر هارون نیز زنی خیر بود که در مناطق مختلف مکه، حجاز، فلسطین و عراق دستگاه‌های آبکشی ساخت که به نام خود او معروف هستند (حتی، ۱۳۵۰: ۳۸۸). مادر بابک خرم‌دین (م. ۲۲۳ ق) نیز از جمله زنان برجسته ایرانی بود که شخصیتی شجاع چون بابک را تربیت کرد که به مدت بیست‌وسه سال خواب را از دیدگان خلفای عباسی همچون؛ مأمون (۱۹۸-۲۱۸ ق) و معتصم (حک. ۲۱۸-۲۲۷ ق) ربود؛ اما مقدسی (م. حدود سال ۳۸۱ ق) و عبدالقادر بغدادی (م. ۱۰۹۳ ق) به مادر بابک، انگ ناموسی زدند (مقدسی، ۱۳۷۴: ۹۷۴؛ بغدادی، ۱۳۳۳: ۲۷۸) که البته این ادعای کذب برای بی‌اعتبار کردن مبارزان سیاسی بود. پوران، دختر حسن بن سهل (م. ۲۳۶ ق) و همسر مأمون (حک. ۱۹۸-۲۱۸ ق) که به گفته نخجوانی "زیرک و عاقله" بود (نخجوانی، ۱۳۴۴: ۱۶۴). وی، چندین مدرسه و بیمارستان زنانه در بغداد احداث کرد و موقوفاتی برای آن تعیین نمود (طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۷۲۵؛ حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۲).

فلیپ حتی مؤلف تاریخ عرب از این زنان نامدار نام می‌برد که در امور سیاسی، ادبی و اجتماعی نقش مؤثری داشتند و حتی بعضی از زنان، در زمان جنگ، فرماندهی سپاه را نیز بر عهده داشتند. وی تنزل مقام زن را بخصوص در زمان ضعف عباسیان می‌داند که "کنیزبازی و عیاشی رواج یافت ... و مقام زن چنان پست شد که نمونه آن در داستان‌های هزار و یک شب هست که زن را حیل‌گر و توطئه باز با احساساتی پست و افکاری بسیار حقیر نمودار می‌کند" فلیپ در ادامه می‌نویسد که "روزگاریست که اگر کسی دختر به شوهر دهد، قبر از همه دامادها نکوتر است (حتی، ۱۳۸۰: ۴۲۲).

به‌هرحال، این دیدگاه‌های منفی درباره زن، بعد از پایان دوره علم و تمدن و شیوع جهل و فساد که فقیهان همانند کشیشان مسیحی دوره وسطی، مطابق نظر تودهٔ جاهل، رأی می‌دادند، گسترش یافت؛ به‌ویژه در زمانی که ظلم و استبداد در ممالک اسلامی شدت یافت، نتایج شوم آن بر زن ستم‌دیده، تحمیل شد و اوضاع خانواده‌ها تیره گشت؛ به عقیده جرجی زیدان؛ در دوره استبداد، مرد

به‌ناچار، ظلم حکومت را تحمل می‌کند؛ ولی نسبت به خانواده‌اش، از هر حاکم ظالمی ظالم‌تر می‌شود و انتقام حاکم ستمگر را از زن و بچه‌اش می‌گیرد؛ اما اگر کشوری بر اساس عدل و داد باشد، زن مطالبه‌گر خواهد بود و مرد هم از ادای حق زن خودداری نمی‌نماید. با این رویه هر خانواده‌ای به‌مثابه یک دولت کوچک است (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۴۴).

تزلزل نهاد خانواده

خانواده از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی است و دارای کارکردهای زیستی، عاطفی و به‌ویژه تربیتی می‌باشد. به گفته مؤلف اخلاق ناصری " باید که باعث بر تأهل دو چیز بود حفظ مال و طلب نسل نه داعیه شهوت یا غرضی دیگر از اغراض " (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۵). در دوره مذکور، خانواده به‌صورت گسترده و چندهمسری بود و مرد بر اساس قدرت اقتصادی خود با زنان متعددی ازدواج می‌کرد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۱/ ۵۰۴۵). جرجی زیدان این رویه را یکی از بدبختی‌های جهان اسلام معرفی کرده است (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۴۴). زنان موقعیتی فرودست داشتند و کاملاً تابع مرد بودند و در این راستا نیز تشویق می‌شدند " بهترین زنان زنی بود که به عقل و دیانت و عفت و فطنت و حیا و رقت دل و تودد و کوتاه‌زبانی و طاعت شوهر و بذل نفس در خدمت او و ایثار رضای او و وقار و هیبت، نزدیک اهل خویش، متحلی بود و عقیم نبود و بر ترتیب منزل و تقدیر نگاه‌داشتن در انفاق واقف و قادر باشد و به مجامله و مدارات و خوشخوئی سبب مؤانست و تسلی هموم و جلای احزان شوهر گردد " (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۶). مرد نیز به تندخوئی توصیه می‌شد " که خویش را در چشم زن مهیب دارد تا در امثال اوامر و نواهی او اهمال جایز نشمرد و این بزرگ‌ترین شرایط سیاست اهل بود؛ چه اگر اخلاقی بدین شرط راه یابد زن را در متابعت هوا و مراد خویش طریقی گشاده شود و بر آن اقتضار نکند بلکه شوهر را در طاعت خود آرد ... " (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۷). تعصب هم از ویژگی مردانه محسوب می‌شد (غزالی، ۱۳۱۷: ۱۵۳؛ عنصرالمعالی، ۱۳۱۲: ۹۳)؛ به همین دلیل در جمع غریبه‌ها از زنان خود نام نمی‌بردند و او را خانه می‌نامید " ... این ناله از آن خانه من است. گناهی کرده است او را بر بسته‌ام تا مالشی دهم... " (فرامرزی بن خداداد، ۱۳۶۳: ۲/ ۱۸۵) و عزت و سربلندی خود را وابسته به آبروی زانشان می‌دانستند. در این راستا، طبری در ضمن حکایتی در ادامه بیان می‌نماید که " من زانی با خویش دارم که ننگ آن بر من می‌ماند و نمی‌توانم آن‌ها را دستخوش خشونت این فاجر کنم " (طبری، ۱۳۷۵: ۱۵/ ۶۵۷۴). با این اوصاف پیوند عاطفی قوی میان زن و مرد برقرار نبود و به بهانه‌های بیهوده، طلاق صورت می‌گرفت (تنوخی، ۱۳۶۰: ۲/ ۶۷۹-۶۸۰؛ عطار نیشابوری، ۱۳۹۱: ۱۹۱، ۲۱۹).

از این رو، تعدد زوجات و حسادت میان زنان، فضای آکنده از رشک زنانه، محبت یک‌سویه و رقابت گونه زنان نسبت به شوهر ایجاد می‌کرد. مراجعه زنان به فالگو که " زنان بر او شدند و تعویذ دوستی نوشتی " (نظامی، ۱۳۲۷: ۱۰۱) هم فایده‌ای نداشت. این رویه با ورود کنیزان یا به گفته احمد امین " عقل فریاری " در قالب سرباآت شدت یافت (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۶، ۱۳۰). کنیزان با به دنیا آوردن فرزند به ام ولد معروف می‌شدند و از زمره اموال مالک خارج و پس از مرگ او آزاد می‌شدند (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۶؛ ابن قدامه، ۱۹۷۲: ۷/ ۱۳۱؛ حتی، ۱۳۸۰: ۳۰۳). این زنان هسته‌ای تقریباً مجزا در خانواده گسترده تشکیل می‌دادند هرچند که تأثیری در جایگاه آنان نداشت و مرد نیز نسبت به کنیز سربیه خود آن‌چنان تعصبی نداشت؛ نام کنیز مالک بر همگان آشکار بود و گاهی دست‌مایه هجویات شاعران قرار می‌گرفت. کنیز می‌توانست در مجالس عام مالک و سفرهای او حضور یابد. در صورتی که این موقعیت‌ها برای زنان مرد کمتر پیش می‌آمد. از این رو همدمی همیشگی کنیز با مالک می‌توانست به برقراری رابطه عاطفی میان مالک و کنیز منجر شود (هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۲/ ۱۷۱۲؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۷۴۷-۷۴۸؛ عالم‌زاده، کاظم نیا: ۱۳۸۸: ۱۰۱-۱۰۵، ۱۱۰)؛ جرجی زیدان نمونه‌های را ذکر می‌کند که خلفا در عشق کنیزان همه‌چیز حتی جان خود را فدا کردند؛ چنانکه یزیدبن عبدالملک (حک. ۱۰۱-۱۰۵ ق) مرگ حبابه را تاب نیاورده و چند روزی پس از مرگ وی از بین رفت و در زمان حیات نیز کارهای مملکت اسلام به دست حبابه اداره می‌شد. کنیزک دیگری به نام خالدار چنان بر عقل هارون عباسی (م. ۱۹۳-۱۷۰ ق)، چیره شده

^۱ به گفته جرجی زیدان، در کتب مذهبی مسیحیان راجع به جلوگیری از تعدد زوجات نص صریحی یافت نمی‌شود، اما اولیای امور کلیسا تصور می‌کردند که یک زن داشتن موجب سعادت خانواده و جامعه است و لذا از روی پاره‌ای قرائن، بعضی آیات را تفسیر و تأویل کردند و تعدد زوجات را حرام دانستند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۴۲-۹۴۳). احمد امین نیز همین روایت را بازگویی می‌کند (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۷).

^۲ با توجه به اینکه فلسفه یونان بر جهان اسلام تأثیرگذار بود؛ جهان‌بینی ارسطو نیز بر این دیدگاه تأکید داشته است که می‌گوید زن با شوهر برابر نیست و باید پیرو او باشد (فروغی، ۱۳۴۴: ۴۹/ ۱).

^۳ سرباآت (همبستر شدن) به کنیزکانی می‌گفتند که به عقد خلفای عرب درمی‌آمدند (امین، ۱۳۱۵: ۱۱۶؛ ابن قدامه، ۱۹۷۲: ۷/ ۱۳۱).

بود که روزی نزد معشوقه خود سوگند یاد کرد که هر چه بخواهد به وی دهد، خالدار گفت میل دارم حمویه^۱ هفت سال تمام فرمانروای لشکری و مالی و کشوری فارس باشد، هارون فوری فرمان مزبور را امضاء کرد و با ولیعهد خود شرط کرد که اگر پیش از پایان هفت سال بمیرد، ولیعهد، حمویه را تا پایان مدت معزول نسازد. به این ترتیب، اگر کنیزان زیبایی و هنر داشتند؛ به زودی اختیار دربار و فرمانروایی را از خلیفه می گرفتند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵/ ۸۹۲؛ حتی، ۱۳۸۰: ۲۹۳، ۴۳۳).

گزارش‌هایی از رشک آزاد زنان نسبت به کنیزان وجود دارد که این روند به صورت اتهام خیانت به کنیز، حبس و دور داشتن کنیز از دسترس مالک، معاوضه فرزند خود با فرزند کنیز در بدو تولد در صورتی که فرزند کنیز پسر بود، وارد آوردن ضرر و زیان به شوهر یا حتی اقدام به قتل او رخ می‌داد. در نتیجه حضور کنیزان در خانواده سبب رقابتی میان زنان آزاد و کنیزان شده بود و فضای پرکینه‌ای ایجاد می‌کرد؛ این رویه، ساختار خانواده را به مخاطره می‌افکند و سبب کاهش ارتباط زن با همسر و فرزندانش و از طرف دیگر با دور ساختن زن از مدیریت خانه و خانواده، او را به حاشیه می‌رانند (هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۱/ ۲۵۵-۲۵۴؛ عالم‌زاده، کاظم‌نیا: ۱۳۸۸: ۱۰۴، ۱۱۶). در همین راستا، زبیده همسر هارون الرشید که می‌خواست خاطر وی را از کنیزک نغمه‌گری که سخت به او دل بسته بود، منصرف کند، ده کنیز به خلیفه بخشید که یکی از آنان مادر مأمون و دیگری مادر معتصم بود (حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۳). بر همین اساس عالم‌نای، مرد را به همسرگزینی از بین زنان آزاد تشویق می‌کردند " زن آزاد از بنده بهتر؛ چه احتمال آن بر تآلف بیگانگان و صلت ارحام و استظهار به اقربا و استمالت اعدا و معاونت و مظاهر در اسباب معاش و احتراز از دناوت در مشارکت و در نسل و عقب بیشتر " (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۶) و به گفته مؤلف قابوسنامه " زن از خاندان صلاح باید خواست و باید که بدانی که دختر که بود که زن از بهر کدبانویی خانه خواهند نه از بهر تمتع که از بهر شهوت در بازار کنیزی توان خرید که چندین رنج و خرج نباید " (عنصرالمعالی، ۱۳۱۲: ۹۳). در کتب داستانی چون هزار و یک شب نیز سرانجام عشق مالک به کنیز را اسفبار می‌دانند " یکی از مردمان بصره کنیزی ماهروی خریده و دل به عشقش بنهاد و زر و سیم آنچه داشت بر او صرف کرد تا اینکه تهیدست و پریشان روزگار شد " (هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۱/ ۱۰۰۵-۱۰۰۶)؛ اما از سوی دیگر، برده‌فروشان، افراد را به ازدواج با کنیزان ترغیب می‌کردند " زمانی که کمی معونه و کمی نفقه و بهترین خدمت و بزرگی را خواهان باشید، پس با کنیزان ازدواج کنید " (ثعالبی، بی تا: ۱۶۹).

شیء انگاری

نهاد برده‌داری نزد عرب جاهلی همانند سایر ملت‌ها، رواج داشت و در دوره اسلامی نیز ادامه یافت و در زمان خلفای اموی و عباسی که فتوحات گسترده‌ای صورت گرفت، بیشتر از قبل مرسوم شد؛ اسرای جنگی که برخی از آنان از پیشینه والایی هم برخوردار بودند، به‌عنوان برده وارد جامعه اسلامی شدند و از حقوق انسانی خود محروم ماندند. خلفای عرب در طی زمان، با به‌کارگیری روش‌های تربیتی از جمله پاک‌سازی گذشته بردگان مانند تغییر نام (کاظم‌نیا، ۱۳۸۹: ۳۳، ۳۵) و مجازات آن‌ها هر چند کودک باشد، آنان را به پذیرش موقعیت فرودست و ابزاری، وادار کردند تا همواره در هر شرایطی تابع و شکرگزار مالک باشند (طوسی، ۱۳۵۶: ۱۰۵، ۲۲۰؛ هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۱/ ۱۷۹). شیخ عطار (م. ۶۱۸ ق) به نقل قول از متوکل عباسی (حک. ۲۳۲-۲۴۷ ق) در وصف حال یکی از بردگان که تسلیم این وضعیت شده بود، می‌نویسد " وقتی غلامی خریدم به او گفتم چه نامی؟ گفت تا چه خوانی. گفتم چه خوری؟ گفت تا چه خورانی. گفتم چه پوشی؟ گفت تا چه پوشانی. گفتم چه کار کنی؟ گفت تا چه کار فرمایی. گفتم چه خواهی؟ گفت بنده را با خواست چه کار؟ (عطارنیشابوری، ۱۳۹۱: ۱۰۱).

به این ترتیب، سرشت و حس انسانی بردگان و از جمله کنیز نادیده گرفته می‌شد و صرفاً به‌عنوان ابزار و کالا یا "کالای بی‌جان" در نظر می‌گرفتند که قابل خریدوفروش، معاوضه و یا سرقت بودند (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۶۶۱؛ ۵/ ۸۸۹؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۳۹) و برای عرضه در بازار، ملزم به کشف حجاب شدند (هزار و یک شب، ۱۳۸۳: ۱/ ۳۱۰-۳۱۱). کنیزان به‌عنوان ارث هم انتقال پیدا می‌کردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۴/ ۶۶۱؛ ۵/ ۸۸۹). مؤلف هزار و یک‌شب ضمن حکایتی در ادامه نقل می‌کند که " ... چون من به سن رشد رسیدم پدرم درگذشت و مال و رمه و غلامان و کنیزکان به میراث گذاشت... " (هزار و یک شب، ۱/ ۱۳۸۳: ۱۷۰) و به‌مثابه سایر اشیاء، از وسایل آسایش مالک به شمار می‌رفتند. در این زمینه، تنوخی نقل قولی ذکر می‌کند که " خدای را شکر گزاردم و از تبتیر و اسراف توبه کردم و در ترتیب اسباب معاش تأمل و تفکر پیش گرفتم. هزار دینار در عمارت این سرای صرف کردم و به هفت هزار دینار

^۱ در مورد این شخص، اطلاعاتی بیشتر از این در منابع تاریخی آورده نشده است.

فرش و آلت و کنیزکان و غلامان و آنچه دیدی بخریدم و دو هزار دینار به شخصی که امین و معتمد بود ... دادم تا به شرکت تجارتی می‌کند و ده هزار دینار در زمین مدفون کردم تا وقت احتیاج را ذخیره باشد... و زندگانی در رفاهیت و خوش‌دلی می‌گذرانم ... (تنوخی، ۲: ۱۳۶۰ / ۶۲۰ - ۶۲۱). این کالای انسانی حتی در شمار اقلام دیگر به‌عنوان مهریه و شیربها هم محسوب می‌شد (زیدان، ۱۳۷۲: ۴ / ۶۶۱). به نقل قولی از مؤلف کتاب هزار و یک‌شب "من بزرگان قبایل و اعیان عرب را به خواستگاری دختر عم فرستادم، عمم را از ایشان شرم آمد بپذیرفت ولی پیمان بست که پنجاه اسب و پنجاه شتر و ده غلام و ده کنیز و پنجاه بار گندم و پنجاه بار جو از من بستاند و قصدش این بود مهری گران بخواهد..." (هزار و یک‌شب، ۱۳۸۳: ۱ / ۴۸۸-۴۸۹)؛ علاوه بر این، کنیزان مانند کالا به دیگران نیز هدیه داده می‌شدند (امین، ۱۳۱۵: ۱۳۰، ۱۴۰؛ زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۸۸)؛ هدیه؛ دویست غلام سیاه و سپید و صد و پنجاه کنیز و یک صد اسب عربی و دیگر چیزهای جالب بود " (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲ / ۶۷۸). به گفته جرجی زیدان، زمانی که مسلمانان به زندگی تجملی گرایش یافتند؛ کنیزان را مانند جواهرات به یکدیگر هدیه می‌دادند و هرکسی که می‌خواست نزد بزرگی تقریب جوید، هنری که آن شخص دوست داشت به کنیزی می‌آموخت و آن کنیز را این‌گونه هدیه می‌داد؛ اگر بزرگی هواخواه روی نیکوست، کنیز ماهر و می‌خریدند و برایش می‌فرستادند، اگر می‌دانستند، سازوآواز دوست دارد، کنیز سازنده و نوازنده به او تقدیم می‌کردند و گاه هم چندین کنیز که هر کدام هنری مخصوص داشتند، یکجا تقدیم می‌نمودند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۸۹ - ۸۹۰، ۹۳۹)؛ در اثر این آموزش‌ها، گاهی کنیزان به‌اندازه‌ای ادیب و دانشمند می‌شدند که ادب دوستان و شاعران از دور و نزدیک به خدمت آنان می‌آمدند و از محضرشان استفاده می‌کردند (حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۳؛ انصاف پور، ۱۳۵۹: ۳۴۶؛ امین، ۱۳۱۵: ۱۲۶)؛ از جمله متوکل عباسی (حک، ۲۳۲ - ۲۴۷ ق) که هنگام به تخت نشستن در سال ۲۳۲ ق. چهارصد کنیز از طاهریان (حک، ۲۰۶ - ۲۵۶ ق) هدیه گرفته بود (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۹۸۶) که در بین آنان کنیزی به نام محبوبه که نزد مردی از طائف علوم و فنون آموخته بود؛ به‌طوری‌که مانند بزرگ‌ترین علمای آن عصر همه‌چیز می‌دانست و نزد متوکل مقامی ارجمند داشت (امین، ۱۳۱۵: ۱۲۶). همچنین، طبق گزارش‌های تاریخی، اگر کنیزان جمال و هنر داشتند، قدرت بسیاری در دربار به دست می‌آوردند. این رویه باعث شد تا بزرگان و وزیران، کنیزانی با این ویژگی‌ها به خلیفه تقدیم می‌کردند تا به‌وسیله آنان دارای همه نوع اختیار شوند (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۹۲)؛ اما اگر کنیزی، بی‌اعتبار می‌شد به فروش می‌رسید؛ "معتضد (حک، ۲۷۸ - ۲۸۹ ق) غلامی به نام فاتک داشت که از همه غلامان وی معتبرتر بود ولی از چشم او بیفتاد؛ زیرا معتضد به یکی از کنیزان خود خشم آورده بود و بگفت تا او را بفروشد و فاتک یکی را فرستاد تا کنیز را برای او بخرند و چون معتضد از قضیه خبر یافت فاتک منفور او شد" (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲ / ۶۶۹ - ۶۷۰). شیء انگاری برده یا کنیز آن چنان نهادینه‌شده بود که به ازای مالیات و خراج نیز متداول بود (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۸۵) و برخی مواقع، آنان را با لباس‌های فاخر آراسته می‌کردند و به‌عنوان تجملات و تفریحات استفاده می‌کردند. اولین بار امین (حک، ۱۹۳ - ۱۹۸ ق) پسر هارون این عمل را انجام داد (زیدان، ۱۳۷۲: ۵ / ۸۸۳، ۹۸۶؛ حتی، ۱۳۸۰: ۴۳۳).

نتیجه‌گیری

گسترش فتوحات در عصر امویان و عباسیان باعث شد تا خیل عظیمی از اسیران وارد جامعه اسلامی شوند. در بین آنان، زنان و دخترانی از طبقات مختلف جامعه بودند که به‌عنوان کنیز وارد جهان اسلام شدند. کنیزان به دلیل کمی مخارج و خوش‌خدمتی خواهان بسیاری یافتند و علاوه بر این، انتخاب آنان با شناخت کامل صورت می‌گرفت. در این دوره، کنیزان به‌مثابه ابزار و کالای انسانی، وسیله آسایش و تجملات محسوب می‌شدند و بنابراین، قابل خریدوفروش و معاوضه بودند و همچنین، به‌عنوان ارث انتقال پیدا می‌کردند و جزو اموال مهریه و شیربها به شمار می‌آمدند و می‌توانستند از آنان به‌عنوان هدیه و مالیات و خراج هم استفاده کنند. با این رویه، کنیزان به خانۀ خلفا، امیران و سایر طبقات اجتماع راه یافتند و طبق شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه در بیشتر عرصه‌های زندگی، حضوری فعال داشتند. کنیزانی که وارد دربار خلافت می‌شدند، برخی از آنان که از کمال و جمال برخوردار بودند، به‌عنوان سریه، جایگاه برتری یافتند؛ اکثر خلفا و فرزندان آنان، کنیززاده شدند و انساب آنان را متحول ساخت. علاوه بر این، اگرچه کنیزان نسبت به زنان مالک، شأن پایین‌تری داشتند؛ اما محدودیت زنان آزاد را نداشتند و در حصار خانه محبوس و یکسره مطیع نبودند؛ شعر و موسیقی در انحصار کنیزان بود و در بسیاری از مواقع هم‌نشین و هم‌سفر مالک بودند؛ این امر، سبب ایجاد رابطه عاطفی میان کنیز و مالک می‌شد و از سوی دیگر، ارتباط زن آزاد با همسر و فرزندان را کاهش می‌داد. از این رو، زنان ناگزیر به

کنج عزلت خزیدند و عزت نفس خود را از دست دادند و انواع ظلم‌ها و تحقیرها را پذیرا شدند. وجود زنانی این‌چنین حقیر، زمینه را برای بدگویی از آنان نیز فراهم آورد و ساختار خانواده را متزلزل کرد؛ به‌این ترتیب، مناسبات زن و شوهر به خشونت گرایید و فضای پرکینه‌ای ایجاد کرد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن الطقطقی، محمد بن طباطبا. (۱۴۱۸). الفخری فی الادب السلطانی و الدول الاسلامیه، بیروت: دارالقلم العربی.
- ابن العبری، غریغوریوس بن هارون. (۱۹۹۲). تاریخ مختصر الدول، بیروت: دارالشرق.
- ابن حوقل. (۱۳۴۵). صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۳۶). مقدمه، ج ۱، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن عبدربه، شهاب الدین احمد. (۱۳۴۵). ج ۳، عقداالفرد، قاهره.
- ابن قتیبه دینوری. (۱۳۴۷). عیون الاخبار، ج ۴، قاهره: دارالکتب المصریه.
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد بن محمد. (۱۹۷۲). المغنی، ج ۷، بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن کثیر، أبوالفداء. (۱۹۷۸). البدایه و النهایه، بیروت: دارالفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب، ج ۳، تصحیح جمال الدین میردامادی، بیروت: دارالفکر.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۴۹). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۵۴). جهان اسلام، ج ۱، قمر آریان، تهران: امیرکبیر.
- اصفهان، ابوالفرج علی بن محمد. (۱۴۱۵). الاغانی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- امین، احمد. (۱۳۱۵). پرتو اسلام ترجمه ضحی الاسلام، ترجمه؛ عباس خلیلی طهرانی، تهران: مجلس.
- انصاف پور، غلامرضا. (۱۳۵۹). روند نهضت های ملی و اسلامی ایران از اسلام تا یورش مغول، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- البعلبکی، روحی. (۱۳۸۷). فرهنگ عربی و فارسی، ترجمه محمد مقدس، تهران: امیرکبیر.
- بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر. (۱۳۳۳). الفرق بین الفرق، ترجمه محدجواد مشکور، تبریز: حقیقت.
- تنوخی، قاضی محسن. (۱۳۶۰). فرج بعد از شدت، ج ۲، ترجمه حسین بن اسعد دهستانی، تصحیح اسماعیل حاکمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ثعالی نیشابوری، ابومنصور. (بی تا). غررالخبار ملوک الفرس سیرهم، افسر تهران.
- جوینی، علاءالدین عطاالملک. (۱۳۸۵). تاریخ جهانگشای جوینی، ج ۱، تهران: دنیای کتاب.
- حتی، فلیپ خوری(خلیل). (۱۳۸۰). تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: آگاه.
- حتی، فلیپ. (۱۳۵۰). شرق نزدیک در تاریخ، ترجمه قمر آریان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دورانت، ویل. (۱۳۴۳). تاریخ تمدن، ج ۱۱، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اقبال.
- دهخدا، لغت نامه. (۱۳۳۴). دانشگاه تهران: تهران.
- ذاکر جعفری، نرگس. (۱۳۹۷). نقش کنیزان رامشگر در موسیقی قرون اولیه اسلامی (دوره اموی و عصر اول عباسی). زن در فرهنگ و هنر، ۱۰(۲)، ۲۱۵-۲۳۵
- <https://doi.org/10.22059/jwica.2018.252156.1026>
- الذهبی، شمس الدین محمد. (۱۴۱۷). سیر اعلام النبلاء، ج ۱۳ و ۱۵، بیروت: دارالفکر.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محد. (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی، دمشق: دارالقلم.
- زیدان، جرجی. (۱۳۷۲). تاریخ تمدن اسلام، ج ۲، ۴، ۵، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: امیرکبیر.
- ستاری، جلال. (۱۳۴۸). هزار و یک شب و افسانه شهرزاد، بیجا: بامداد.
- ضیف، شوقی. (بی تا). سلسله تاریخ الادب العربی: العصر العباسی الثانی، قاهره: دارالمعارف.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۶۲). المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۶، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری(تاریخ الرسل و الملوک)، جلد ۱۲، ۱۱، ۱۳، ۱۵، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۵۶). اخلاق ناصری، تصحیح؛ مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- عالم زاده، هادی؛ و کاظم نیا، فریبا. (۱۳۸۸). کارکرد کنیزان در خانواده(از طاهریان تا مغول). پژوهش زنان، ۱(۱)، ۹۹-۱۱۷.
- https://jwica.ut.ac.ir/article_19988.html
- عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین محمد. (۱۳۹۱). تذکره الاولیاء، تصحیح؛ محمد استعلامی، تهران: زوآر.

- عنصرالمعالی، کیکاوس بن اسکندر. (۱۳۱۲). قابوس نامه، به کوشش سعید نفیسی، تهران: مجلس.
- عوفی، سدید الدین محمد. (۱۳۷۰). جوامع الحکایات و لوامع الروایات، به کوشش جعفر شعار، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۱۷). نصحیه الملوک، تصحیح؛ جلال همائی، تهران: مجلس.
- فارمر، هنری جرج. (۱۳۶۶). تاریخ موسیقی عرب، ترجمه بهزاد باشی، تهران: آگاه.
- فرامرزی خداداد بن عبدالله الکاتب الارجانی. (۱۳۶۳). سمک عیار، ج ۲، تصحیح پرویز ناتل خانلری، تهران: آگاه.
- فروغی، محمد علی. (۱۳۴۴). سیرحکمت در اروپا، ج ۱، تهران: زوآر.
- کاظم نیا، فریبا. (۱۳۸۹). دلالت های کارکردشناسانه کنیزان در دوره میانه بر پایه نام های آنان. تاریخ و تمدن اسلامی، ۲(۶)، ۲۱-۴۶.
<https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/787919>
- کانپوری، محمد عبدالرزاق. (۱۳۴۸). برمکیان، ترجمه سید مصطفی طباطبایی و رام. ه. بودراجا، تهران: سنایی.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب، ج ۲، مترجم؛ ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- مقدسی، مطهر بن طاهر. (۱۳۷۴). البدء و التاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: نشر آگه.
- نخجوانی، هندوشاه. (۱۳۴۴). تجارب السلف، تصحیح عبای اقبال، تهران: طهوری.
- نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی. (۱۳۲۷). چهار مقاله، تصحیح محمد قزوینی، به کوشش محمد معین، تهران: ارمغان.
- هزار و یک شب. (۱۳۸۳). ج ۱، ترجمه عبداللطیف طسوجی تبریزی، تهران: هرمس.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Urmia University

Karim Khan Zand's stance and multifaceted relations regarding European-British colonialism in the Persian Gulf

Ali SalariShadi¹

1- Associate Professor of the Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2026/05/06

Accepted:
2026/05/31

pp:
71- 86

Keywords:
Foreign Relations;
Zandieh government;
Karimkhan;
Persian Gulf;
Arabs;
England.

ABSTRACT

The rule of Zandiye is often equal to the period of Karim Khan Zand, because his numerous successors ruled for a short time. With Shiraz as its capital and close proximity to the Persian Gulf, this government placed great importance on maritime waterways. Compared to previous dynasties, it intervened much more actively in the Southern Seas. This period directly coincided with the era when European colonial powers were actively attempting to occupy and dominate the Persian Gulf and its coastlines. Thus, the Zandiyeh government seriously faced the European colonial phenomenon in its various and complex forms in the Persian Gulf and its coasts and islands. Therefore, the rulership of Zandieh became more involved in the issues of the Persian Gulf and the south in border, regional and even international relations. At this point, the issues of the Persian Gulf were a multifaceted, intertwined issue with the presence of numerous and influential parties. Given this context, the central question is: what policies and strategies did Karim Khan Zand implement toward European nations—particularly England—and what were his ultimate goals? Furthermore, did the Zand administration truly understand the nature of European colonialism? Evidence suggests that through key influences, such as regional trade and relations with the Indian subcontinent, Karim Khan gained a clear understanding of European geopolitical behavior and British colonial ambitions.

Citation: SalariShadi, A. (2025). Karim Khan Zand's stance and multifaceted relations regarding European-British colonialism in the Persian Gulf. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(3), 71-86.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57117.1071>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.6.8>

Extended Abstract

Introduction

The Zand dynasty is often equated with the period of Karim Khan Zand, because his numerous successors, each of whom lasted only a few months, did not remain in power. This dynasty, with its capital in Shiraz, was very important to it due to its proximity to the Persian Gulf, and waterways were forced to intervene more in that watery region than previous dynasties. These times especially coincided with the presence of European colonialists, each of whom sought to seize and dominate the Persian Gulf and its coasts. In this way, the Zand dynasty seriously faced the phenomenon of European colonialism in its various and complex forms in the Persian Gulf and its coasts and islands. At this point, Iran's interaction and relations with the Europeans in the Persian Gulf began in a clear and distinct manner, which was very different from the previous Safavid, Afghan, and Afshari periods. On the other hand, the Zand dynasty faced a major difference from the previous dynasties, and that was that the capital of this government was located in a city near the Persian Gulf, namely Shiraz, which created special requirements for it in dealing with the issues of the Persian Gulf.

Material & Methods

This article, relying on the library method and documents related to the subject, seeks to explain the interaction, confrontation, and politics of Karim Khan Zand in the Persian Gulf, considering numerous influential factors. To examine such a phenomenon, an analytical and comprehensive method is needed to see all the influential and multifaceted factors in this multiple and multi-layered game. Hence, a rational and argumentative explanation has been proposed without any bias or prejudice, which sees all the parties involved in the scene, including cities, people, tribes, and political and social powers, and not all cases are seen from one side or both sides.

Results and discussion

Undoubtedly, the Zand dynasty's sovereignty in border, regional and even international relations was more involved in the Persian Gulf and the southern waterways. This was indicative of the new power that emerged from the sea. At this point, the Persian Gulf issues were a multilateral, intertwined issue with the maximum presence of numerous and influential parties. Now the question is, what strategies and policies did Karim Khan Zand adopt towards European countries, especially England, in view of the above, and to what extent was he familiar with their colonial intentions? Evidence indicates that Karim Khan Zand, under the influence of factors such as relations with the Indian subcontinent, had acquired knowledge and understanding of the behavior and performance of Europeans, including England.

The Zand dynasty, like the Afshar dynasty, which was equivalent to the name Nader, is more equivalent to the period of Karim Khan Zand. The purpose of this article is not to examine the process of establishing and continuing the Zand dynasty and the military, economic and religious policies of Karim Khan Zand. Rather, it aims to examine Iran's interaction and relations with Europeans in the early part of the colonial period in the Zand dynasty, which has many differences from the Safavid, Afghan and Afshari periods. On the other hand, the Zand dynasty had a major difference from previous dynasties, and that is that it was, to some extent, a maritime state, which led to more conflict and tension with European colonial powers such as England and the Netherlands. In fact, colonialism began from the very beginning with maritime power. If this division is correct, that some states are maritime and some are land-based, then the Iranian states until the Zand dynasty were completely land-based and non-marine-based and had no special connection with the sea. Most of the capitals of those governments were in cities such as Isfahan, Tabriz, Qazvin, Hamedan, Mashhad, Rey, etc., which were hundreds of miles away from the open seas. Therefore, those governments that emerged and lived on land and on

horseback were not very familiar with the sea and its requirements and necessities, such as navigation, shipping, etc.

During the Zand dynasty, and especially during the reign of Karim Khan Zand, relations with its neighbors underwent many changes compared to the Afshari and even Safavid periods. The important point is that the Zand dynasty became more involved in border relations with the Persian Gulf than with land borders, and this was indicative of new developments and events that had emerged from the sea long before: the arrival of Europeans and the beginning of the colonial era. From the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century, the flow of colonialism, which had started slowly two decades earlier, gained more speed and strengthened and narrowed its circle of expansion and domination, and entered an important and new stage. At this point, the relations of the British with the Zand dynasty were full of ups and downs. The British had good relations with the Zand dynasty, and even before that, as long as no requests were made to them against the Arabs, Arab tribes, and sheikhs. Whenever they were faced with such requests, they would first respond negatively and, in the second stage, would provide minimal assistance. This was because their traffic and a large part of their activity and profits went through the Arabs, who had a significant naval force and fleet. On the other hand, they did not want the Iranian governments to have much power in the Persian Gulf. Meanwhile, the relations of the Iranian governments, especially from the Safavids onwards, with the Arabs were challenging and incompatible. Another problem was that the Iranian governments did not seek to establish good relations with the Arabs, or at least did not seek to attract them, and this gave the British a special opportunity.

Conclusion

Thus, the Zand dynasty government seriously faced the phenomenon of European colonialism in its various and complex forms in the Persian Gulf and its coasts and islands, which will be examined from various aspects in the following article. Now, the question is, what factors and mechanisms did Karim Khan Zand's approach and policy towards the presence and intervention of European states in the Persian Gulf rely on? However, Karim Khan's approach to relations was more influenced by the multifaceted and complex events and developments, especially with the Europeans in the Persian Gulf. The choice of Shiraz as the capital showed that Karim Khan Zand most likely realized that the modern era had no entrance or exit except the sea. Therefore, considering the density of claimants and the number of events in the south and the Persian Gulf, he tried to have a relatively more active presence there. Therefore, depending on the numerous parties present and involved in the Persian Gulf, including local rulers, Arab sheikhs, tribal leaders and cities, as well as the strong and influential presence of Europeans in the form of trading companies and naval fleets, Karim Khan began his own political game, which, while maintaining his power and dominance, avoided getting close to the British. His approach to relations was to some extent to attract and attract the French and the Indians as competitors of the British. However, Karim Khan Zand was more interested in his own interests in the relations. More importantly, Karim Khan had correctly realized a phenomenon called colonialism, and in view of this, he adopted a kind of policy of firmness and caution, especially towards England.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that he has no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

موضع گیری و مناسبات چندوجهی کریم خان زند در قبال استعمار اروپایی - انگلیسی در خلیج فارس

علی سالاری شادی^۱

۱- دانشیار پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
حکومت زندیه اغلب مساوی با دوره کریم خان زند است، زیرا جانشینان متعدد وی، هرکدام چند صباحی بر اریکه قدرت نماندند. این حکومت با پایتختی شیراز به خاطر نزدیکی به خلیج فارس، مسائل آبراهها برای وی اهمیت شایانی یافت و به نسبت سلسله‌های پیشین مجبور به دخالت بیشتری در آن منطقه آبی گردید. این ایام بخصوص مقارن با حضور استعمارگران اروپایی بود که هرکدام درصد تصرف و تسلط بیشتر بر خلیج فارس و سواحل آن برآمدند. بدین ترتیب حکومت زندیه به‌طورجدی با پدیده استعماری اروپایی در قالب‌های گوناگون و پیچیده آن در خلیج فارس، سواحل و جزایر آن مواجه گردید. در این مقطع به‌صورت بارز و مشخصی تعامل و مناسبات ایران با اروپاییان در خلیج فارس آغاز گردید که تفاوت‌های زیادی با دوره‌های قبلی صفویه، افغان‌ها و افشاری دارد. از طرفی حکومت زندیه یک تفاوت عمده با سلسله‌های پیشین دارد و آنکه پایتخت این حکومت در شهری نزدیک خلیج فارس یعنی شیراز قرار داشت که همین اقتضاهای خاصی در مواجه با مسائل خلیج فارس را برای او ایجاد می‌کرد. ازاین‌رو، حاکمیت زندیه در مناسبات مرزی، منطقه‌ای و حتی بین‌المللی بیشتر درگیر خلیج فارس و آبراه‌های جنوب گردید. این گویای حوادث جدید برآمده از دریا بود. در این مقطع مسائل خلیج فارس موضوعی چندجانبه، درهم‌تنیده و با حضور حداکثری طرف‌های متعدد و تأثیرگذار بود. حال مسئله این است که کریم خان زند با توجه به موارد فوق، چه راهکار و سیاست‌هایی در قبال دول اروپایی بخصوص انگلستان در پیش گرفت و تا چه حد وی با نیت استعماری آن‌ها آشنایی داشت؟ فراین و شواهد حاکی از آن است که کریم خان زند تحت تأثیر عواملی ازجمله مناسبات با شبه‌قاره هند، شناخت و معرفتی نسبت به رفتار و عملکرد اروپاییان ازجمله انگلستان کسب کرده بود.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۶</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۰</p> <p>صص: ۷۱ - ۸۶</p> <p>واژگان کلیدی: مناسبات خارجی، حکومت زندیه، کریم خان، خلیج فارس، اعراب، انگلیس.</p>

استناد: سالاری شادی، علی. (۱۴۰۴). موضع‌گیری و مناسبات چندوجهی کریم خان زند در قبال استعمار اروپایی - انگلیسی در خلیج فارس. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۳)، ۷۱-۸۶.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57117.1071>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.6.8>

مقدمه

حکومت زندیه بسان حکومت افشار که معادل نام نادر بود، بیشتر مساوی با دوره کریم‌خان زند است. غرض این نوشته بررسی فرایند تأسیس و تداوم حاکمیت زندیه و سیاست‌های نظامی، اقتصادی و مذهبی کریم‌خان زند نیست، بلکه هدف بررسی تعامل و مناسبات ایران با اروپاییان در مقطع آغازین دوره استعماری در عصر زندیه است که تفاوت‌های زیادی با دوره صفویه، افغان‌ها و افشاری داشت. از طرفی حکومت زندیه یک تفاوت عمده با سلسله‌های پیشین داشت و آن اینکه تا حدی یک حکومت دریایی بود که به خاطر آن به درگیری و تنش بیشتری با دول اروپایی چون انگلیس و هلند دست زد. در واقع حضور اروپاییان در خلیج فارس، از اساس با قدرت دریایی آغاز گردید. اگر این تقسیم‌بندی درست باشد که بعضی از حکومت‌ها، دریایی (بحری) و بعضی خشکی (بری) هستند، حکومت‌های ایران تا دوره زندیه کاملاً خشکی و غیر دریایی - آبی بودند و ارتباط خاصی با دریا نداشتند. اغلب پایتخت آن حکومت‌ها در شهرهای مانند اصفهان، تبریز، قزوین، همدان، مشهد، ری و... بود که صدها فرسنگ از دریاهای آزاد فاصله داشت؛ بنابراین، آن حکومت‌های برآمده و زیسته در خشکی و بر اسب نشسته چندان با دریا و الزامات و اقتضات آن نظیر دریانوردی، کشتی‌رانی و... آشنایی نداشتند.

در دوره زندیه و بخصوص عهد کریم‌خان زند، مناسبات با همسایگان به نسبت دوره افشاری و حتی صفوی دچار تغییرات زیادی گردید. نکته مهم آنکه زندیه در مناسبات مرزی بیشتر درگیر خلیج فارس تا مرزهای خشکی گردید و این گویای حوادث و وقایعی جدیدی بود که از مدت‌ها پیش از دریا برآمده بود؛ ورود اروپاییان و آغاز عصر استعمار. از نیمه دوم قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم، جریان استعمار که از دو سده پیش آغازی گُند داشت، سرعت بیشتری یافت و حلقه توسعه و تسلط خود را محکم‌تر و تنگ‌تر کرد و وارد مرحله‌ای مهم و جدیدی شد.

بدین ترتیب حکومت زندیه به‌طور جدی با پدیده استعماری اروپایی در قالب‌های گوناگون و پیچیده آن در خلیج فارس و سواحل و جزایر آن، مواجه گردید که در نوشته ذیل این موضوع از جوانب متعدد مورد بررسی قرار می‌گیرد. حال مسئله آن است که رویکرد و سیاست کریم‌خان زند در قبال حضور و دخالت دول اروپایی در خلیج فارس متکی به چه عوامل و سازکاری بود؟ از منظر پیشینه تحقیق، درباره عهد کریم‌خان زند آثار متعددی از کتاب و مقاله به رشته تحریر در آمده است که حتی فهرست آن موجب اطاله کلام خواهد شد. از جمله باید از تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زندیه از ورهرام (۱۳۶۸) نام برد که در بخش مناسبات به پاره‌ای از موارد اشاره نموده است. همچنین عبدالحسین نوایی (۱۳۴۸) نیز اشاره‌های به مناسبات کریم‌خان زند دارد. فرامرزی (۱۳۴۶) نیز کتابی نسبتاً کهن درباره مناسبات کریم‌خان زند با اروپاییان در خلیج فارس نوشت که چندان محققانه به نظر نمی‌رسد. در این میان نوشته جان پری (۱۳۶۵) اهمیت خاص خود را دارد، هرچند برخی از تحلیل‌ها و مطالب وی خالی از اغراق و اشتباه نیست. کتاب هلندی‌ها در جزیره خارک در عصر کریم‌خان زند، از ویلم فلور (۱۳۷۱) اغلب متکی به اسناد و از ارزش فراوانی برخوردار می‌باشد، اما باید خاطر نشان ساخت که نویسنده از هلندیان جانب‌داری می‌نماید. گذشته از چنین آثار عمومی و اختصاصی، محققانی مقالاتی چند درباره مناسبات کریم‌خان با اروپاییان دارند. در میان مقالات باید از مقاله رجایی (۱۳۸۶) در خصوص مناسبات تجاری ایران و فرانسه در دوران زندیه یاد کرد که حاوی نکات بدیعی است. این نویسنده مقاله‌ای دیگر تحت عنوان: «مناسبات تجاری سیاسی حکومت زند با کمپانی هند شرقی انگلیس» (۱۳۸۷) دارد که حاوی نکات قابل ملاحظه‌ای می‌باشد. محمد شورمیج (۱۳۸۹) در مقاله «تحلیلی بر روند قدرت‌گیری انگلیس در خلیج فارس (از اواسط صفویه تا پایان نیمه اول قاجاریه)» به‌طور عام به موضوع حکومت مرکزی و خلیج فارس در مقطع مورد نظر پرداخته است که اشاراتی به عهد زندیه هم دارد. این در حالی است که تحقیق پیش رو تا حدی متفاوت از آثار فوق و بررسی آن با تکیه به مسئله چندگانه قدرت در خلیج فارس و ایفای نقش‌ها و سیاست‌های درهم‌تنیده و چندجانبه کریم‌خان زند است. در این مقاله به اغلب موارد تأثیرگذار بدون اغراق و تقلیل‌گرایی پرداخته شده است.

خلیج فارس کانون مناسبات کریم‌خان زند با اروپاییان (انگلیس، فرانسه و هلند)

در ابتدا باید به این سؤال پرداخت که نظر و رویکرد کریم‌خان زند درباره مناسبات بین‌المللی چگونه بوده است؟ هرچند پاسخ قاطعی به این پرسش نمی‌توان داد، اما بی‌شک نظر نویسندگانی مانند نوایی که او را لر بی‌سواد و بی‌اطلاع از جریان‌های سیاسی دنیای قرن

هجدهم می‌دانست (نوایی، ۱۳۴۸: ۱۹۳) ارزشی ندارد. عکس ادعای وی، حداقل قراین و شواهد نشان از آن دارد که کریم‌خان حساسیت خاصی نسبت مناسبات بین‌المللی داشت و همچنین درصدد شناخت رفتار اروپایی‌ها و بخصوص انگلیس‌ها بود. برخلاف ادعای نوایی، فرانکلین که آشنایی بسیار با کریم‌خان زند داشت، می‌نویسد: «حکومت قوی و همراه با عدل و انصاف این پادشاه مورداحترام خاص قدرت‌های خارجی بود» (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۹۰). اینکه مورداحترام قدرت‌های خارجی بود معنای آن این است که وی مناسبات خارجی و بخشی از مناسبات بین‌المللی که مربوط به حوزه قلمرو ایران بود را خوب می‌شناخت و اداره می‌کرد. فرانکلین در ادامه می‌نویسد که اگر کریم‌خان زنده مانده بود ایرانی‌ها نیرومند می‌شدند (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۹۰). شواهد و قراین پیش رو حاکی از آن است که کریم‌خان با پدیده حضور و نفوذ استعمار که رکن سیاست بین‌المللی عصر بود، آشنایی داشت و اغلب موضع‌گیری‌های وی در خلیج فارس برای مقابله یا حداقل دوری از آن بود.

حکومت زندیه برخلاف تمام حکومت‌های پیشین پایتخت را در شیراز نهاد و از این‌رو تمرکز بیشتری بر مسائل و حوادث سواحل و خلیج فارس گذاشت. چرا کریم‌خان پایتخت را در شیراز نهاد، درحالی که مسقط‌الرأس وی ملایر به شهرهای بروجرد، همدان، کرمانشاه، قم، ری، اصفهان بسیار نزدیک‌تر بود؟! این احتمالاً برای مقابله، تعامل و کنترل بیشتر اروپاییان در آب‌های جنوب بود. در این پایتخت‌گزینی حضور اروپاییان مؤثر بوده است. از منظر حکومت کریم‌خان زند مسائل خلیج فارس در رأس همه مسائل و منطقه‌ای و خارجی وی قرار داشت.

با سقوط صفویه، توجه حکومت‌های بعدی به سواحل و خلیج فارس به خاطر حضور شرکت‌ها و کشتی‌های اروپایی بیشتر شد. ابتدا افغان‌ها با ارسال برجسته‌ترین فرماندهانشان مانند نصرالله و زبردست خان این توجه را کلید زدند. نادر نیز با ایجاد ناوگان دریایی به شکل خاصی به مسائل خلیج فارس علاقه نشان داد (سالاری شادی، ۱۴۰۲). در این میان خلیج فارس به نقطه کانونی سیاست نظامی و اقتصادی کریم‌خان مبدل گردید (ورهرام، ۱۳۶۸: ۶۱).

از طرفی عصر کریم‌خان زند از نظر مناسبات بین‌المللی بخصوص جنگ‌های هفت‌ساله انگلیس و فرانسه اهمیت خاصی داشت و منازعه جهانی به خلیج فارس کشانده شد. فرانسویان (۱۱۷۳ ق / ۱۷۵۹ م) به تأسیسات انگلیس در بندرعباس حمله و اموال را غارت و عمارت آن‌ها را آتش زدند (فرامرزی ۱۳۴۶: ۳). حضور انگلیسی‌ها و دفاتر مختلف آن‌ها و همچنین نقش شیوخ و قبایل عرب موضوع خلیج فارس را بسیار پیچیده کرده بود (پری، ۱۳۶۵: ۲۲۲). موضوع پاشاهای بصره، اعراب عمان و مسقط، قشون‌کشی فرانسویان علیه انگلیسی‌ها و رقابت‌های انگلیس و هلند، کریم‌خان زند را با شبکه پیچیده و درهم‌تنیده‌ای از مشکلات مواجه ساخته بود.

با این مقدمه، اولین موردی که لاجرم منجر به شکل‌گیری مناسبات کریم‌خان زند با کشورهای اروپایی و شرکت‌ها گردید، حضور اروپاییان و تنش و ناآرامی‌های خلیج فارس و نقش آن‌ها در آن بود. هر ناآرامی در گوشه‌ای از خلیج فارس، موجب دخالت کریم‌خان زند، پاشای بصره (عثمانی)، اعراب عمان و مسقط، انگلیسی‌ها، هلندی‌ها و قبایل متعدد عرب می‌گردید. در این مقطع، مسائل خلیج فارس موضوع چندجانبه و درهم‌تنیده‌ای بود. از این‌رو، هر رخدادی به سهولت به یک مناقشه چند طرفه و فراگیر مبدل می‌گردید.

با این وصف، ابتدا کریم‌خان زند درصدد یارگیری و کسب قدرت بیشتر در خلیج فارس و بخصوص بندرعباس برآمد. برای حاکمان ایران بندرعباس به‌عنوان نماد جنوب اهمیت زیادی داشت. این بندر، مهم‌ترین بندر دوره‌های صفویه، افغان‌ها و افشاریه بود. از مرگ نادر تا استیلای کریم‌خان، مدت طولانی بندرعباس درگیر نبردها و رقابت‌های فرماندهان رقیب نادری و جانشینان او، افغان‌ها، رقیبان محلی کریم‌خان مانند علیمردان خان، نصیرخان، ملاعلیشاه، عبدالشیخ، امرای محلی، اعراب و شیوخ عرب و تلاش‌های گاه‌وبیگاه شرکت‌ها در همراهی یا عدم همراهی با مدعیان بود (نک: فلور، ۱۳۷۱: ۱۸۷ به بعد). شیوخ و قبایل قدرتمند عرب مانند اعراب هویله، بنی‌کعب، اعراب مسقط و شخصیت‌های مشهوری چون میرناصر و فرزندش میرمهنا، عناصری از بقایای حکومت‌های پیشین و سایر متنفذین در سواحل جنوب و بخصوص بندرعباس حضور فعالی داشتند. در این میان نصیرخان لاری مدعی پر توانی بود که انگلیسی‌ها از هراس وی بندرعباس را به سمت بصره ترک کردند. میرمهنا موجب اخراج هلندیان برای همیشه از خلیج فارس شد. نصیرخان لاری و برادرش با اعراب بنی‌معین و ملاعلیشاه فرمانده ناوگان نادری با اعراب جواسم (قواسم) متحد شدند (پری، ۱۳۶۵: ۲۲۴-۲۲۵). با چنین وضعیتی کریم‌خان زند به سواحل جنوب و خلیج فارس روی آورد.

در این میان کریم‌خان احساس کرد که در این بازی چندجانبه بیش از همه نیازمند ناوگان و نیروی دریایی است. او متوجه شد که کشتی و ناوگان‌های دریایی بیشتر در اختیار شیوخ عرب و اروپایی‌ها از جمله هلند و انگلیس است. از این رو، کریم‌خان سیاست‌های منطقه‌ای خود را در مناسباتی چندگانه و پیچیده آغاز کرد.

اروپاییان از جمله انگلیسی‌ها نیز دنبال یارگیری از میان خیل مدعیان خلیج فارس و سواحل بودند. آن‌ها سعی کردند تا با حاکمان محلی، شیوخ و مدعیان دیگر، و نه با حاکمیت‌های قدرتمندی مانند حکومت کریم‌خان زند، وارد تعامل شوند. از این رو، در منطقه خلیج فارس و سواحل در جستجوی رؤسای محلی بودند که به واسطه آنان و با هزینه کمتر بتوانند منویات خود را پیش ببرند. این سیاست را انگلستان در خلیج فارس از همین ایام آغازید و در ادامه به سیاست اصلی آن‌ها برای تسلط بر خلیج فارس تبدیل شد. انگلیسی‌ها به صورت هم‌زمان با چندین مدعی محلی و شیوخ مختلف وارد مذاکره و مناسبات می‌شدند. وجود مدعیان متعدد و رقابت میان آن‌ها، دست انگلستان را در اعمال هرگونه سیاست‌بازی و یارگیری باز گذاشته بود. از این رو، قبل از کریم‌خان زند، این شیخ سعدون حاکم بوشهر بود که به عنوان یک قدرت مستقل محلی، بدون ذکر نامی از کریم‌خان زند، عهدنامه مفصلی با شرکت هند شرقی انگلیس بست. انگلیسی‌ها در سال ۱۷۶۳ م / ۱۱۷۶ ق و ویلیام اندروپرایس عضو شرکت را به بوشهر برای مذاکره اعزام کردند. حاکم بوشهر به دو اقدام: اول انعقاد قرار داد با پرایس و دیگر احداث محل شرکت با هزینه خود موافقت کرد (محمود، ۱۳۵۳: ج ۸-۵/۱). این قرارداد در ۲۳ ذی‌الحجه ۱۱۷۶ ق. / ۲ ژوئن ۱۷۶۳ م. منعقد شد که با الحاقات آن شاید نمونه مفصل یک قرارداد با شرکت انگلیس باشد (محمود، ۱۳۵۳، ج ۸-۵/۱؛ راثین، ۱۳۵۰: ج ۶۷۰/۲-۶۷۲؛ در ضمن درباره اختلاف‌های متن قرارداد نک: فرامرزی، ۱۳۴۶: ۶-۷).

از فحوی قرارداد یک‌جانبه‌گرایی و نفع انگلیس هویدا بود. حال حداقل اقدام درست حاکم بوشهر آن بود که قرارداد مذکور را برای کریم‌خان در شیراز فرستاد، در این موضع هوشیاری کریم‌خان و دربار زند که حتماً اطلاعاتی از نیت انگلیسی‌ها داشتند، موجب شد تا متمم تعدیلی در سه ماده به آن افزوده شود.

متمم اول: تمام معاملات باید به رضایت دو طرفین ایرانی و انگلیسی با قیمت عادلانه انجام گیرد و انگلیسی‌ها مجاز نیستند تمام وجوه مال‌التجاره خود را در ایران به فروش می‌رسانند به خارج حمل کنند (عدم خروج تمام پول)؛ زیرا که این عمل انگلیسی‌ها، مملکت ایران را از حیث ثروت و مکنت فقیر خواهد نمود و در نتیجه به‌طور کلی ایران در تجارت صدمه خواهد دید.

متمم دوم: انگلیسی‌ها در هر نقطه‌ای که ساکن شوند نباید اسباب زحمت و اذیت مسلمانان را فراهم سازند و هر قدر کالا که به ایران وارد می‌کنند، باید اولویت در خرید را به تجار معروف و اشخاص معتبر بدهند.

متمم سوم: انگلیسی‌ها مجاز نیستند مأمین یا پناه به اتباع یاغی پادشاه بدهند و حق ندارند آن‌ها را از مملکت به خارج ببرند. اگر هر کس باشد باید به محض پناه بردن او را گرفته و تسلیم عمال پادشاه گردانند. انگلیسی‌ها حق ندارند مستقیم و غیرمستقیم به دشمن‌های پادشاه ایران مساعدت کنند (همانجاها).

نکته عجیب قرارداد شیخ بوشهر و انگلیسی‌ها از جمله در یازده ماده نخست این بود که هیچ بندی و جمله‌ای انگلیسی‌ها را مقید و محدود نمی‌ساخت و احساس می‌شود که انگلیسی‌ها مواد را خود املاء کرده‌اند. از این رو، نمی‌توان آن را قرارداد طرفینی (متعاهدتین) نامید، بلکه آن قراردادی یک‌جانبه با رویکرد استعماری بود.

با این حال احتمالاً، کریم‌خان زند و دربار وی آگاه به نیت انگلیسی‌ها بودند. اسماعیل راثین با اشاره به این متمم‌ها می‌نویسد: «تقریباً همه رشته‌های انگلیس را در نیل به هدف‌های استثمار پنبه کرده است و...» (راثین، ۱۳۵۰: ج ۶۶۹/۲). گویا آن قرارداد نخستین (بدون متمم‌های آن) اساس عهدنامه‌های بعدی انگلستان در خلیج فارس با سایر حاکمان محلی و شیوخ عرب شد. همچنین در ابتدای عقد قرارداد، هدف انگلیسی‌ها با توجه به ماده ۳ قرارداد آن بود که بوشهر را به یک مقر و مرکز اصلی خود تبدیل نمایند که به جز بریتانیا هیچ کشور اروپایی دیگری اجازه وارد کردن کالاهای پشمی به آن را نداشته باشد. این ماده اگرچه ظاهری تجاری داشت، اما می‌توانست مورد سوء تفسیر سیاسی انگلیس شود.

در ادامه در (سال ۱۷۶۸ م / ۱۱۸۱ ق) انگلیسی‌ها به منظور تأسیس نمایندگی در شهرهای مختلف هیئتی را به دربار کریم‌خان اعزام کردند، اما کریم‌خان به انگلیسی‌ها با دیده تردید و ناخرسندی نگریست و از پذیرفتن هیئت خودداری آن‌ها را با ریشخند به شاه اسماعیل سوم در آباءه حواله داد. با این حال، درباریان و مشاوران وی را تشویق به مذاکره با انگلیسی‌ها نمودند. در این میان احتمال

اینکه انگلیسی‌ها با کسانی از دربار وی ارتباط داشته باشند، منتفی نیست. حداقل مطالبی از رستم‌التواریخ مؤید آن است (نک: محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۲ به بعد).

کریم‌خان برای مقابله با ناآرامی‌ها از جمله میرمهنا با انگلیسی‌ها قراردادی بست. طبق مفادی از قرارداد (سال ۱۷۶۸ م / ۱۱۸۱ ق) دولت انگلستان متعهد می‌گردد، در صورت راندن میرمهنا از جزیره خارک، انحصار تجارت در آن جزیره را به دست آورد و در مقابل تعهد می‌کند:

۱- نیروی دریایی خود را برای راندن میرمهنا در اختیار حکومت کریم‌خان بگذارد.

۲- هر مقدار پارچه برای تهیه ملبوس سپاهیان کریم‌خان لازم شود، تهیه کند.

۳- مبادلات بازرگانی پایاپای باشد (ورهرام، ۱۳۶۸: ۲۰۲-۲۰۳).

متن قرارداد تا حدی به نفع کریم‌خان زند و در راستای منویات وی بود. باین‌حال، انگلیسی‌ها بدقولی کردند و چندان کمکی به کریم‌خان در قبال میرمهنا نمودند و زکی‌خان بدون حمایت انگلیسی‌ها موضوع میرمهنا را حل کرد. این رویه انگلیسی‌ها بیشتر ظن کریم‌خان را برانگیخت. هرچند انگلیسی‌ها در سلسله‌های پیشین و از مدت‌ها قبل نزد افرادی مانند شیخعلی‌خان زنگنه، زبردست خان افغان، نادرشاه افشار و دیگران مظنون بودند. حال به نظر کریم‌خان دیگر قرارداد معنایی نداشت و ملغی بود. سال بعد انگلیسی‌ها مجدد دفتر تجاری خود در بوشهر تعطیل و راهی بصره شدند (ورهرام، ۱۳۶۸: ۲۰۳). بدین‌سان کریم‌خان و انگلیسی‌ها نسبت به هم ناخرسند بودند. کریم‌خان ضمن آگاهی از نیات انگلیسی‌ها اغلب درصدد بهانه‌جویی بود که آن‌ها را از قلمرو خود براند.

در این راستا، در سال (۱۱۸۳ ق / ۱۷۶۹ م) کریم‌خان زند طی دستوری هرگونه معامله و تجارت که موجب خروج طلا گردد، ممنوع اعلام نمود (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۹). حال معلوم بود که مفاد قرارداد فوق‌الذکر یعنی «عدم خروج پول» در بند اول متمم با انگلیسی‌ها رعایت نشده است. ویلسون این بی‌توجهی را بیشتر ناشی از قدرت روزافزون انگلیسی‌ها دانسته است (ویلسون، ۱۳۱۰: ۱۴۸-۱۴۹). گویا از فحوای نوشته ویلسون برمی‌آید که وی معتقد به اجبار و فشار انگلیسی‌ها بر کریم‌خان زند و ناگزیری پذیرش آن بوده است که ادعای گزافی بیش نیست. فرامرزی ضمن رد اجبار کریم‌خان در پذیرش قرار داد مذکور، معتقد است ناآگاهی و بی‌اطلاعی خان زند موجب واگذاری امتیازات فوق بوده است (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۸). این نظر فرامرزی نیز درست نیست.

در این موضع باید خاطر نشان ساخت که کریم‌خان زند درگیر مناسبات پیچیده‌ای بوده است که بخشی از آن مربوط به انگلیسی‌ها بود. از این‌رو، موارد اشتباه آمیز و غلط‌اندازی تحت تأثیر زمان پریشی قدرت پسین انگلیس در دوره قاجار به قبل و دوره کریم‌خان زند تسری داده شده است. این مورد با سابقه طولانی انگلیسی‌ها در تجارت خلیج فارس که اهل حيله و قاچاق بودند (شاردن، ۱۳۳۶: ۲۹۹/۳-۳۰۰) خلط شده است.

گذشته از انگلیسیان، هلندیان نیز از رقیبان اصلی انگلیسی بودند، درحالی‌که حساسیت نسبت به آن در بررسی‌ها و تحلیل‌ها کمتر است، زیرا در دوره‌های بعد برخلاف انگلیسی‌ها، حضور ندارند. این مورد باعث شده است که قدرت انگلیسی به‌اشتباه به دوره قبل از عهد قاجار و بخصوص دوره زندیه تسری داده شود و به‌مرور هلندیان به بوته فراموشی سپرده شوند. این باعث تحلیل‌های گمراه‌کننده در مناسبات کریم‌خان زند و انگلیسی‌ها گردید که تصور شده که کریم‌خان زند از آن‌ها واهمه‌ای داشته است. درحالی‌که کریم‌خان نه‌تنها ترس و واهمه‌ای از انگلیسی‌ها نداشت بلکه با پرهیز از مناسبات بیشتر با آن‌ها، از نیات استعمارگرانه انگلیسی‌ها باخبر بود. رویکرد مناسباتی کریم‌خان با انگلیسی‌ها بر محور احتیاط، هوشیاری و خویشتن‌داری و دوری‌گزیدن از آن‌ها استوار بود. در چنین شرایطی کریم‌خان زند بی‌میل به مقابله جویی با انگلیسی‌ها نبود، هرچند با واقعیاتی روبرو بود.

تلاش کریم‌خان برای ایجاد مناسبات با فرانسه و مقابله با انگلیس

در این مقطع انگلیسی‌ها در تلاش برای کسب نفوذ بیشتر بودند. عدم حضور فرانسه در خلیج فارس، اخراج مدت‌ها پیش پرتغالیان، شکست هلندی‌ها در خلیج فارس و دل‌مشغولی‌های بی‌شمار عثمانی، انگلیسی‌ها را یکه‌تاز میدان منطقه خلیج فارس نمود. گذشته از فقدان آن موانع، مقتضیات و شرایط مساعد دیگری باعث شد تا انگلیسی‌ها نفوذ خود را حفظ و گسترش دهند، از جمله این موارد: اول هوشیاری و زیرکی انگلیسی‌ها بود که با اغلب قبایل عرب منطقه: ساحلی شمالی، جنوبی، جزایر و بندرها رابطه حسنه و مسالمت‌آمیزی برقرار کردند و در همان حال خود را کمتر درگیر تنش‌های داخلی آن‌ها نمودند. دوم داشتن نیرو و ناوگان دریایی

وسیع حمل و نقل و جنگی پیشرفته؛ سوم اینکه در همین ایام آن‌ها بر هندوستان تسلط یافته بودند. در نهایت در این مقطع شرکت هند شرقی انگلیس تحت نظر دولت و مجلس بریتانیا در آمد و دارای پشتوانه حکومتی گردید. هرچند در حقیقت این شرکت از دهه‌ها سال پیش یعنی از نیمه دوم قرن هفدهم تنها کارکرد و رویه تجاری نداشت، بلکه وجهه‌ای سیاسی و نظامی به خود گرفته بود (ویلسون، ۱۳۱۰: ۱۳۸) که همان پدیده استعماری قضیه است. در این میان انگلیسی‌ها از شیوه‌های خاص و راهکارهای متعددی برای نفوذ و استیلاء استفاده می‌کردند (در مورد شیوه‌های و عملکردهای انگلیسی‌ها نک: محمود، ۱۳۵۳: ج ۱/۱۶ به بعد). حال در خلیج فارس برای انگلیسی‌ها عرصه نیز خالی از رقیب‌های اروپایی گردید. فرانسویان هم چندین بار برای نفوذ در خلیج فارس به تلاش‌هایی دست زدند، اما توفیقی نیافتند. فرانسویان در خلیج فارس نقش مثبتی ایفا نکردند و تنها برای ضربه زدن به انگلیسی‌ها کوشش‌هایی مخربی داشتند (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۳-۴) که طبق معمول به ضرر منطقه بود.

فرانسویان در دوره کریم‌خان زند بیشتر همان سیاست دوره صفوی و افشاری یعنی درصدد شکل‌دهی مناسبات دوستانه میان ایران و عثمانی برای ایجاد موازنه در اروپا بودند. آن‌ها می‌خواستند با ایجاد همکاری میان ایران و عثمانی در برابر منویات روسیه سدی بسازند. فرانسویان پزشکی بنام سیورسیمون را از طریق عثمانی برای مذاکره فرستادند که در همدان اسلام آورد و دیگر خبری از وی نشد (رجایی، ۱۳۸۶: ۴۹). دربار سلخته و نابسامان لویی پانزدهم ناتوان از ایجاد مناسبات مستحکم با ایران بود. با توجه به سابقه مناسبات فرانسویان با دربار صفویه، آن‌ها برنامه‌ای جزء پراکنده‌کاری و حضور مقطعی و ناملموس نداشتند (کوناد، ۱۴۰۱: ۹۵) که همان در دوره زندیه استمرار یافت. فرانسویان به درخواست‌های کریم‌خان زند که در نتیجه اختلاف با انگلیسی‌ها درصدد ایجاد مناسبات با فرانسه بود، جوابی ندادند؛ کما اینکه قبلاً درخواست‌های شاه سلطان حسین را بی‌پاسخ گذاشتند. پس از آن چند بار دیگر فرانسه برای ایجاد مناسبات با زندیه تا اوایل قاجار تلاش‌های ناموفق کرد. گویا مناسبات با ایران برای فرانسویان تا ابتدای قاجار بیشتری تفریحی و تفنی و برای خالی نبودن عریضه بود (برای تفصیل بیشتر نک: رجایی، ۱۳۸۶: ۴۳-۶۸).

نقش میر مهنا در فراز و فرود مناسبات کریم‌خان زند با شرکت‌های هلند و انگلیس

اولین (۱۱۷۷ ق/ ۱۷۶۳) درگیری کریم‌خان زند با اعراب بنی کعب موضوعی داخلی بود و تنش خاصی با انگلیسی‌ها و هلندی‌ها و دیگران ایجاد نکرد (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۵۵ به بعد). حال برخلاف درگیری فوق، دو درگیری کریم‌خان زند با اعراب مسقط و میر مهنا در بندر ریگی به خاطر نیازمندی ناوگان دریایی و کشتی‌های تدارکاتی و جنگی، موجبات تنش‌ها و ناخرسندی‌هایی با انگلیسی‌ها، هلندی‌ها، عثمانی و قبایل و شیوخ عرب گردید. در ایام پیشین شرکت‌های هلند و انگلیس در بندرعباس تا حدی محدود بودند، حال اکنون به جزایر و یا بندرهای دیگری چون بصره و بندرهای خارج از تسلط کریم‌خان زند رفته بودند که فرصت و مجال مخالفت و جولان بیشتری یافتند.

در زمان قتل نادرشاه افشار، میر ناصر زعابی بندر کوچک ریگ در شمال بوشهر را اداره می‌کرد و قلمرو او از بندر ریگ تا جزیره خارک امتداد داشت (پری، ۱۳۶۵: ۲۲۶). میرمهنا و غائی، فرزند میرناصر، بعد از کشتن پدر و برادران و نزدیکان، توانست جزیره خارک را تصرف کند (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۱). او گاهی در مقابله با ناآرامی‌هایی مانند لشکرکشی (سال ۱۷۵۷) علیه قائد حیدر حاکم گناوه، در دریا به کریم‌خان یاری رساند. میر مهنا در همان حین کشتی متعلق به شرکت هلند در مسیر بصره - خلیج فارس ضبط و اموال آن را تصاحب کرد، این موضوع باعث کشمکش میان او و کریم‌خان شد. از این رو، کریم‌خان نیز چهار هزار نیروی جنگی را به محاصره بندر ریگ فرستاد. هلندیان نیز برای جلب توجه کریم‌خان زند در محاصره بندر ریگ علیه میر مهنا شرکت کردند. وزش باد و کندی حرکت کشتی‌های هلندی این تلاش را عقیم گذاشت (فلور، ۱۳۷۱: ۷۸-۷۹؛ پری، ۱۳۶۵: ۲۲۷-۲۲۸)؛ اما در نهایت طبق دستور کریم‌خان، میر مهنا تسلیم و مجبور به اقامت در پایتخت گردید. هرچند بعدها اجازه یافت به بندر ریگ بازگردد (ورهام، ۱۳۶۸: ۶۲). میرمهنا قبل از تصرف خارک بارها کوشید که مناسبات کریم‌خان و هلندیان را برهم زند. او، کریم‌خان زند را با یادآوری ثروت افسانه‌ای هلندیان تشویق به حمله به خارک کرد. همچنین میرمهنا به کریم‌خان خاطر نشان نمود که هلندیان هیچ قراردادی را محترم نمی‌شمارند، زیرا آن‌ها جزیره خارک را از پدرم اجاره کرده‌اند، اما هیچی پرداخت نکرده‌اند و حتی منکر قرارداد شدند. در مقابل فان کیپ هاوسن نیز به کریم‌خان القا و تأکید می‌کرد که هدف هلندیان تنها تجارت و رونق آن است. میرمهنا شناخت درست و دقیق تری از سیاست اروپاییان داشت. هرچند کریم‌خان در ظاهر توجهی به اظهارات میر مهنا ننمود

و به مناسبات حسنه با هلندیان ادامه داد؛ اما به‌هرحال هشدارهای میر مهنا در شکل‌دهی ذهن کریم‌خان در قبال اروپاییان مؤثر بود. با این وجود، احتمالاً کریم‌خان برای مقابله بیشتر با انگلیسی‌ها نمی‌خواست هلندیان را براند. اینکه منابع هلندی آورده‌اند کریم‌خان به فان کیپ هاوسن اظهار داشت: من مالک جزیره هستم و آن را به شما انعام داده‌ام و دیگر نمی‌خواهم سخنی درباره جزیره گفته شود و حاکمیت جزیره هم به میرعلی برادر ناتنی میر مهنا واگذار شد که با هلندیان مناسبات خوبی داشت (فلور، ۱۳۷۱: ۷۹-۸۱)، ادامه چنین سیاستی است. هرچند احتمالاً بخشی از ادعای منابع هلندی از جمله انعام دهی جزیره اغراق‌آمیز باشد. کریم‌خان به آن‌ها اجازه تجارت و نه حاکمیت داده بود. این منبع هلندی نیز حاکمیت جزیره را از آن کریم‌خان می‌شمارد (فلور، ۱۳۷۱: ۷۹-۸۱). این توجه به هلندیان و اجازه تجارت، ناشی از سیاست زیرکانه کریم‌خان زند بود زیرا در آن ایام ۱۷۵۷ م/ ۱۱۷۱ ق مدعی و رقیب اصلی او یعنی محمدحسن خان قاجار مناطق وسیعی را در اختیار داشت. همین هلندیان از جمله رئیس شرکت آن‌ها فان کیپ هاوسن امیدوار به غلبه محمدحسن خان قاجار و شکست کریم‌خان زند بود (فلور، ۱۳۷۱: ۸۰-۸۱). از این رو کریم‌خان در آن موقعیت دوگانه داخلی و مناسباتی رفتار مماشات گونه‌ای با هلندیان در پیش گرفت. حال اگر خان قاجار غلبه می‌یافت، بی‌شک به نفع اروپاییانی چون انگلیس و هلند بود، زیرا حداقل اینکه بعید بود محمدحسن خان قاجار بسان کریم‌خان زند پایتخت را در شیراز قرار دهد که چنین سایه سنگین نظامی و سیاسی خود را در خلیج فارس بگستراند. علاقه اروپاییان به قاجارها و از جمله محمدحسن قاجار و آرزوی پیروزی او را بر کریم‌خان در این موضوع نهفته است. این ادعا، بعدها با تشکیل حکومت قاجار و انتقال پایتخت به تهران به‌عنوان نقطه بسیار دوری از خلیج فارس و آب‌های جنوب محقق گردید و اروپاییان بخصوص انگلستان را فعال مایشاء در منطقه خلیج فارس کرد.

پس از غلبه کریم‌خان بر محمدحسن خان قاجار و آزادی میر مهنا و حکومت مجدد او بر بندر ریگ، هلندیان با ناخرسندی، اوضاع را با حفظ ظاهر پذیرفتند و سعی کردند با میر مهنا رابطه خوبی برقرار کنند؛ بنابراین کریم‌خان تا حد زیادی هلندیان را به بازی گرفت. این درواقع مؤید نظر فوق است که خان زند پس از قتل محمدحسن قاجار به مقابله جویی و ناسازگاری بیشتری با اروپاییان در خلیج فارس روی آورد. انتصاب مجدد میرمهنا به‌عنوان حاکم بندرریگ، موجب ناخرسندی شدید هلندیان و انگلیسیان گردید. از این رو هلندیان از پیروزی کریم‌خان زند بر خان قاجار و همچنین آزاد نمودن میرمهنا ناخرسند شدند (فلور، ۱۳۷۱: ۸۲). میرمهنا بعد از بازگشت به بندرریگ همچنان ناآرام باقی ماند. مقابله‌جویی‌های دریایی او برای هلندیان سخت اضطراب‌آور بود. اگر ناوگان‌های محلی سایر اعراب نبود، هلندیان در خلیج فارس حریف میر مهنا نمی‌شدند (فلور، ۱۳۷۱: ۸۲-۸۴). او در سال ۱۷۶۱ حمله سختی به خارک برای تصرف آن نمود (فلور، ۱۳۷۱: ۹۱-۹۵). در مجموع اقدامات میرمهنا باعث شد تا هلندیان به مردم، قبایل، بازرگانان دول خارجی و... القاء کنند که آن‌ها حافظ نظم و فعالیت‌های تجاری هستند و در صورت عدم حضور آن‌ها، میرمهنا باعث توقف همه‌چیز خواهد شد. میان میرمهنا و هلندیان قبل از تصرف جزیره خارک درگیری‌های متعددی رخ داده بود (فلور، ۱۳۷۱: ۸۳-۸۶). درگیری هلندیان با میرمهنا بر آن‌ها سخت گران آمد، زیرا آن‌ها کم‌وبیش به ساحل و بندر ریگ نیاز داشتند. کریم‌خان چندین بار درصدد دستگیری میرمهنا برآمد، اما بعضی از فرماندهان او کشته و برخی نیز شکست خوردند. لذا میرمهنا به بزرگ‌ترین مشکل وی در سواحل و حتی جنوب تبدیل شد. با این حال به نظر کریم‌خان چندان مصمم به براندازی میرمهنا نبود و احتمالاً او را سدی در برابر فزون‌خواهی اروپاییان می‌دانست. در یکی از حملات کریم‌خان علیه میرمهنا (۱۷۶۰ م/ ۱۱۷۳ ق) در بندر ریگ از هلندیان برای محاصره دریایی درخواست کمک شد که شورای عالی باتاویا هرگونه مساعدت به کریم‌خان را رد کرد و اعلام بی‌طرفی نمود (فلور، ۱۳۷۱: ۸۸؛ نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۵). انگلیسی‌ها نیز رغبتی به نبرد با میرمهنا نداشتند، هرچند برای خالی نبودن عریضه یک کشتی کوچک را ارسال کردند (نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۵). از طرفی به نظر می‌رسد که اروپاییان نیز از مقابله جویی میرمهنا با کریم‌خان زند خرسند بودند و آن را موجب ضعف طرفین می‌دانستند. هلندیان احساس کردند با توجه به قدرت روز فزون میرمهنا که حتی شیخ سعدون در بوشهر را هم تحت فشار قرار داده بود، به مصلحت است که با وی از در آشتی و مصالحه درآیند. لذا مدتی کوتاه مناسبات میرمهنا و هلندیان در زمان بوشمان حسنه یا قابل تحمل گردید (فلور، ۱۳۷۱: ۱۰۰-۱۰۴؛ پری، ۱۳۶۵: ۲۲۹). این از جمله مواردی بود که هلندیان توسط میرمهنا بازی خوردند؛ بنابراین شاید در آن ایام، یکی از آگاه‌ترین افراد نسبت به سیاست منطقه‌ای اروپاییان در خلیج فارس میر مهنا بود.

در سال ۱۷۵۹ م / ۱۱۷۲ ق فان کین هاوسن عزل و یان فان درهولست منصوب گردید. این عزل و نصب کار میرمهنا را سهل تر کرد، زیرا رئیس پیشین یعنی فان کین هاوسن از مناسبات وسیع و تجربه‌های فراوانی برخوردار بود. درحالی‌که بوشمان در سال ۱۷۶۲ جایگزین آن شد، فردی مغرور، دائم‌الخمر و بی‌سیاست بود (در مورد رفتار او نک: نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۲). در فاصله حمله ۱۷۶۲ تا ۱۷۵۶ هلندیان دچار سردرگمی خاصی شدند، گاهی تصمیم به تعطیلی تجارتخانه خارک گرفتند، در مواردی فعالیت‌های خود را کاهش دادند و پس از وقفه‌ای، مجدد فعالیت‌ها را افزایش دادند (فلور، ۱۳۷۱: ۹۵-۹۹).

فعالیت‌ها و حملات میرمهنا در اطراف بوشهر و مسیر بوشهر- شیراز او را به مدعی برجسته و بسیار ثروتمندی در سواحل و دریا مبدل ساخت تا اینکه کریم‌خان زند پس از سروسامان اوضاع کرمان و سایر مناطق توجه بیشتر خود را به سمت جنوب معطوف داشت. کریم‌خان طی حکمی به صادق خان، بیگلربیگی فارس دستور حمله به بندر ریگ (۱۷۶۵ م / ۱۱۶۹ ق) را صادر کرد. او نیز امیرگونه‌خان افشار را برای سرکوبی میرمهنا فرستاد و مقرر گردید که شرکت هند شرقی انگلیس نیز در دریا به وی کمک رساند. میرمهنا متوجه شد قادر به مقابله در بندر ریگ نیست، از این‌رو، با اعضای خانواده، سپاهیان و اموال فراوان به دریا پناه برد (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۲؛ پری، ۱۳۶۵: ۲۲۹؛ فرامرزی، ۱۳۴۶: ۳۵) و به جزیره خارکو رفت. از آنجاییکه که آن جزیره غیرمسکونی و فاقد آب‌شیرین بود، درصدد تصرف جزیره خارک برآمد (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۲؛ غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۲-۲۷۴؛ حسینی فسائی، ۱۳۸۲: ج ۱ / ۶۱۰). نامی موسوی اصفهانی در وصف جزیره خارک می‌نویسد: «جزیره خارک مشتمل است برآبادی و عمارت و وجوه و عیون و میاه بسیار دارد و به سایر جزایر مشحون به جمعیت سکان و وسعت مکان و یکی از وکلای سرکار ولندیس (هلند) در آنجا متوقف با مال‌ومنال بسیار از امتعه و اقمشه بی‌شمار، بوکالت پادشاه افرنج ولندیس متوجه معاملات بوده، از اسباب رزم و ادوات جزم آنچه لادست در جزیره مزبور مهیا داشت» (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۲؛ مقایسه با غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵). موسوی‌نامی اصفهانی و غفاری کاشانی دو مورخ برجسته زندیه، بسان پیشینیان عصر صفوی و افشاری، در شرح حوادث تاریخی مرتبط با مناسبات خارجی که به اروپاییان ارتباط و مناسبت دارد، برخوردی ساده‌انگارانه دارند. غفاری کاشانی درباره جزیره خارک ضمن تکرار مطالب نامی موسوی اصفهانی، با افزودن نکاتی این‌چنین می‌نویسد: «خارک که مشتمل بر عمارات رفیع و چشمه‌های خوشگوار و بیسه‌های وسیع، در آن محل مرغوب یکی از وکلای فرنگ که از جانب پادشاه ولندیس (هلند) افرنج متوجه معاملات و دادوستد و به‌نحوی که قانون آن طایفه است که در هرجا لنگر اقامت اندازند و به ضبط آن ناحیه پردازند، اسلحه و یراق بسیار در آنجا مهیا و مرتب سازند، او نیز اسباب و یراق زیاده از حد بود. مهنا از طول توقف در جزیره خارکو که جای زشت و زبون و بی‌آب است، دل‌تنگ و مکرر در تمهید و تدبیر استخلاص جزیره از تصرف وکیل فرنگ بود» (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵). غفاری کاشانی در شرح موضوع نه‌تنها هیچ مشکلی از وجود و حضور این بیگانگان پرمسئله نمی‌بیند بلکه به‌صراحت قانون آن‌ها را «هرجا لنگر اندازند، ضبط نمایند»، حضور آن‌ها به همین سهولت و عادی‌سازی پذیرفته است. او می‌نویسد: «قانون آن طایفه (هلندیان، فرنگیان) است که در هرجا لنگر اقامت اندازند و به ضبط آن ناحیه پردازند، اسلحه و یراق بسیار در آنجا مهیا و مرتب سازند» (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵). جدی استعمار به همین سهولت و پذیرش آمد.

اما هلندیان که به تعبیر غفاری از میرمهنا مشوش و متوحش بودند، دست به دامان شیخ سعدون حاکم بندر بوشهر شدند. رئیس شرکت هلند در خارک با شیخ سعدون و با کشتی‌ها طرفین به‌قصد سرکوب و شکست میرمهنا به سمت خارکو رفتند و چیزی جز شکست نصیبشان نگردید. میرمهنا پس از آن خارک را تصرف و فرنگیان را عرصه تیغ و وادار به تسلیم و اخراج نمود و به تسلط سیزده‌ساله هلندیان خاتمه داد. پس از آن کریم‌خان، زکیخان را با همکاری حکام بنادرعباس، کنگ، بوشهر و کنگان و ... را مأمور سرکوب میرمهنا نمود. با این حال اختلاف خانوادگی و مخالفت و همکاری حسن‌سلطان پسرعموی میرمهنا و طرح قتل وی باعث متواری شدن میرمهنا گردید. در این میان کشتی حامل او ناخواسته سر از بصره درآورد و در آنجا به دستور عمر پاشا والی عثمانی عراق به قتل رسید (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵-۲۷۸؛ نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۳-۱۶۵) که قتل او، اعتراض کریم‌خان را در پی داشت. کریم‌خان نیز حکومت جزیره خارک را به حسن سلطان واگذار کرد (نامی موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۵). سقوط میرمهنا پس از اخراج هلندیان از خلیج فارس به خاطر اختلاف و کودتایی خانوادگی بود که در نهایت به نفع انگلیسی‌ها شد. لذا میرمهنا هلندیان را ناخواسته از سر راه انگلیسی‌ها برداشت و مجالی برای او نماند تا شاید همین سرنوشت را برای انگلیسی‌ها رقم زند. از این‌رو میرمهنا، به‌عنوان نماد و نامزد مقابله با استعمار اروپایی در پاره‌ای از منابع مطرح شده است. او یکی از شخصیتی‌های

برجسته کتاب رستم التواریخ در برابر فرنگیان است که صحنه‌های قهرمانانه زیادی را آفرید (نک: محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۶ به بعد). بعضی او را خداوند شجاعت و تهور شمرده‌اند (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۳۴-۳۵)، اما از منظر اهمیت او بخصوص در قبال اروپاییان باید خاطر نشان کرد که سقوط و قتل او در چشم‌اندازی وسیعی در مقابله با اروپاییان ضایعه بزرگ و خلأ جبران‌ناپذیری بود. به‌هر حال در نهایت بر اساس نوشته محمدهاشم، میرمهنا نایب و فرمانده کریم‌خان زند در مقابله با فرنگیان به حساب آمده است (محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۹-۳۹۰). صرف‌نظر از صحت و سقم آن مطالب، مهم وجه نظر مثبت محمد هاشم در آن بازه زمانی درباره میرمهنا به‌عنوان قهرمان مقابله با فرنگیان است. او به نسبت، صفحات زیادی از کتاب را به ماجرای مقابله میرمهنا به‌عنوان یک قهرمان در مقابله با اروپاییان اختصاص داده است (محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۸-۳۹۹) که دورنمای آن خالی از واقعیت نیست زیرا حداقل یکی از بزرگ‌ترین نبردهای دریایی خلیج فارس را او در قبال هلندیان و اخراج آن‌ها رقم زد.

اولین نتیجه لشکرکشی میرمهنا به جزیره خارک، اخراج همیشگی هلندیان از خلیج فارس بود که چنان بر جزیره خارک خیمه زده بودند که نیبور به‌صراحت و اما به‌غلط، خارک را مستعمره هلند نامیده است (نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۱). سیاحان و منابع غربی برخلاف منابع تاریخ‌نگاری ایرانیان اطلاعات بیشتری از مناسبات و کیفیت نبردهای میرمهنا و هلندیان را به دست داده‌اند. از جمله نیبور در آن ایام در جزیره حضور داشته است. او دو نکته را متذکر می‌گردد که خارک مستعمره هلند بوده است. این ادعا به‌هیچ‌وجه درست نیست؛ دومین نکته او، اینکه نبرد تصرف جزیره خارک توسط میرمهنا از دست هلندیان چنان سهمگین بود که حتی در اروپا هم نظیر آن را نمی‌توان دید (نیبور، ۱۳۵۴: ۱۷۰)؛ بنابراین در آن ایام ظرفیت‌هایی در منطقه در قبال اروپاییان وجود داشته است. هلندیان برخلاف انگلیسی‌ها قادر به ایجاد مناسبات وسیعی نشدند و درک درستی هم از اوضاع نداشتند. اینکه ویلسون تصرف مجدد جزیره خارک برای هلندیان را امری بیهوده و نقطه‌ای بی‌مصرف گفته است با واقعیات سازگاری ندارد و یادآور ضرب‌المثل گربه دستش به گوشت ... است. مسئله بی‌مصرفی جزیره خارک نیست بلکه پایان انقضای حضور هلندیان و ناتوانی آن‌ها بود. برخلاف هلندیان، انگلیسی‌ها مناسبات وسیعی با همه طرف‌های درگیر و مؤثر داشتند. آن‌ها با شیخ بوشهر، رئیس قبیله بنی کعب، امامان عمان، پاشایان بصره، کریم‌خان زند و... رابطه داشتند و سیاستی زیرکانه و با کش‌وقوس فراوان در پیش گرفتند و به اندکی قانع بودند و از هر فرصتی استفاده می‌کردند (درباره سیاست انگلیسی‌ها نک: ویلسون، ۱۳۱۰: ۲۱۹ به بعد؛ امین، ۱۳۶۷، سراسر کتاب).

مناسبات تردیدآمیز کریم‌خان زند در قبال انگلیسی‌ها

بر اساس بررسی‌های عبدالامیر امین، انگلیسی‌ها در همین ایام بیشتر تمرکز خود را پس از بندرعباس بر بصره گذاشتند، هرچند آن‌ها در بوشهر امتیازاتی شکننده به دست آورده بودند، اما به‌هیچ‌وجه آن‌ها را جایگزین بصره نکردند که به نسبت شرایط بهتری توسط سلیمان پاشا در آن ایجاد شده بود. در همان حال تنها گزینه آن‌ها کریم‌خان زند نبود، بلکه درصدد ایجاد روابط متعدد دیگری هم بودند. لازم به یادآوری است که انگلیس تا اوایل قرن نوزدهم در منطقه خلیج فارس تنها یکی از ده‌ها رقیب و مدعی اروپایی و منطقه‌ای بودند؛ اما مهم اینکه آن‌ها پایداری خاصی از خود نشان می‌دادند و سیاست شناوری را اعمال می‌نمودند و در میان رقبا بازی، تردد و در مواقع لازم شبه افکنی می‌کردند. آن‌ها با تسلط بیشتر بر شبه‌قاره هند و حضور جدی دولت بریتانیا بجای شرکت هند شرقی از نیمه‌های دوم قرن هجدهم کم‌وبیش در منطقه خلیج فارس به نسبت سایر کشورهای اروپایی که دیگر عملاً حضوری نداشتند، به فعالیت‌های سیاسی و نظامی بیشتری دست زدند. به‌مرور با تقویت بیشتر دولت بریتانیا و ثروت‌اندوزی، پیشرفت‌های نظامی، صنعتی و تغییر معادلات بین‌المللی سعی کردند که خلیج فارس را به‌هیچ‌وجه از دست ندهند. از این‌رو بعدها یکی گزینه‌های آن‌ها ایجاد مناسبات با قاجار به خاطر مسئله روس (در شمال) و خلیج فارس در جنوب بود. در این میان روس‌ها ناخودآگاه با ایجاد تنش با ایران، به افزایش تثبیت موقعیت انگلیسی‌ها در خلیج فارس یاری رساندند.

در حقیقت سیاست انگلستان بسیار شناور بود. آن‌ها بر اساس موقعیت و اقتضاء عمل می‌کردند، اینکه عبدالامیر امین، سیاست انگلیس در خلیج فارس را بیشتر در تقابل و منوط به رقابت با فرانسه دیده است (امین، ۱۳۶۷: ۴۴)، چندان درست نیست، زیرا فرانسه هیچ‌گاه در خلیج فارس قدرت مطرحی نبوده است. فرانسوی‌ها در اوایل قرن هجدهم در ایران از اهمیت و جایگاهی برخوردار نبودند و حتی در بصره نیز موقعیت خوبی نداشتند و به خاطر ناتوانی در قبال انگلیسی‌ها آنجا را ترک کردند (کوناد، ۱۴۰۱: ۹۵). انگلیسی‌ها

بیشتر هلندیان را رقیب تجاری خود در خلیج فارس و بصره می‌شمردند و آن‌ها را زیانکارترین رقیب می‌دانستند (کوناد، ۱۴۰۱: ۸۱ به بعد). در نهایت با خروج هلند و ناتوانی فرانسه، انگلیس یکه‌تاز صحنه خلیج فارس شد.

باین‌حال همین رفتارها و مناسبات متعدد انگلیس با طرف‌های رقیب در خلیج فارس و تغییر و تردد محل نمایندگی‌های آن‌ها در میان بندرها و توجه بیش‌ازحد به بصره و اخباری که از رفتار و سلطه استعمارگرانه آن‌ها در هند به دربار کریم‌خان زند می‌رسید و همچنین عدم همکاری آن‌ها با کریم‌خان زند در ماجرای میرمهنا، خان زند را نسبت به آن‌ها بدگمان و مظنون ساخت. انگلیسی‌ها در طی سال ۱۷۶۴-۱۷۶۷، سود خوبی از بوشهر با حجم صادرات و وارداتی که در آن داشتند به دست آوردند (پری، ۱۳۶۵: ۲۶۷). در این میان کریم‌خان زند با توجه به تنش حاصل از حضور قبیله بنی‌کعب، به انگلیسی‌ها و عثمانی‌ها هشدار داد که باید از قلمرو او در خاک خوزستان دست‌بردارند (پری، ۱۳۶۵: ۲۶۷). به نظر می‌رسد که انگلیسی‌ها جهت ارتباط بیشتر با قبایل عرب به بصره علاقه داشتند. بی‌شک پاشایان بغداد و بصره تنش کمتری بخصوص با قبایل عرب داشتند و به همان نسبت مناسبات حسنه‌ای میان آن‌ها برقرار بود. حال مناسبات حسنه انگلیسی‌ها با پاشای بصره می‌توانست مناسبات آن‌ها را با اعراب و قبایل و مشایخ آن‌ها تحت شعاع یا تأثیر مثبت گذارد. لذا، انگلیسی‌ها به پاشای بصره در قبال قبیله بنی‌کعب یاری رساندند. حال عکس آن، انگلیسی‌ها هیچ‌گاه کریم‌خان زند را علیه قبایل عرب از بنی‌هوله تا بنی‌معین یاری خاصی نرساندند. البته این بدان معنا نیست که اغلب قبایل عرب با انگلیسی‌ها مناسبات حسنه‌ای داشتند یا مشتاق ایجاد ارتباط با آن‌ها بودند، آن‌ها نیز درصدد تأمین منافع خود بودند. از جمله برخی رؤسای قبایل عرب مانند شیخ سلمان رئیس قبیله بنی‌کعب با حضور انگلیسی‌ها مخالف بود و ماجرا به نبردی کامل کشیده شد که علی‌رغم مساعدت از بمبئی، انگلیسی‌ها متحمل شکست و عقب‌نشینی شدند. در همان حال شیخ سلمان هدایا گران‌بهرایی برای کریم‌خان به نشانه تابعیت ارسال داشت (پری، ۱۳۶۵: ۲۳۹-۲۴۰)؛ بنابراین سیاست انگلیس در حوزه داخلی خلیج فارس تأکید بر مناسبات با پاشای بصره، همکاری و مماشات با اعراب و ایجاد مناسبات حسنه با آن‌ها و همچنین دوری از هرگونه تقابل جویی علنی با آن‌ها بود، زیرا تجربه میرمهنا و قبیله بنی‌کعب آن‌ها را بیشتر متوجه احتیاط و مماشات کرد.

حال در این مقطع، مناسبات انگلیسی‌ها با حکومت زندیه پرفرازونشیب بود. انگلیسی‌ها تا زمانی با حکومت زندیه و حتی قبل از آن، مناسبات حسنه داشتند که درخواستی از آن‌ها علیه اعراب، قبایل عرب و مشایخ نشود. هرگاه با چنین تقاضاهایی مواجه می‌گردیدند، اول پاسخ منفی می‌دادند و در مرحله دوم کمترین کمک را می‌رساندند؛ زیرا آن‌ها تردد و بخش زیادی از فعالیت و سودشان از میان اعراب می‌گذشت که از نیروی دریایی و ناوگان قابل‌توجهی برخوردار بودند و از طرفی مهم اینکه نمی‌خواستند حکومت‌های ایران چندان قدرتی در خلیج فارس داشته باشند. حال در این میان مناسبات حکومت‌های ایران بخصوص از صفویه به بعد با اعراب چالشی و ناسازگارانه بود. مشکل دیگر این بود که حکومت‌های ایران درصدد ایجاد رابطه حسنه با اعراب نبودند، یا حداقل درصدد جذب آن‌ها برنیامدند و این فرصت خاصی به انگلیسی‌ها می‌داد.

با تشکیل حکومت صفویه ناسازگاری میان اکثریت اعراب سنی مذهب با آن‌ها بیشتر شد، اما صفویه چندان در جنوب حضور نداشت و تنش‌ها چندان زیادی هم ایجاد نشد. در دوره افشار، علی‌رغم سیاست اتحادگرایانه مذهبی نادر، تلاش خاصی برای جذب اعراب صورت نگرفت بلکه بیشتر رفتار و عملکرد تقی‌خان شیرازی حاکم منصوب نادر در جنوب موجبات تنش و کنش با اعراب، گردید. حال، کریم‌خان زند نیز نتوانست سیاست جلب و جذب قبایل اعراب را در پیش گیرد. درگیری نخستین وی با شیخ سلمان رئیس قبیله بنی‌کعب اشتباه و مخرب بود. در قبال بنی‌معین نیز کاری از پیش نبرد. نتیجه اینکه مشکل آن بود که حکومت‌های ایران از ایجاد مناسبات حسنه با اعراب ناکام ماندند و این بزرگ‌ترین فرصت برای اروپاییان از جمله انگلیسی‌ها بود که از این تفرقه و مناسبات غیر حسنه بهره‌برداری نمایند. این حکومت‌ها قادر به اعمال سیاست جذب و ایجاد مناسبات حسنه و مشارکتی با اعراب نداشتند و همین آن‌ها را به موضع تقابل جویی می‌کشاند. نمونه بیشتر موفق مناسبات با اعراب را در تسلط و حکومت افغان‌ها در جنوب در دست است. شاید یکی از مناطقی که افغان‌ها با کمترین مسئله مواجه شدند جنوب و سواحل بود، اغلب اعراب با آن‌ها همکاری کردند. یکی از گزارش‌های هلندی‌ها تعجب از این دارد که چگونه افغان‌ها جنوب را بدون تنش وادار به همکاری کردند. حال چنانچه این موارد کنار هم گذاشته شود، مشخص خواهد شد که علت عدم پاسخ درخواست همکاری انگلیسی‌ها و حتی هلندی‌ها در قبال اعراب در دوره‌های صفویه، افشار و زند در چیست؟

کریم خان نسبت به انگلیسی ها با توجه به حضور و دخالت فعال در بصره نگران و از عدم اجرای قرارداد بخصوص در تحویل پارچه برای سپاه زند برآشفته بود. گفته اند کریم خان با عصبانیت سؤال کرد که فایده اقامت این انگلیسی ها در ایران چیست؟ سپس دستور داد که نماینده آن ها از شیراز اخراج گردد که انگلیسی ها به تکاپو افتادند با هدیه ای ارزشمند وی را از این کار منصرف سازند (پری، ۱۳۶۵: ۲۶۷). به جز، آصف، دیگران به آن اشاره ای ندارند. هرچند جان پری این مطلب را به گلشن مراد نیز ارجاع داده، اما در آن کتاب چنین مطلبی نیامده یا من نیافتم. درحالی که سیاحان اروپایی به صراحت به این موضوع اشاره و از جمله طاهری به نقل از کورنلیوس، اسقف کاتولیک اصفهان، می نویسد: «- کریم خان زند- از انگلیسیان شاید به سبب آنکه نتوانسته بودند شرمیرمها را دفع کنند، بدش آمد، کریم خان نه فقط به نماینده انگلیس بار نداد بلکه حاضر نشد، عرض حال کتبی وی را بپذیرد» (طاهری، ۱۳۵۴، ج ۲۶۹/۱). به نظر ناخرسندی کریم خان ربطی به میرمها نداشت، او از اساس ذهنیت خاص و تردیدآمیزی نسبت به انگلیسی ها داشت و از آن ها دوری می جست و هیچ گاه مناسباتی دوستانه با آن ها برقرار نداشت. این ناخرسندی و تردید به سه عامل بازمی گشت: اول ذهنیت منفی کریم خان زند نسبت به انگلیسی ها به خاطر اطلاعاتی که از نحوه تسلط آن ها بر هند دریافت کرده بود؛ دوم مسئله خروج پول، سکه و طلا توسط انگلیسی ها بود؛ و سوم درخواست مکرر کریم خان از ناوگان انگلیسی ها در خلیج فارس و بی رغبتی انگلیسی ها نسبت به آن. کریم خان نسبت به حضور و رفتار انگلیسی ها مشکوک بود. محمد هاشم با تفصیل بیشتری که گاهی خالی از اغراق نیست، از عدم پذیرش سفیر انگلیس یاد کرده است (محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۲-۳۸۳)؛ اما برخی معتقدند پس از یک ماه، سفیر انگلیس بنام اسکپ توانست قراردادی را با کریم خان زند با این مضمون: «واگذاری جزیره خارک در قبال کمک دریایی برای محاصره میرمها را دریافت و حدود نیم میلیون روپیه کمک به نیروی دریایی کریم خان و مبادله پایاپای پارچه های مورد نظر با پشم کاشان و ابریشم گیلان» منعقد نماید (ورهام، ۱۳۶۸: ۲۰۲-۲۰۳؛ پری، ۱۳۶۵: ۳۶۷)؛ اما هنری موره رئیس نمایندگی انگلیس در بصره زیر بار نرفت و با کارشکنی آن را به بوته فراموشی انداخت (پری، ۱۳۶۵: ۳۶۷-۳۶۸). این نشان از آن داشت که انگلیسی ها حاضر به تعهد عملی در قبال حکومت زندیه نبودند و بیشتر تمایل به قرارداد یک جانبه، سود فراوان و بدون واگذاری هرگونه امتیازی داشتند. از آن پس مناسبات کریم خان زند و انگلیسی ها رو به وخامت بیشتری گذاشت، آن ها در حمله زکی خان به خارک برای مقابله با میرمها، به سال ۱۱۸۳ ق/ ۱۷۶۹ م، کمکی نکردند (پری، ۱۳۶۵: ۳۶۸-۳۶۹). به ظاهر انگلیسی ها در موقعیت چندان مناسبی قرار نداشتند. از طرفی هزینه نبرد با بنی کعب را متحمل شدند و در دربار کریم خان نیز جز سوءظن و بدگمانی بار نیاوردند؛ اما مرگ شیخ سلمان و میرمها اوضاع را برای انگلیسی ها امیدوارکننده کرد. در سال ۱۷۷۹ شیخ نصر به اطلاع شرکت رساند که کریم خان اظهار تمایل کرده است که شرکت شعبات خود را در قلمرو او افتتاح نماید، اما موره پاسخی سرد و یا شرط مکاتبه شخص کریم خان و غرامت اموال را مطرح ساخت (پری، ۱۳۶۵: ۳۷۰). موره استدلال می کرد که کریم خان مانع از خروج سکه از کشور است و همچنین ارسال سفیر هزینه های زیادی دارد؛ اما شیخ نصر و حسن خان بندر ریگی به مکاتبه با انگلیسی ها برای متقاعد کردن آن ها به بازگشت ادامه دادند، اما کریم خان همچنان از نامه نگاری خودداری ورزید (پری، ۱۳۶۵: ۳۷۱). ناخرسندی و بهانه انگلیسی ها بیشتر به خاطر دستورالعمل کریم خان مبنی بر عدم خروج سکه و طلا و کنترل آن ها بود. اینکه کریم خان دست به نامه نگاری نزد، می خواست تعهدی به انگلیسی ها ندهد که در صورت لزوم به سهولت عذر آن ها را بخواهد. هرچند کریم خان تلاش کرد برای دوری از آن ها، هلندی ها و بیشتر فرانسویان را وارد عرصه تجارت و مناسبات گرداند. اما از بخت روزگار همین انگلیسی ها باقی ماندند.

در سال ۱۷۷۳ م / ۱۱۸۷ ق طاعون در بصره باعث خروج شرکت و انگلیسی ها از آن شهر شد. در حین بازگشت، در حوالی بندر ریگ کشتی تایگر یکی از دو کشتی مشهور آن ها توسط نیروهای کریم خان ضبط و ب غنیمت رفت. دو نفر از کارکنان کشتی را به شیراز به عنوان گروگان یا اسیر برده شدند (پری، ۱۳۶۵: ۳۷۱)؛ اما در سال فتح بصره ۱۱۸۹ ق/ ۱۷۷۵ م، رابرت گاردن موفق به کسب اجازه از کریم خان برای افتتاح نمایندگی در بوشهر شد. همچنین در ضمن فتح بصره، صادق خان از هرگونه تعرض به انگلیسی ها و شرکت آن ها خودداری کرد و حتی به روایتی صادق خان گفته بود خانه انگلیسی ها در بصره حتی از طلا باشد، مصون خواهد بود (مالکوم، ۱۳۸۰: ج ۲/ ۲۷۵؛ ورهام، ۱۳۶۸: ۲۰۷)؛ البته این نظر مالکوم که به وسیله محققان دیگر نیز تکرار شده است، به نظر درست نیست و با واقعیات مطابقت ندارد، زیرا عکس آن، یکی از دلایل حمله زندیه به بصره برای مقابله با انگلیسی ها بود. عده ای از محققان حمله کریم خان زند به بصره را بیشتر به خاطر مقابله با انگلیسی به خاطر انتقال تجارتخانه از بوشهر به بصره و

رونق شهر مذکور می‌شمارند که باعث اختلال در تجارت خارجی ایران گردید. این موضوع باعث تحریک و حسادت کریم‌خان زند شد که برای زهرچشم گرفتن از انگلیسیان به این حمله دست زد (فرامرزی، ۱۳۴۶: ۴۰). البته حمله به بصره دلایل متعددی داشت که احتمالاً مورد مذکور دلیل اصلی آن بوده است زیرا وقتی صادق خان به بصره حمله کرد، کشتی‌های انگلیس در قبال حمله صادق خان از پاشای بصره دفاع کردند (مالکوم، ۱۳۸۰: ج ۲/۲۸۵؛ رجبی، ۱۳۵۱: ۱۱۴).

در نهایت در خصوص مناسبات و نگرش کریم‌خان به مناسبات با انگلیسی‌ها باید خاطر نشان ساخت:

۱- رفتار انگلیسی‌ها و عدم پاسخ به درخواست‌های بخصوص نظامی - دریایی کریم‌خان در سوءظن او نسبت به انگلیسی‌ها نقش خاصی ایفا کرد که حتی با وجود قرارداد از هرگونه کمک تملل می‌ورزیدند یا به اندکی ناکافی بسنده می‌کردند.

۲- کریم‌خان مملکت خود را فقیر می‌شمرد که نباید طلا و سکه از آن خارج گردد، موضوعی که باب میل انگلیسی‌ها نبود و در اجرای آن خودداری ورزیدند.

۳- کریم‌خان با حیدر علی خان حاکم دکن ارتباط تنگاتنگی داشت و سفرایی ردوبدل می‌کردند (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۹۱؛ پری، ۱۳۶۵: ۳۷۴) و احتمالاً از عملکرد استعمارگرانه انگلیسی‌ها اطلاعاتی ناخرسند کننده داشت.

کریم‌خان قطعاً از سفرای حاکم دکن، بازرگانان و شخصیت‌های هندی، سایر سیاحان و ... از رفتار انگلیسی‌ها و آنچه از آن‌ها به هندوستان رسیده بود، مطلع گردید که چگونه عملکرد آن‌ها، منجر به استیلاء و استعمار شبه‌قاره شد؛ بنابراین او تلاش ورزید تا عرصه‌ی چندانی بر انگلیسیان در دربار و قلمروش نگشاید. با همین نگاه تردیدآمیز به بهانه اندکی دست به اخراج آن‌ها و الغای قراردادهای می‌زد. شاید همین نگرش‌ها و عملکردهای کریم‌خان در قبال انگلیسی‌ها موجب شد تا جان پری تصریح کند که کریم‌خان، از فهم مقاصد امپریالیستی شرکت هند شرقی انگلیس بیگانه نبود (پری، ۱۳۶۵: ۳۷۴). با دقت می‌توان دریافت که کریم‌خان تماماً سعی داشت تا همیشه انگلیسی‌ها را در محاصره دوراهی بیم و امید قرار دهد. این بدان علت بود که اوضاع را برای انگلیسی‌ها همیشه ناامن نگه دارد و همچنین مانع از شبکه‌سازی و ریشه دوانی آن‌ها گردد. محمد هاشم برخلاف دو کتاب نامی موسوی اصفهانی و غفاری که به‌ندرت به اروپاییان و از جمله انگلیسی‌ها اشاره می‌کنند، مطالب مفصلی هرچند گاهی اغراق‌آمیز و با رنگ لعاب داستانی از انگلیسی‌ها و فرنگیان و موضع‌گیری کریم‌خان در قبال آن‌ها دارد (نک: محمد هاشم، ۱۳۵۷: ۳۸۲؛ بعد، ۳۸۵-۳۸۶) که صرف نظر از صحت و سقم آن، بازتاب فضای عصر است. نتیجه اینکه کریم‌خان، دربار و حاکمیت وی با دیده تردید بسیار به انگلستان می‌نگریستند و ریشه اصلی آن نیز از نحوه رفتار و عملکرد استعمارگرانه انگلیس در هندوستان ناشی می‌شد. از این رو، آشنایی با استعمار و سوء عملکرد آن‌ها در دوره زندیه صورت گرفت، درحالی‌که این رویه تردیدآمیز و ناخرسند گونه زندیه نسبت به انگلیس با انتقال حکومت به قاجارها تا حد زیادی به‌بوته فراموشی سپرده شد. از طرفی حمله روسیه ذهن‌ها را متوجه روس گرداند. انگلیس‌ها ضمن تمایل به ادامه تنش روسیه و ایران، از موقعیت جدید و نوظهور نهایت بهره را بردند و مرحله‌به‌مرحله نیات استعمارگرانه خود را بیشتر بروز دادند به‌گونه‌ای که شریک روس‌ها (شریک دزد) و رفیق (قافله) ایران شدند و ...

امین نیز به سقوط حکومت زندیه در اوج‌گیری قدرت انگلیسی‌ها در خلیج فارس اشاره گویایی دارد. او می‌نویسد با سقوط قدرت زندیه و بی‌توجهی قاجارها به خلیج فارس، انگلیسی‌ها فرصت مناسبی را برای جایابی خلأ ناشی از فروپاشی زندیه در منطقه خلیج فارس و سواحل آن به دست آوردند در این شرایط انگلستان به‌مرور به قدرت برتر منطقه تبدیل گردید (امین، ۱۳۶۷: ۱۷۷-۱۷۸).

نتیجه‌گیری

حکومت‌های ایران اغلب حاکمیت برآمده از خشکی بودند، درحالی‌که عصر جدید و استعمار از دریا برآمده بود. در میان حاکمان، کریم‌خان زند با انتخاب شیراز به‌عنوان پایتخت توجه خاصی به خلیج فارس نمود که با سقوط زندیه و ظهور قاجار و پایتخت‌گزینی تهران که فاصله بسیاری با دریا داشت، حکومت در ایران مجدد به درون سرزمینی (خشکی) پناه برد و دریا و آب‌ها را به دست حوادث سپرد. اما رویکرد مناسباتی کریم‌خان بیشتر تحت تأثیر حوادث و رخداد‌های چندجانبه و پیچیده بخصوص با اروپاییان در خلیج فارس قرار داشت. انتخاب شیراز به‌عنوان پایتخت نشان داد که به احتمال قوی کریم‌خان زند متوجه این نکته شده بود که عصر جدید، مدخل و خروجی جز دریا ندارد. لذا با توجه به تراکم مدعیان و تعدد رخداد‌ها در جنوب و خلیج فارس، وی سعی داشت

در آنجا به نسبت حضور فعال‌تری داشته باشد. از این‌رو، کریم‌خان بسته به طرف‌های متعدد حاضر و درگیر در خلیج‌فارس اعم از حاکمان محلی، شیوخ عرب، روسای قبایل و شهرها و همچنین حضور قوی و مؤثر اروپاییان در قالب شرکت‌های تجاری و ناوگان‌ها دریایی، سیاست‌بازی مخصوص خود را آغازید که ضمن حفظ قدرت و تسلط خود، از نزدیکی به انگلیسی‌ها اجتناب ورزید. رویکرد مناسباتی او تا حدی جذب و جلب فرانسویان و هلندیان به‌عنوان رقیب انگلیسی‌ها بود. با این‌حال، کریم‌خان زند در قاعده مناسبات بیشتر دنبال نفع و مصالح خود بود. مهم‌تر اینکه کریم‌خان به‌درستی متوجه پدیده‌ای بنام استعمار شده بود که با توجه به آن، گونه‌ای سیاست حزم و احتیاط را بخصوص در قبال انگلیس در پیش گرفت.

منابع

- آوری، پیترو. (۱۳۸۷). تاریخ ایران کمبریج (دوره افشار، زند و قاجار)، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، جامی.
- امین، عبدالامیر. (۱۳۶۷). منافع انگلیسی‌ها در خلیج فارس، ترجمه علی میر سعید قاضی، تهران، آژنگ.
- پری، جان. (۱۳۶۵). کریم خان زند، ترجمه علی محمد ساکی، تهران، انتشارات فراز.
- حسینی فسایی، میرزاحسن. (۱۳۷۸). فار سنامه ناصری، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر.
- رائین، اسماعیل. (۱۳۵۰). دریا نوردی ایرانیان، تهران، نشر سکه.
- رجایی، غلامعلی. (۱۳۸۶). مناسبات تجاری ایران و فرانسه در دوران زندیه، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۳۱، ۴۳-۶۸.
- <https://ensani.ir/file/download/article/20101119130847-359.pdf>
- رجبی، پرویز. (۱۳۸۹). کریم خان زند و زمان او، تهران، کتاب آمه.
- سالاری شادی، علی. (۱۴۰۲). تأسیس نیروی دریایی نادرشاه افشار در خلیج فارس و رویکردهای آن. نشریه مطالعات تاریخ انتظامی، ۱۰ (۳۹)، ۱۱۵-۱۴۲.
- <https://civilica.com/doc/1963224/>
- شاردن، ژان. (۱۳۳۶). سیاحت نامه، ترجمه محمد عباسی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- شورمیج، محمد. (۱۳۸۹). تحلیلی بر روند قدرت‌گیری انگلیس در خلیج فارس از اواسط صفویه تا پایان نیمه اول قاجاریه، تاریخ در آینه پژوهش، ۷ (۴)، ۸۷-۱۰۴.
- <https://www.ensani.ir/file/download/article/20130115083712-9712-8.pdf>
- غفاری، ابو الحسن. (۱۳۶۹). گلشن مراد، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، زرین.
- فرامرزی، احمد. (۱۳۴۶). کریم خان زند و خلیج فارس، بکوشش حسن فرامرزی، تهران، چاپخانه داور پناه.
- فرانکلین، ویلیام. (۱۳۵۸). مشاهدات سفر از بنگال به ایران، ترجمه محسن جاویدان، تهران، بنیاد فرهنگ وهنر.
- فلور، ویلم. (۱۳۷۱). هلندیها در جزیره خارک در عصر کریم خان زند، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، ا توس.
- کوناد، کارل. (۱۴۰۱). نادرشاه باغی ایرانی: گزارش شرکت هند شرقی هلند درباره نخستین سال‌های فرمانروایی نادرشاه افشار؛ ترجمه: ویلم فلور، داریوش مجلسی، تهران، موقوفات دکتر افشار.
- گادرنر، براین. (۱۳۸۳). کمپانی هند شرقی (انگلیس)، ترجمه کامل حلمی و منوچهر هدایتی خوشکلام، تهران، پژوهه.
- مالکوم، سرجان. (۱۳۸۰). تاریخ کامل ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، بکوشش علی اصغر عبدالهی، تهران، افسون.
- محمدهاشم، آصف. (۱۳۵۷). رستم التواریخ، تصحیح محمد مشیری، تهران، امیرکبیر.
- نامی موسوی اصفهانی، میرزا محمد صادق. (۱۳۶۳). تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه، با مقدمه سعید نفیسی، تهران، انتشارات اقبال.
- نوائی، عبدالحسین. (۱۳۶۸). نادر شاه و بازماندگانش (نامه‌های سلطنتی و اسناد سیاسی و اداری)، تهران، بی‌نا.
- محمود، محمود. (۱۳۵۳). تاریخ روابط ایران و انگلیس در قرن نوزدهم، تهران، انتشارات اقبال.
- نوائی، عبدالحسین. (۱۳۴۸). کریم خان زند، تهران، ابن سینا.
- نیبور، کارستن. (۱۳۵۴). سفرنامه، ترجمه پرویز رجبی، بی‌جا، انتشارات توکا.
- ورهرام، غلامرضا. (۱۳۶۸). تاریخ سیاسی واجتماعی ایران در عصر زندیه، تهران، مؤسسه انتشارات معین.
- ویلسون، آرنولد. (۱۳۱۰). خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، طهران، مطبوعه فرهمند.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.